

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТОРІНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей
Заснований у 1997 р.

Випуск 15

Київ 2012

УДК 355.48 (430:47)

ББК 63.3 (0)62

С 82

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — Вип. 15. — 262 с.

Збірник затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 9 від 25 жовтня 2012 р.

У збірнику представлені статті, в яких висвітлюються події та явища Другої світової війни в Україні через призму історії повсякдення. Переважна більшість наукових розвідок присвячена дослідженню особливостей окупаційного режиму. В інших — висвітлюються питання історіографії цього збройного конфлікту, бойові дії на фронтах війни, історія радянського руху Опору та інші проблеми. Видання розраховане на істориків архівних та музейних працівників, викладачів, аспірантів і студентів гуманітарних вузів.

Редакційна колегія: *В.А. Смолій*, д.і.н., професор, академік НАН України (голова редколегії), Інститут історії України НАНУ, *Т.В. Заболотна*, к.і.н., науковий співробітник (секретар редколегії), Інститут історії України НАНУ.

Члени редколегії: *О.Є. Лисенко*, д.і.н., професор, (відповідальний редактор) Інститут історії України НАНУ; *С.В. Віднянський*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; *О.І. Гуржій*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; *О.П. Реєнт*, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАНУ; *О.С. Рубльов*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ, *О.А. Удод*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ

Рецензенти: *В.М. Даниленко*, д.і.н., проф., член-кореспондент НАНУ;
О.С. Рубльов, д.і.н., проф.

Матеріали подані в авторській редакції. Автори вміщених статей висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з позицією редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Збірник наукових праць зареєстровано ВАК України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» (Постанова Президії ВАК України від 10 лютого 2010 р., № 1-05/1 // Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 1).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6930 від 04.02.2003 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Pages of military history of Ukraine: collection of scientific articles. / Managing editor O.Y. Lysenko. — K.: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2012. — Vol. 15. — 262 p.

Approved for publication by the Academic Board of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, the protocol № 9 of October 25, 2012.

The collection presents articles, in which the events and processes of World War II in Ukraine are studied through the prism of history of everyday life. The majority of works are focused on studying the features of occupation regime. Others are focused on historiography of this military conflict, battles, Soviet Resistance movement and other problems. This edition is reckoned for historians, archivists, museum workers, teachers, aspirants and students of humanitarian colleges and universities.

Editorial board: *V.A. Smoliy*, Doctor of historical sciences, Professor, academician of NAS of Ukraine (Editor-in-chief), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine, *T.V. Zabolotna*, Candidate of historical sciences, Research worker (secretary of editorial board), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine.

Members of Editorial board: *O.E. Lysenko*, Doctor of historical sciences, Professor, (managing editor), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine; *S.V. Vidnyanskyi*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine; *O.I. Gurzhiy*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine; *O.P. Reent*, Doctor of historical sciences, Professor, corresponding member of NAS of Ukraine; *O.S. Rubliov*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine; *O.A. Udod*, Doctor of historical sciences, professor, Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine.

Reviewers: *V.M. Danylenko*, Doctor of historical sciences, Professor, associate member of NAS of Ukraine;
O.S. Rubliov, Doctor of historical sciences, Professor.

Materials are given in an author's release. The authors of the contained articles express their own opinion, which not necessarily coincides with position of editorial board, and carry responsibility for authenticity of presented facts and information.

Scientific Papers registered by Higher Attestation Commission of Ukraine as a special edition in the field of «Historical Sciences». — (Higher Attestation Commission of Ukraine Presidium decision of February 10, 2010, № 1-05/1 // Bulletin of HAC of Ukraine. — 2010. — № 1).

Certificate of registration of printed media KV series № 6930 of 04.02.2003, issued by State Committee of information politics, television and radio.

© Authors, 2012
© Institute of History of Ukraine, 2012

ЗМІСТ

Бойові дії на фронтах Другої світової війни

- Тамара Вронська, Олександр Лисенко.* «Окопне братство»: фронтовий мікро-соціум у контексті воєнної повсякденності 8
- Валерій Грицюк.* Оперативно-стратегічна обстановка в Україні на початок весни 1944 року. Замисли сторін 26

Історія радянського руху Опору в Україні

- Володимир Поляков.* Партизанские отряды Керченского полуострова — мифы и реальность 42

Нацистський окупаційний режим

- Ірина Азарх.* Деякі аспекти побутування сільського населення на окупованій німцями території 51
- Володимир Гінда.* Освітня політика нацистів в райхскомісаріаті «Україна» 61
- Назарій Гуцул.* Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга: ідеологічна боротьба чи пограбування духовних та культурних надбань в Україні (1941–1944) 76
- Іван Дерейко.* Локальний вимір партизансько-поліцейного протистояння в Райхскомісаріаті «Україна»: еволюція сільських відділків поліції у 1941–1944 рр. 86
- Микола Держалюк.* Окупаційна політика Угорщини в Україні у роки Великої Вітчизняної війни 98
- Марина Дубик.* Повсякдення окупації у спогадах жертв нацистських переслідувань 129
- Тетяна Заболотна.* Умови праці міської інтелігенції в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) 135
- Стефан Машкевич.* Київський трамвай та його пасажери в умовах німецької окупації 152
- Тетяна Пастушенко.* Між виживанням та опором: повсякдення військового полону в спогадах колишніх червоноармійців 162
- Василь Щетніков.* Економічна складова румуно-німецької присутності в «Трансністрії» 1941–1944 рр. 173

Післяокупаційний період

- Ігор Ветров.* Від геополітичної стратегії — до економічного курсу: відродження економічного потенціалу України у 40–50-ті рр. XX ст. 189

<i>Володимир Зиль</i> . Використання примусової праці та примусової міграції тоталітарними режимами (на матеріалах Волині).....	201
<i>Іван Мазило, Тетяна Шелейко</i> . З історії відбудови мостів, штучних споруд на залізничному транспорті України 1943–1948 рр.	209
<i>Валентина Шайкан</i> . Репресивно-каральні дії радянської влади проти колаборантів в роки Великої Вітчизняної війни	217

Методологія, історіографія та джерелознавство

<i>Тарас Нагайко</i> . Соціальна складова як домінанта історії воєнного конфлікту: сучасні тенденції дослідження Другої світової війни.....	230
---	-----

Документи

<i>Любов Легасова, Наталія Шевченко</i> . Концептуальні засади наукової діяльності меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» на 2012–2020 рр.	240
---	-----

Огляди та рецензії

<i>Василь Щетніков</i> . Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія / НАН України. Ін-т історії України. — Черкаси: Видавничий відділ ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. — 670 с.	258
--	-----

TABLE OF CONTENT

The fighting on the fronts of World War II

- Tamara Vronska, Oleksandr Lysenko.* «Trench brotherhood»: front micro-society in context of history of everyday life..... 8
- Valeriy Grytsiuk.* Operational and strategic situation in Ukraine at the beginning of spring of 1944. The plans of counterparts..... 26

The history of Soviet Resistance movement in Ukraine

- Volodymyr Poliakov.* Partisan units of Kerch peninsula — myths and reality..... 42

The Nazi occupation regime

- Iryna Azarch.* Some aspects of everyday life of peasantry under Nazi occupation.... 51
- Volodymyr Ginda.* Nazi educational policy in Reichskommissariat Ukraine 61
- Nazar Gutsul.* «Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg»: ideological struggle or plunder of spiritual and cultural heritage of Ukraine (1941–1944)..... 76
- Ivan Dereiko.* Local dimension of collaborationism in Reichskommissariat «Ukraine»: the evolution of basic police structures in 1941–1944 86
- Mykola Derzhaliuk.* Occupational policy of Hungary in Ukraine during World War II 98
- Maryna Dubyk.* Everyday life under occupation in the memories of victims of Nazi repressions 129
- Tetiana Zabolotna.* Work conditions of intelligentsia during Nazi occupation (1941–1944) 135
- Stefan Mashkevich.* Kiev tram and its passengers under German occupation..... 152
- Tetiana Pastushenko.* Between the survival and resistance: everyday life of POWs in memoirs of former Red Army soldiers..... 162
- Vasyl Shchetnikov.* Economic component of Romanian-German presence in «Transnistria», 1941–1944 173

Post-occupational period

- Ihor Vetrov.* From geopolitical strategy – to economic course: revival of Ukrainian economic potential in 40–50-ies of XXth century..... 189
- Volodymyr Zyl.* Use of the forced labor and forced migration by totalitarian regimes (on the materials of Volhynia)..... 201
- Ivan Masylo, Tetiana Sheleyko.* To the history of rebuilding bridges and auxiliary structures on railway transport of Ukraine, 1943–1948 209
- Valentyna Shaykan.* Repressive and punitive actions of Soviet authorities against collaborationists during World War II..... 217

Methodology, historiography and source studies

Taras Nahaiko. The social component as dominant of history of military conflict: modern tendencies of studying World War II230

Documents

Lubov Legasova, Natalia Shevchenko. Conceptual grounding of scientific activity of the memorial «The National Museum of the Great Patriotic War of 1941–1945» in 2012–2020240

Reviews

Vasyl Shchetnikov. Oleksandr Perekhrest. Ukrainian village in 1941–1945: the economic and social situation. Monograph / National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine. — Cherkasy: Publishing department of Bohdan Khmelnytsky CHNU, 2011. — 670 p.....258

БОЙОВІ ДІЇ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК [316.014+355.311.2+394]:97(477)

Тамара Вронська, Олександр Лисенко
(Київ)

«ОКОПНЕ БРАТСТВО»: ФРОНТОВИЙ МІКРОСОЦІУМ У КОНТЕКСТІ ВОЄННОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

У статті через призму джерел особистого походження розглядаються основні фактори формування та функціонування тимчасових мікроісторичних спільнот — підрозділів радянських Збройних сил в період Другої світової війни. Висвітлюються особливості явищ морально-психологічного порядку в різних ситуаціях фронтової повсякденності.

Ключові слова: Друга світова війна, Червона армія, мікросоціум, субординація, колектив, повсякдення, морально-психологічний стан.

Упродовж Другої світової війни червоноармійську уніформу одягали понад 30 млн. чол. Вони воювали у складі фронтів, напрямів, армій, корпусів, бригад, дивізій, полків, батальйонів, рот і взводів. На рівні найменших за чисельністю підрозділів між військовослужбовцями швидко встановлювалися особисті стосунки, формувався специфічний морально-психологічний клімат, неформальна субординація, позастатутні відносини розподіл обов'язків.

Тривале перебування поза родинним колом, звичними умовами навчання, праці, відпочинку, віддаленість малої батьківщини, суворі вимоги, що висувалися до воїна, постійна загроза здоров'ю та життю змушували ставитися до «однополчан» як до своєї військової сім'ї. За словами одного з німецьких дослідників, «тільки в цих невеликих колективах він знаходив для себе захист і сенс існування. Розпад таких колективів був рівнозначний для деяких солдатів катастрофі»¹.

На яких же засадах формувався солдатський колектив? Організаційну його основу забезпечували військові статuti, а також бойові накази й розпорядження командирів різних рівнів, виконання яких вважалося обов'язковим, загальним і безумовним. Практично тотальний характер

мобілізації до лав Збройних сил у роки Великої Вітчизняної війни забезпечив «широке представництво» в армії всіх верств і національних груп населення. В одному підрозділі могли служити робітник і студент, колгоспник і службовець, старший, сімейний чоловік і юнак без вагомого життєвого досвіду. Та при цьому визначальну роль відігравали не відмінності, а консолідуючі фактори. Насамперед, ідеться про те, що, попри різний вік, освіту, фах, статус у суспільстві, майже все солдатське співтовариство було «соціально однорідним». Більшовицька політика «соціальної рівності» сприяла вирівнюванню майнового стану населення, переважна більшість якого не мала навіть середніх статків, звикла до аскетичного (в сенсі матеріального споживання) способу життя, випробувань і ризиків, пов'язаних з репресивною практикою керівництва країни. Російська дослідниця О. Сенявська вважає, що одним з наслідків цього курсу стало формування відповідної ситуації в Червоній армії, «де не було глибоких соціальних, кастових і тим більше станових відмінностей між рядовим і офіцерським корпусом, як, скажімо, в армії царській. Під час Першої світової війни взаємна відчуженість і недовіра між солдатами й офіцерами в кінцевому рахунку (разом з іншими об'єктивними та суб'єктивними обставинами спричинили розколу армії), у масові розправи над офіцерами, у непокору та розклад військ. Спільність соціального походження і непевність становища командирів Червоної армії, які несли на собі основну відповідальність, пережили нещодавно масові репресії та чистки офіцерського корпусу, готових за найменший промах у будь-який момент потрапити до штрафбатів, — усе це та багато іншого створювало більш доброзичливу, можна сказати, братерську атмосферу стосунків між командним і рядовим складом, особливо на передовій»².

Потужним консолідаційним чинником виступала ідеологія. Більшовицька агітаційно-пропагандистська машина у 20–30-ті роки досягла помітних результатів: завдяки цілеспрямованій, системній, наступальній всеохоплюючій обробці масової свідомості вдалося домогтися її помітної уніфікації. Суспільство в основній своїй масі переймалося ідеалами та цінностями соціалізму й сповідувало основні установки радянського керівництва. У поєднанні з силовими засобами впливу (насадженням терору, масштабними репресіями, створенню атмосфери страху та всепокорі) ідеологічні заходи сприяли формуванню у більшості людей віри в комуністичні ідеали, непогіршеність вождів, покірності, відмови від ініціативи, критики оточуючої дійсності й системи, існуючих порядків на виробництві, в армії, управлінських структурах, а також готовності до нових випробувань. Протестна реакція як форма суспільної рефлексії на соціальні негаразди була нівельована практично до нуля. Якщо додати до цього мілітаризацію свідомості громадян, то є підстави констатувати, що

в Радянському Союзі виникли майже ідеальні умови для формування мільйонів «свідомих захисників Батьківщини». Школярі та молодь охоче займалися фізкультурою та спортом, зокрема прикладними військово-спортивними видами, здавали норми ГПО (Готовий до праці та оборони). Дівчата отримували медико-санітарну підготовку.

Ореол «непереможної і легендарної» перетворював армію на привабливе місце для прикладання своїх зусиль та здійснення мрій. Невеликі переможні кампанії на р. Халхін-Гол та озері Хасан поставали як свідчення високого бойового духу й потужності Червоної армії. Навіть кровопролитна «Зимова війна» з Фінляндією подавалась для суспільства як переможна. Натомість більшість людей навіть не здогадувалася про справжній стан радянських Збройних сил.

Бойова обстановка переводить армію в принципово інший алгоритм, що різко змінює морально-психологічний стан військовослужбовців. «Війна формує особливий тип особистості, особливий тип психології — психологію комбатанта, тобто безпосереднього учасника бойових дій. Це психологія людини в екстремальних обставинах війни, яку можна розглядати як безперервну низку порубіжних ситуацій, буття на грані життя і смерті»³. На війні швидко формується нова конфігурація стосунків між людьми, основу якої становить підпорядкування особистих інтересів спільним. Самі завдання, що ставляться перед військовими підрозділами, вважаються імперативними, а їхнє виконання — головним обов'язком бійців та командирів. Формування боездатного, керованого, злагодженого колективу покладається на молодший офіцерський склад. А з урахуванням того, що майже 40 % призовного контингенту не мали спеціальної військової підготовки, молодим командирам доводилося брати на себе ще й навчання необстріляної молоді хоча б найпростішим прийомам окопування, маскування, догляду за зброєю і технікою, розвідки, ведення вогню та багатьом іншим премудростям війни, завдяки яким солдат може не тільки успішно виконати поставлені завдання, а й зберегти життя собі і товаришам.

Колективні або групові взаємовідносини і настрої складаються як шляхом цілеспрямованих зусиль, так і стихійно. Окрім безпосередніх командирів цим мали опікуватися також політпрацівники. Багато з них воювали зі зброєю в руках поруч з тими, кого агітували й закликали до стійкості та вірності «соціалістичним ідеалам». Та найбільша активність політorganів припадала на період фронтового затишся. Письменник В. Биков з цього приводу у своїх спогадах зазначив: «Саме тоді в окопах з'являлися малознайомі, чисто виголені, у скриплячих портупелях полковники, які раз-по-раз зав'язували з бійцями теплі, душевні розмови. “Ну, як справи? Як годують? Чи отримуєте листи з дому?” Їм відповідали

похмуро й сухо — ввічливих офіцерів не поважали і не боялися, не те, що крикливих матюкальників-командирів; мовчки, без питань слухали їхню поквапливу розповідь про міжнародне становище і завдання наших військ, поставлених у наказі товариша Сталіна. Потім, після їх відбуття, в роти приходили політпрацівники нижчі за рангом й, відізвавши декого вбік, пропонували вступити в партію. Відмовлятися було не прийнято, та й ні до чого: хіба є різниця бійцю, як гинути — безпартійним чи членом ВКП(б)»⁴.

Нормою фронтових буднів була підвищена «пильність» політпрацівників. Намагаючись виявити серед червоноармійців «контрреволюційні» або «зрадницькі» настрої, вони вдавалися до провокацій: наказували командирам підрозділів «прикріплювати» одного бійця до іншого для взаємного «вивчення». Окрім того, червоноармійцям доручали «запрошувати» переходити на бік ворога своїх товаришів по службі задля перевірки їх настроїв. «Таке «прикріплення» в [...]»^{*} практикувалося не лише серед бійців, а й серед начскладу», — констатував військовий прокурор Червоної армії. На підтвердження наводилися приклади такої ганебної практики. Так, 6 червня 1942 р. військовий трибунал 202-ї дивізії 11-ї армії Північно-Західного фронту засудив до вищої міри покарання за зраду червоноармійців С. Махмоботова, Ш. Жантаєва, Ч. Каспаєва та А. Ваймаканова. Всі вони — казахи за національністю — дуже погано говорили російською мовою. Спровоковані іншим бійцем на розмову, вони висловили згоду перейти на бік противника, не розуміючи, про що йдеться, оскільки лише погойдували головами⁵. Далі Прокурор СРСР давав ще більш різку характеристику випадку, що трапився на Калінінському фронті: «Молодший політрук 1198 с.п. 359 с.д. [...] штучно створював справи з обвинувачення бійців у контрреволюційній агітації. З цією метою він доручив молодшому командирі [...] покласти фашистські листівки у протигази червоноармійцям, а згодом подивитись, як вони на це реагуватимуть. Через певний час [...] здійснив обшук у червоноармійців і один з них [...], у якого знайшли листівку у протигазі, був притягнутий до кримінальної відповідальності за зберігання контрреволюційної літератури». Також зазначалося, що за вказівкою того ж командира аналогічні провокаційні дії були вчинені й стосовно інших двох бійців, яких невдовзі засудили до вищої міри покарання⁶.

Всі згадані випадки були проаналізовані в Прокуратурі СРСР, внаслідок чого вирoki стосовно кількох червоноармійців встигли призупи-

^{*} Тут і далі квадратні дужки подаються автором замість прізвищ, згадуваних у документах.

нити. Методи провокації таких горе-командирів засудили й наказали далі уникати їх, суворо караючи винних.

Взагалі навіть на передовій існував незримий вододіл між бійцями та командирами нижчої ланки, з одного боку, й політпрацівниками та співробітниками армійських спецслужб, — з іншого. Приїжджі репортери, фотокореспонденти, лектори та інші також рідко ставали «своїми».

Автор «Василя Тьоркіна» О. Твардовський, який був кореспондентом газети КОВО «Красная армия», зафіксував у листі від 11 жовтня 1941р.: «Ми живемо на узбіччі війни. Ми швиденько під'їжджаємо до тих ямок і окопчиків, у яких сидять воюючі люди, швиденько розпитуємо їх, прислухаючись до канонади і мимоволі нагинаючи голову, коли свистить міна. А потім під незабутніми поглядами цих людей, йдемо геть... І коли подумаєш про дітлахів, які ховаються в окопчиках (одним зовсім маленький Микола щоразу біг під лавку з подушкою — вкривав голову), то й соромно стане, що інший раз більше, ніж потрібно, думаєш про власну персону...»⁷.

Політзаняття, виступи відомих літераторів, діячів науки і культури на передовій, фронтова періодична преса, концерти творчих колективів тощо — стали важливим засобом піднесення бойового духу солдатів та офіцерів. Розповіді про подвиги на різних ділянках німецько-радянського фронту, успішні дії Червоної армії, звичайно, вселяли віру в перемогу, сприяли поширенню патріотичних настроїв. Та все ж не вони давали солдату впевненість у собі і в тому, хто пліч-о-пліч ділив з ним усі труднощі воєнного буття.

Якщо політпрацівників особовий склад сприймав стримано, то відносини з молодим командним складом формувалися по-різному. Як правило, ефрейтори, сержанти і старшини досить швидко ставали «своїми», такими собі «дядечками», які опікувалися «молодими». «Дідівщина» на фронті, де кожен день чи навіть година, могли стати останніми, набувала дещо іншого змісту, можливо, не такого принизливого, як у мирний час для «салаг» і «зелених» — так на армійському жаргоні називали щойно мобілізованих та поповнення.

У перші місяці війни з багатотисячних натовпів добровольців формувалися ополченські «комуністичні» батальйони, полки і дивізії, причому їх кидали на небезпечні ділянки фронту після нетривалої підготовки. Один із бійців таких формувань, москвич А. Пушкарьов* згадував: «На чолі Комуністичних дивізій стояли досвідчені кадрові командири. Розповім про те, як я, студент-третьокурсник педінституту, зустрівся на перших порах зі старшиною-надстроковиком Соловейчиком, моїм безпо-

* Лев Микитович Пушкарьов після війни став ученим, доктором історичних наук.

середнім начальником. Українець з освітою 7 класів середньої школи, а прийняв під своє керівництво і доцентів, але це його зовсім не збентежило. Ми для нього були «нестройові, ненавчені», які, що незабаром з'ясувалося, і ходити так, як слід в армії, не вміли». Стройова підготовка спочатку була зустрінута багатьма студентами (які вивчали військову справу ще в інституті) «в багнети»: «Ми прийшли воювати, а не крокуванням займатися!», «Бойові стрільби — це так, це потрібно, а навіщо нам стройова парадна муштра?»

Начальник політвідділу нашої дивізії батальйонний комісар К. Бірюков зібрав комсомольців на збори і закликав їх стати застрільниками стройової підготовки. Він пояснив нам, що вона є найважливішою складовою частиною управління військами не тільки в тилу, а й на полі бою (чому це так, я і донині не зовсім собі чітко уявляю...).

Л. Пушкарьов підготував комічний номер художньої самодіяльності, в якому висміювалися бійці, помічені в тому, що намагалися «відбояритись» від стройової підготовки. Виступ мав значний успіх і старшина Соловейчик оголосив автору і виконавцям перед лавою подяку за такий «пользительний», як він висловився, номер. Після цього, ополченці з більшим бажанням виконували стройові вправи, хоча іноді й нарікали, що роблять це не з сучасною зброєю, а ... з французькими гвинтівками другої половини XIX ст.

«Надовго запам'ятались мені ті бесіди, — проводить ветеран, — які наш старшина проводив з нами, виховуючи з нас воїнів-захисників Батьківщини. Мова його була образна і рясніла своєрідними афоризмами. Якось на одній з бесід студент-істфаківець з нашого педінституту Олексій Говорков спритно похизувався (до діла, звичайно!) своїми знаннями латині, навівши відомий вираз: «*Si vis pacem, para bellum*» («Хочеш миру — готуйся до війни!»). Соловейчик миттєво відреагував на це афоризмом: «Хочеш миру — краще воюй!», і саме це бойове гасло надовго стало популярним у нашій частині.

Бували, звичайно, і обломи, і казуси. Ось один з них, що запав мені в пам'ять. Якось старшина Соловейчик заступав з якоїсь причини командира взводу і став розповідати нам про будову літака. Замість слова «стабілізатор» він вжив слово «папілізатор». Один з бійців, студент-античник, не втримався і сказав, що потрібно говорити «стабілізатор», від латинського «*stabilis*» — «стійкий». Але Соловейчик не розгубився і тут же відреагував: «За уточнення я Вам оголошую подяку, а також ще наряд поза чергою за те, що Ви перервали старшого за званням, не спитавши його дозволу!» Та в цілому бійці визнали авторитет Соловейчика, поважали його за чесність, справедливість, турботу про нас, «бійців ненавчених і нестройових». І Соловейчик по-своєму любив нас і пишався нами,

добровольцями. В його очах ми були «справжніми хлопцями». Бійців, які особливо відзначилися, він любовно став називати по-українськи на «о» і якось видав таку сентенцію: «Пушкаренко, що я тобі скажу: без бумажки ти — букашка, а з бумажкою — людина!»⁸.

Свої особливості мали стосунки між молодшими офіцерами та їхніми підлеглими. Взводні і ротні упродовж усієї війни залишалися найбільш плинним контингентом офіцерського корпусу. Змушені керувати своїми підрозділами на передньому краї вони найчастіше гинули і в оборонних і в наступальних боях. Особливо складно їм доводилося, коли втрачався зв'язок з вищими командними ланками (а це траплялося доволі часто, особливо під час відступу, оточення, артилерійських і авіаційних обстрілів). Необхідність швидко виробляти шукати рішення (незрідка — нестандартні) потребувала від них сили волі, кваліфікації, гарної миттєвої реакції, рішучості, що мала поєднуватися з вимогливістю до своїх підлеглих. Це подобалося, звичайно ж, не всім, і лише усвідомлення того, що без дисципліни і виконання наказів вони піддають наражають на ризик не лише чуже, а й своє життя, змушувала рядових приймати ці «правила гри».

Кавалер чотирьох медалей «За відвагу», орденів Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, командир розрахунку 82-мм мінометів гв. старший сержант А. Руденко з Черкащини розповідав: «Скажу вам так: командир не повинен бути гарним, а от тямущим, — це так! У нас командир батареї капітан Панікаровський, от вже дотошним був. І знаємо, що стояти нам на щойно зайнятих позиціях всього півдня, все одно примусить відкопати окопи чи чарунку для укриття. Адже в будь-який час може статися артналіт, і тоді прощай, життя. Дуже піклувався він про своїх солдатів. І ми поважали свого командира, та й колектив у нас був дружний»⁹.

Найважче взводним і ротним командирам, було підтримувати бойовий настрій під час відступу чи наступу, коли Червона армія заволоділа ініціативою. По лінії політorganів надходили накази вести бійців уперед з закликами «За Родину, за Сталина!» В. Биков з цього приводу зазначав: «Легенда про цей бойовий клич має багато в чому пропагандистське походження і дійшла до нас зі сторінок військової преси. В незапам'ятованому гуркоті бою, серед вибухів і кулеметно-автоматної тріскотні важко було почути власний голос, не те що чийсь недоладний заклик, що мало відповідав обставинам. Не чути було навіть «ура», коли його дійсно кричали у певні моменти бою. Після якоїсь невдачі, коли починався «розбір польотів» та пошук винних, політпрацівники зазвичай запитували у підопічних: чому не було закликів? Їм заперечували: «Та кричали, їй-Богу! Хіба не чули?» Напевно, не чули, тому що позаду не чути. І далеко не все видно...»¹⁰. А командир розрахунку станкового кулемета 221-го

гв. стрілецького полку 77-ї гв. Чернігівської стрілецької дивізії 61-ї армії О. Лінчук (уродженець с. Розсошки Христинівського району Черкащини) на запитання інтерв'юера, чи кричали «ура» і «За Сталина!», коли ходили в атаку, відповів: «Який там! В атаку ходили з благим матом. Люди ж на у бій ішли! Тут кому куля, а кому приклад чи багнет віку вкорочував. Бігли з «такою-то матір'ю»...¹¹

Піднімаючи бійців у атаку, польовий командир ризикував двічі: його могли вбити солдати противника, а якщо у нього склалися погані відносини з власними підлеглими, то й вони інколи стріляли в спину. За різні дисциплінарні порушення командир також міг покарати підлеглих, а вищі командири, прибуваючи на передову, згарячу хапалися й за пістолет... Гв. старший сержант Олексій Шевченко, який 17-річним юнаком, у червні 1941 р. пішов на фронт, став заступником командира взводу розвідників. На питання, «Чи могли в бою «прибрати» командира, який, м'яко кажучи, був не на своєму місці чи ставився до солдатів, вибачте, «по-скотськи»? — відповів: «Запросто! Не те слово! Не раз! Якщо людина була говнистою, його могли і пристрелити. В бою ж, спробуй розберись, чия там куля потрапила. Криміналістичну експертизу не станеш проводити! На фронті потрібно завжди було думати, що ти робиш і чим це все може завершитися для тебе. Фронтовики — народ обстріляний, вони один про одного піклувались. Інакше ж ніяк не виживеш. Тому у відділенні, взводі й роті цінувалися, перш за все, спаяність і взаємовиручка. Від цього залежало виконання завдання, а також життя солдатське. А підрозділ у більшості своїй був однією дружною родиною»¹². Так що у нормальних стосунках між солдатським колективом і командним складом існувала обопільна зацікавленість.

Аби не поривався трепетний зв'язок з рідними та близькими, військово-польова пошта прагнула забезпечити систематичне листування воїнів з тими, хто залишався в радянському тилу. Вісточка з дому підбадьорювала, — допомагала терпіти негоду, голод, біль. У поетичних солдатських рядках ця тема залишалась провідною. Кавалер Ордена Слави М. Світайло писав зі Східної Пруссії:

Та часто так під гуркіт грому
Я шлю в свій край низький поклін,
Усім пишу, що йду додому,
Що шлях лежить через Берлін.

Туга і переживання про долю рідних, закинутих на чужину, пронизують вірш старшого сержанта Г. Скиби:

Це звідти, з каторги, мов з домовини
Сестра моя свій голос подає:

«Не гоїться в рубцях зніміла спина
І замість хліба нам дають нагай...»

Ледь чутно: «Братику, врятуй нас, Я рвучко зтер з лафета срібні роси —
Верни мене у наш подільський край». Огонь! — і помста спалахом зліта.
А з темряви встають сестрині рідні коси,
На захід з нами хмарка поверта¹³.

Вістями з дому, від рідних і близьких воїни ділилися один з одним: когось підтримували в горі, з кимось раділи, коли для цього був привід. Посилки з дому для військовослужбовців, призваних з територій, які невдовзі окупували війська противника, були рідкістю. «Чуття великої родини» підживлювали речові й продуктові посилки, що надходили на фронт по лінії шефських зв'язків та інших патріотичних рухів, що розгорталися у глибокому радянському тилу. Нехитрий скарб — носові хустинки, шкарпетки, зубний порошок, білизна, теплі речі, кисети, книги, сухофрукти тощо — все це сприймалося з великою вдячністю, ніби несло з собою відголос мирного часу. Фронтовики одержували в посилках листи від зовсім незнайомих людей і це також підживлювало відчуття, що вони — не самотні, за ними стоїть народ, велика країна.

22 червня у газеті «Красная армия» було вміщено вірш О. Твардовського:

С любовью, с нежностью примерной	И на войне, вдали от дома,
Сестры или матери родной	Мне почему-то сразу вдруг
Был этот ящичек фанерный	Напомнил почерк незнакомый
Отправлен женщиной одной.	Тепло твоих родимых рук.
В письме без штемпелей и марок	И очертанья каждый жилки,
Она писала заодно	Что были так привычны мне.
Что посылает свой подарок	И радость маленькой посылки
Бойцу. Какому? Всё равно...	Я ощутил вдвойне, втройне.
И я подумал, что наверно,	Пять раз, взволнованный до пота,
И ты, как водится оно,	Твоё письмо он перечтёт.
Отправишь ящичок фанерный	И улыбнется, вспомнив что-то.
Бойцу. Какому? Всё равно...	И губы чёрные утрет
В пыли, в дыму передних линий	И вновь пойдёт, — я это знаю —
К машине почты полевой	Поверь, жена, невеста, мать,
Придёт он, весь в засохшей глине,	Поверь, страна моя родная, —
Чтоб получить подарок свой.	Ещё храбрее воевать! ¹⁴

Шефство трудових колективів, навчальних закладів, установ над окремими військовими частинами і патріотичні рухи на підтримку Червоної

армії набули масового характеру і стали чинниками, що сприяли кращому забезпеченню солдатів та офіцерів продуктами харчування і речами першої необхідності. Той же Л. Пушкарьов з вдячністю згадує ці акції солідарності цивільного населення з воїнами діючої армії: «Ми були турботами наших шефів тепло і добротю одягнені: тепла нижня білизна, ватні брюки, гімнастерка, тілогрійка (також ватна), хутрянні кожушки для вартових та шинелі для звичайних занять, черевики з обмотками і валянки. Згадую курйоз, що трапився з видачею обмундирування для наших студенток (у нас був жіночий медичний взвод): прибули на місце дислокації, то пішли одержувати військово обмундирування. З'ясувалося, що жіночої військової форми в наявності немає, і тому весь жіночий взвод одягнули в чоловічу солдатську форму. Більш за все наших дівчат вразили і здивували чоловічі кальсони з зав'язками внизу — вони мали в них дуже комічний вигляд. Щоправда, незабаром справу було виправлено, наші санітарки і медсестри хизувалися вже не в солдатських черевиках, а в туфельках на середньому каблучку, в новесеньких кофточках і блузочках кольору хакі. Щоправда, валянки і ватні штани так і залишилися чоловічі — товсті й безмірно широкі. Ну, звичайно, були у нас і теплі рукавиці, і в'язані підшоломники від морозів. У результаті обморожених було мало, хоча морози в ту зиму доходили до мінус 33 градусів»¹⁵.

Окрім одягу та взуття для фронтовиків особливо нагальним було задоволення ще двох потреб: у сні та їжі. Виснажливі переходи, бої, підготовка оборонних укріплень викликали надзвичайну втому, тому багато з них у своїх спогадах згадують, що найбільшим бажанням було виспатись. Щодо харчування, то воно було різним на передовій, у запасних частинах, авіації чи піхоті, а також залежно від ситуації на тій чи іншій ділянці фронту, пори року тощо. Піхотинець О. Лінчук скаржився: «Годували нас, я вам скажу чесно, не дуже. Судіть самі: дадуть шматок хліба, поки той суп у термосах притягнуть до нас на позиції, ми вже хліб і проковтнули... З котелків, до речі, ми не їли. Вони незручні були. А от із шоломів — інша справа. Дістанеш свою годувальницю-ложку з-за халяви і наярюєш. Сказати, що сильно голодували, то ні. Та й німці виручали...

Зайmemo з хлопцями там траншею і в першу чергу щось їстівне шукаємо. Шоколадом кишені наб'ємо і ходимо, жуємо його. Щоправда, багато його не з'їси — знудить. Галети їхні траплялися, це хліб такий пресований, ми їх «пиріжками» називали. Та найсмачнішим «гостинцем» у нас вважалась німецька буженина. Смакота! У нас такої не було. Доводилося харчуватися й підніжним кормом. Заскочиш у село, а в хатах — ні душі. Пошарили по мисниках, що було їстівного, проковтнули і вперед»¹⁶.

Фронтний побут диктував необхідність партнерських відносин у солдатському колективі, І. Авдущенко згадував, як 18-річним новачком він був призначений піднощиком патронів і потоваришував з іншим молодим бійцем — Васильєвим, який нагадував йому «богатиря Буслая з кінофільму «Олександр Невський». Ми з ним стали напарниками. У солдата один котелок, а на обід дають суп і кашу. В один котелок їх не візьмеш, ось і треба з кимось паруватися»¹⁷.

Колишній червоноармієць Ю. Шарапов зізнався, що найгірше з їжею було взимку 1941–1942 років: «У запасному полку взагалі годують за другою нормою, це дуже скромно. Потім січень, лютий, березень, коли йшли бої, нас годували вівсом, двічі на добу. Зранку цей овес був у вигляді каші, причому прямо з лушпинням, а ввечері — суп, розведений з сухарями. Хліба тоді давали мало. Потім стали давати грамів 700–800, а тоді давали грамів по 400. Але ці труднощі були пов'язані з загальною ситуацією взимку 1941–1942 років»¹⁸.

Кращою ситуація з харчуванням склалася в авіації. Кожен виліт, особливо у 1941–1942 рр., супроводжувався смертельним ризиком. Крім того, пілотування в бойових умовах вимагало особливих фізичних кондицій, тому без калорійного і збалансованого харчування льотчики добре воювати не могли.

Про алкоголь на війні останнім часом написано багато й по-різному. Цікаво, як самі ветерани війни сприймали це «заохочення»? Одні згадували: «Були у нас «наркомівські 100 грамів». Але коли ми були у розвідці, ми їх щодня не пили, а зливали у фляжки. У фляжку входить 800 грамів. Вона висить у тебе в головах, на гвіздку. Старшина тоді видає, ти береш фляжку і туди наливаєш. І ось вона повна. Тоді всі збиралися і перед обідом пили. І тут, звичайно, вже не по 100 грамів, тут, може, і по 200, і скільки там у фляжці залишалось... Так що було по-різному. Звичайно, коли обморозишся, промерзнеш, випивали, щоб зігрітися...»¹⁹.

Льотчик І. Кожем'яко також був відвертим: «Чистий спирт не давали, давали або розведений 40% чи горілку, 100 грамів за бойовий виліт. Чотири вильоти зробив — ввечері дають тобі 400 грамів. Хоч залийся. Випити льотчик міг багато. Були й такі, хто багато випивав. Але такі довго не жили. Ввечері випив — вранці ти «не здатний», а потрібно летіти. Полетів — збили. Не могла людина у своєму стані взяти від літака все, що він міг дати. Потім командир полку власного волею «повну» видачу припинив. Скільки б ти вильотів не зробив, увечері не більше 150 грамів.

На свята пили також «не дуже», особливо, коли ти в черговій ланці. Ті ж 150 грамів.

У тилу, звичайно, пили більше, але тут також все залежало від людини. У нашому полку льотчики, здебільшого пили помірно. Я ж кажу: ті, хто

до «цієї справи» пристрастився і починав пити багато і часто (пияки, одним словом), довго не жили. Збивали їх».

На питання, чи пили авіатори «лікер-шассі», як називали спиртогліцеринову суміш, І. Кожем'яко відповів: «Ти що? Пити льотчику цю гидоту — принизливо! Цю бридоту пив винятково техсклад»²⁰.

Ще однією складовою фронтового повсякдення, про яку можна дізнатися зі звітів Прокуратури СРСР, є проблема зловживання спиртним деякими категоріями військовослужбовців, здебільшого тими, хто мав доступ до «стратегічних» запасів цього продукту чи володів розподільчою функцією*.

За визнанням самих фронтовиків, «наркомівські» 100 грамів були не зайвими у надзвичайних умовах війни. Вживання невеликої дози алкоголю дозволяло уникнути простудних захворювань, зняти стрес і страшну перевтому. Захмеліти від такої дози було неможливо, як і очікувати на не прогнозовану поведінку солдатів чи офіцерів. Однак траплялося, що військовослужбовці не дотримувалися «міри» і це часто провокувало їх на девіантну поведінку.

Про негативні наслідки зловживання спиртними напоями йшлося у звіті Прокуратури СРСР на ім'я А.Вишинського за жовтень 1941 р. Серед інших наводився такий приклад: «Комісар 3-ї батареї 806-го артилерійського полку 226-ї стрілецької дивізії Круссер розпорядився видати групі військовослужбовців відро вина і сам особисто взяв участь у п'янці. В цей час командир дивізіону — капітан Заїка наказав батареї висунутися на вогневу позицію. Нетверезий Круссер не виконав наказу, заявивши бійцям, що тільки він є господарем батареї і банкет може продовжуватися. Коли командир дивізіону намагався з'ясувати стосунки з Круссером, той привселюдно обляяв його. Хуліган і п'яниця Круссер був розстріляний капітаном Заїкою перед строем», — зазначалося у документі²¹.

Реагуючи на цей та інші випадки надмірного вживання алкоголю, навесні 1942 р. відповідною постановою ДКО щоденну видачу горілки дозволили тільки особовому складу передових частин, решті лише у святкові дні**. Пізніше Наркомат оборони звернув увагу і на зловживання

* Вже у перші місяці Великої Вітчизняної війни вживання горілки було легітимізовано низкою постанов ДКО та наказів Наркомату оборони СРСР. Контрольна та розподільча функції поклалися на командний склад та інтендантів частин діючої армії.

** Витяг з постанови ДКО СРСР № 1727 с від 11 травня 1942 р. «...военнослужащим передовой линии выдачу водки по 100 г на человека производит в следующие революционные и общенародные праздники: 7–8 ноября, 5 декабря, 1 января, 23 февраля, 1–2 мая, 19 июля (всенародный день физкультурника), 16 августа (день авиации), 6 сентября (Международный юношеский день), а также в день полкового праздника (сформирование части).

у розподілі горілки. У наказі НКО СРСР від 12 червня 1942 р. зазначалося, що вкорінилася практика видачі горілки «штабам, начскладу та підрозділам, які не мають права та її отримання. Деякі командири частин та з'єднань та начсклад штабів та управлінь, користуючись своїм службовим станом, беруть спиртне зі складів, не рахуючись з наказами та встановленим порядком». Наголошувалося також, що контроль за витрачанням горілки з боку військових рад фронтів та армій організований незадовільно²².

Упродовж 1942 р. та в наступний час вийшла низка інших приписів, які регулювали процедуру та норму видачі горілки. Втім, ці та інші організаційні приписи не викоринили зловживань. Не всім командирам вдалося подолати спокуси розподільчої функції. Як і раніше, надмірне вживання алкоголем, часто-густо супроводжувалося трагічними наслідками.

Так, наприкінці 1942 р. в одному з підрозділів інженерних військ 67-ї армії регулярні пиятики та позашлюбні інтимні стосунки деяких командирів стали причиною смерті воєнфельшера. Лейтенант N, який лікувався у ленінградському шкірно-венерологічному інституті, розповідав таке: «...10 листопада 1942 р. отримали горілку і разом з полковником [...]» у мене в землянці влаштували випивку, запросивши полковника [...]. Пізніше до нас прийшла воєнфельшер з частини [...] на ім'я Ніна і теж випивала горілку, після чого я з нею пішов до сусідньої землянки... а опісля заснув. 25 листопада я занедужав на венеричну хворобу й розказав про це полковнику [...]. Увечері ми зібралися втрьох: я і [обидва полковники, присутні на випивці]. У розмові про моє захворювання полковник [...] теж зізнався, що він хворий і тут же вирішив воєнфельшеру Ніні дати бойове завдання — піти до німців у розвідку, з розрахунком, що відмова потягне за собою арешт та розстріл. І дійсно вже за годину після відмови піти в розташування противника жінку розстріляв один з інфікованих нею полковників [...]²³.

У такий варварський спосіб командири переклали відповідальність за свою негідну поведінку на одну з численних жертв пиятик та сексуальної розпусти.

До речі, ця складова фронтового повсякдення недостатньо висвітлена у науковій літературі, як і багато інших «позастатутних» стосунків між командирами та їх підлеглими.

Зі зловживанням горілкою були пов'язані й інші «пригоди» у середовищі військовослужбовців. Нетверезі командири влаштовували «дуелі»,

* Тут і далі купюри автора.

з'ясували між собою стосунки, що мало фатальні наслідки для всіх учасників конфлікту.

Численні «сигнали» про такі випадки змусили командування Збройних сил вдатися до обмежувальних заходів:

ПРИКАЗ О ПОРЯДКЕ ВЫДАЧИ ВОДКИ ВОЙСКАМ ДЕЙСТВУЮЩЕЙ АРМИИ

№ 0323

2 мая 1943 г.

Во исполнение Постановления Государственного Комитета Оборона № ГОКО-3272с от 30.04.43 г. приказываю:

1. Прекратить с 3 мая 1943 г. массовую ежедневную выдачу водки личному составу войск действующей армии.

2. Выдачу водки по 100 граммов в сутки на человека производить военнослужащим только тех частей передовой линии, которые ведут наступательные операции, причем определение того, каким именно армиям и соединениям выдавать водку, возлагается на военные советы фронтов и отдельных армий.

3. Всем остальным военнослужащим действующей армии выдачу водки в размере 100 граммов на человека в сутки производить в дни революционных и общественных праздников, указанных в Постановлении ГОКО № 1889, пункт 3 от 6 июня 1942 г.

*Заместитель Народного комиссара обороны
генерал-полковник интендантской службы А. ХРУЛЕВ²⁴.*

Загалом, існують підстави стверджувати, що на війні алкоголь відігравав дещо іншу роль, ніж у мирний час. У бойових умовах його вживали не для «організації дозвілля» та «зміцнення колективу», а з профілактичною метою, задля зняття стресу, в якому люди перебували упродовж тривалого часу. Міру випитого визначала постійна загроза здоров'ю і життю, що супроводжувала бійців та офіцерів на передовій. Зайвий алкоголь притупляв реакцію, обережність, вміння прорахувати свої дії та можливі дії ворога, почуття небезпеки. Ціна ж помилки на фронті була надзвичайно високою.

Червона армія була інтернаціональною за складом. Та, незважаючи на те, що «дружба народів» вважалось одним з наріжних каменів радянської ідеологічної доктрини, «національне питання» в країні цілковито було розв'язане лише на папері: у бадьорих промовах і партійних документах. У реальному житті все було значно складніше, хоча, знову ж таки,

фронтowa дійсність вносила суттєві корективи у міжнаціональні відносини. В одному підрозділі могли служити представники слов'янських, кавказьких, середньоазіатських та інших народів, частина яких погано володіла російською мовою. Давалися взнаки світоглядні, релігійні, ментальні особливості, нівелювати які лише наказним порядком було доволі складно.

В «елітних» військах, насамперед, авіації, ця проблема не була такою рельєфною, як, скажімо, в піхоті. На питання, чи існували тертя на національному ґрунті, пілот І. Кожем'яко твердо заперечив: «Жодних! Взагалі на національність жодної уваги не звертали. Росіянин ти чи узбек, українець чи єврей, грузин чи осетин, не мало ніякого значення, всі як брати. Я ж сам українець! Не впевнений точно, але не дуже помилюсь, якщо скажу, що на 36 льотчиків полку у нас було 13 національностей».

Льотчики є нормальні люди, не кращі й не гірші за інших, і на землі у кожного свої симпатії й антипатії, але все це на землі лишалося. У повітрі, в бою, льотчики вірили один одному більше, ніж самим собі».

А от колишній старшина роти автоматників В. Бабиш з Луганщини подає більш строкату картину. 409-а дивізія, в якій він служив, була сформована за національною ознакою. Ветеран сказав інтерв'юєру, що в ній «здебільшого служили вірмени. Хоча й азербайджанців там була чимало, але з ними не виходило такої міцної дружби. Вони трохи інші. А от вірмени, ті інша справа. Для прикладу, у якихось справах зайдеш до постачальників-вірмен, то вони обов'язково тебе шашличком смачним пригостять. Гарні й привітні люди».

Ви знаєте, я за національність — українець. А за кров'ю вважаю себе напівкровкою. Справа в тому, що коли мене важко поранило там, на Донці, я втратив достатньо крові. А в шпиталях служило багато дівчат єврейської національності. І мені в шпиталі їх кров вводили напряду із вени в вену. Так що єврейської крові у мене, як кажуть, будь-здоров! Тому з євреями я можу домовитися! Я вам так скажу, будь людина росіянином, українцем, узбеком, євреєм чи вірменом — всі ми нормальні»²⁵.

«Окопне братство» формувалося також від усвідомлення своєї вразливості, поранення, контузії, а то і смерті, що підстерігали воїнів не тільки в боях, а у перервах між ними, на маршах, переправах, переходах через заміновану місцевість тощо. Колишня санінструктор О. Омельченко згадувала: «Це жах. Людина такою стає... Це не для людини... Б'ють, колють багнетом у живіт, в око, душать за горло один одного. Виття стоїть, крик, стогін... Для війни це і то страшно, це найстрашніше. Я це все пережила, все знаю. Важко воювати і льотчикам, і танкістам, і артилеристам — всім важко, але піхоту ні з чим не можна порівняти»²⁶.

Багато військовослужбовців гинули під час відступу, на початковому етапі війни. Та не меншими втратами позначені й наступальні операції

Червоної армії. Учасник боїв у Східній Пруссії, на балтійському узбережжі О. Кочетов писав, що «в піхоті були великі втрати. Адже на двохсотметровій ділянці не розвернешся, не зманевруєш. У 3-у батальйоні снаряд з корабля потрапив у землянку, де було 20 чоловік. Одна мішанина з піском... У піхоті — батальйон за ніч. Згоріла половина танків і самоходок»²⁷.

Замкомвзводу, гв. старший сержант П. Олійник (кавалер чотирьох медалей «За відвагу», медалей «За взяття Відня», «За взяття Будапешта», «За перемогу над Німеччиною», згадуючи своє тогочасне сприйняття війни, сказав: «Можуть притупитися якісь почуття, але звикнути до війни і до смерті, напевно, неможливо. Я на все життя запам'ятав, як одного разу заглянув через люк у підбитий наш танк і побачив там сидячого танкіста. Сидів він як живий. Я до нього доторкнувся, а він розсипався на моїх очах! Розсипався на попіл! Він просто згорів! Ось так... Людина на війні звекає до всього. Коли тебе круглу добу бомбардують чи обстрілюють, ти помалу звекаєш і тоді вже просто не звертаєш уваги ні на вибухи, ні на свист куль, хоча смерть поруч ходить»²⁸. На запитання, як відбувалося захоронення солдатів і чи призначали якимись пагорбками ці місця, ветеран відповів: «Як хоронили? Та як! Покидають убитих в окоп, потім заривють і все тут.

Не було ніяких пагорбків на тому місці, де я воював. Вже в наш час, кілька років проводилися розкопки, і багато наших полеглих солдатів було знайдено. Так, зовсім забув, уже після демобілізації, здається в перший повоєнний рік я поїхав до Армянська. Знайшов окоп, де я сидів з кулеметом. Знайти його було просто — навкруги на землі лежало багато стріляних гільз. А ще мені пощастило знайти могилку товариша, якого вбив німецький снайпер»²⁹.

А. Руденко згадував, що хоронили однополчан по-різному: «Якщо, для прикладу, без почестей, то просто знесуть усіх побитих в одне місце. Потім викопують яму. Знімуть з мертвих чоботи. Загорнуть тіла у плащ-намети. Штабний писар запише прізвища, щоб, значить, похоронки додому відправити, а потім закопають. А з почестями, це коли виголошується промова та залп над могилою прозвучить. Але я вам скажу, мертвим же все одно. ...А взагалі я вам скажу, що смерть на війні не обирає. Ось пам'ятаю, був такий випадок. Бої йшли в Румунії. Одного разу в наш тил йшла величезна колона військовополонених. Попереду йшов наш офіцер, супроводжував, значить. А біля нашого штабу стояла охорона. Так старший цієї охорони лейтенант здуру вогонь з кулемета відкрив по тій колоні. Багатьох тоді німців поклав.

До нього підійшов старший конвою і в упор вистрілив у “героя”. І тепер думаю, що він правильно вчинив. Хіба йому повилазило, що німці

йдуть беззбройні, колоною — спереду офіцери, за ними солдатня. Навіщо ж по беззбройних стріляти?»³⁰

Д. Щербакову у травні 1945 р. ледь виповнилося 19. Він завершив війну на марші після оволодіння столицею Австрії, 10 травня. «Яке щастя», — записав у своєму зошиті юний воїн». — Всі обіймаються, цілуються, багато плачуть. Ми, молоді, стримувалися, але ті, які були старші і пройшли весь довгий і важкий шлях війни до кінця й залишилися живими, — ті плакали, не соромлячись... Я і раніше бачив, як стомлені й змучені солдати плачуть після бою, втративши друга чи командира — це страшні сльози в злості. А тепер — це сльози радості та гніву разом. Це сльози — біль за тих, хто не дійшов, але наблизив перемогу, залишившись лежати на полі бою навечно. Перед цими скупими чоловічими сльозами можна тільки схилити голову»³¹.

Навіть стислий огляд чинників, що формували фронтовий соціум, переконує в тому, що визначальними серед них слід вважати спільні випробування, які випали на долю військовослужбовців радянських Збройних сил, армійські умови, субординація та воїнська дисципліна, почуття обов'язку, незаперечні пріоритети колективу. Саме вони перетворювали людей різного віку, освітньо-культурного рівня, соціального статусу, життєвого досвіду, національності, релігійних переконань на, хай і тимчасову, але доволі консолідовану й керовану спільноту, здатну не лише виконувати певні функціональні завдання, а й зберігати кращі людські риси і почуття: взаємну підтримку і солідарність, дружбу, гідність та інші. Напевно, завдяки цій спроможності «окопне братство» перешкоджало маргіналізації й очерствінню людей, байдужості до чужого болю і смерті, цинізму.

¹ Война Германии против Советского Союза 1941–1945. Документальная экспозиция / Под ред. Рейнгарта Рюрупа. — Берлин, 1992. — 278 с.

² Народ и война 1941–1945. Очерки истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 2010. — С. 131, 132.

³ Там само. — С. 150.

⁴ *Быков Василь*. За родину, за Сталина // *Родина*, 1995. — № 5. — С. 34.

⁵ Державний архів Російської Федерації (*далі* — ДАРФ). — Ф. 8131, оп. 37, спр. 967, арк. 86.

⁶ Там само.

⁷ *Твардовский Александр*. Из писем с войны (1941 г. Юго-Западный фронт) // *Отечественная история*. — 2005. — № 2. — С. 47.

⁸ *Пушкарев Л.Н.* Из воспоминаний участника обороны Москвы (октябрь–декабрь 1941 г. // *Отечественная история*. — 2005. — № 2. — С. 51, 52.

⁹ *Филь Александр*. Отважные люди. — Харьков, 2011. — С. 183.

¹⁰ *Быков Василь*. Назв. праця. — С. 33.

¹¹ Див.: «МК» в Україні».

¹² Филь Александр. Отважные люди. — С. 117.

¹³ Література і мистецтво, 1945, 9 січня.

¹⁴ Красная армия, 22 августа.

¹⁵ Пушкарев Л.Н. Назв. праця. — С. 52.

¹⁶ Филь А. «Ой, Дніпро, Дніпро...».

¹⁷ Яблонська Алла. Пам'ять — безсмертна. — Нова Каховка, 2010. — С. 13.

¹⁸ В годы войны. Статьи и очерки. — М., 1985. — С. 213.

¹⁹ Там само. — С. 212.

²⁰ Филь А. «Ой, Дніпро, Дніпро...».

²¹ ДАРФ. — Ф. 5446, оп. 81 а, спр. 347, арк. 164.

²² Інтернет-ресурс: <http://vodka.kiev.ua/vodka-and-history/history/vodka-na-fronte/> По материалам: «История армии», Веремеев Ю.Г. «Наливали по заслугам», Мороз В., «Красная звезда», «Наркомовские граммы», журнал «Братишка».

²³ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том III. Книга 2. От обороны к наступлению. 1 июля — 31 декабря 1942 года. — М., 2003. — С. 557.

²⁴ Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара Р 89 обороны СССР (1943–1945 гг.). — Т. 13(2–3). — М., 1997. — С. 145.

²⁵ Филь Александр. Отважные люди. — С. 34.

²⁶ Народ и война: очерки истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 2010. — С. 166.

²⁷ Яблонська Алла. Написано серцем. Военные дневники, воспоминания ветеранов, письма фронтовиков и записи очевидцев Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. — Херсон, 2011. — С. 110–113.

²⁸ Филь Александр. Отважные люди. — С. 155.

²⁹ Там само. — С. 146.

³⁰ Там само. — С. 182–183.

³¹ Яблонська Алла. Написано серцем. — С. 128.

В статъє сквозь призму источников личного происхождения рассматриваются основные факторы формирования и функционирования временных микроисторических общностей — подразделений советских Вооруженных сил в период Второй мировой войны. Освещаются особенности явлений морально-психологического порядка в различных ситуациях фронтовой повседневности.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Красная армия, микро-социум, субординация, коллектив, повседневность, морально-психологический климат.

The main factors of creation and functioning of temporary micro-historical communities — units of Soviet armed forces during World War II — are studied in the article through prism of the sources of personal origin. Specific features of moral and psychological phenomena are depicted in different situations of frontline everyday life.

Keywords: World War II, Red Army, micro- society, subordination, community, everyday life, moral-psychological state.

ОПЕРАТИВНО-СТРАТЕГІЧНА ОБСТАНОВКА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТОК ВЕСНИ 1944 РОКУ. ЗАМИСЛИ СТОРІН

У статті здійснений аналіз оперативно-стратегічної обстановки в Україні напередодні другого етапу стратегічної наступальної операції радянських військ на Правобережжі. Висвітлені замисли протиборчих сторін на подальші дії та підготовчі заходи до відновлення наступу українських фронтів.

Ключові слова: Друга світова війна, Червона армія, Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція, Вермахт.

Наприкінці зими 1944 р. після запеклих битв за Правобережну Україну радянсько-німецький фронт стабілізувався по лінії Рожище, Луцьк, Дубно, Шумськ, Ямпіль, Шепетівка, Любар, Липовець, на захід від Жашкова, Звенигородки, Кіровограда, Кривого Рога і далі по Дніпру від Великої Лепетихи до устя ріки. У ході наступальних операцій на Правобережжі України взимку 1943–1944 рр. радянські війська завдали серйозних поразок противнику і звільнили значні території, однак повністю покладених на них завдань не виконали. Армії українських фронтів так і не вийшли на рубіж Південного Бугу. Загальна стратегічна мета зимової компанії 1944 р., а саме: виходом до Карпат розсічення німецької оборони на Україні навпіл, оточення та знищення основних сил груп армій «Південь» та «А», вихід на державний кордон СРСР, створення умов для подальшого наступу на Балкани та примушення гітлерівських союзників Румунії, Угорщини та Болгарії до виходу з війни, досягнута ще не була.

Війська Вермахту також не досягли поставленої перед ними мети. Об'єднання та з'єднання груп армій «Південь» та «А» не виконали вимог Адольфа Гітлера щодо відновлення оборони по Дніпру, зазнали ряд поразок внаслідок наступальних операцій радянських військ, не спромоглись ефективно провести контрнаступальну операцію в районі Погребищ, Оратова, не втримали нікопольський плацдарм. Зазнавши серйозних втрат в Україні, німецьке командування, виходячи із загальної стратегічної мети — зтягування війни до сприятливішої обстановки — вирішило закріпитися на зайнятих рубежах, зберегти за собою райони Правобережної України,

що залишилися під окупацією, як джерело продовольства і сировини і не допустити радянські війська на Балкани. Зважаючи на величезні втрати, яких зазнали німецькі війська в січні та лютому 1944 р. на радянсько-німецькому фронті, гітлерівське командування передбачало використати весняну перерву в активних бойових діях для поповнення своїх військ шляхом проведення тотальної мобілізації. А. Гітлер розраховував, що в умовах весняного бездоріжжя радянські війська в Україні не зможуть розвернути значних наступальних операцій і тим самим буде забезпечена можливість поповнення і упорядкування своїх військ, а також створення міцної глибокоешелонованої оборони.

Після зимових поразок німецьке командування вже не розраховувало на відновлення оборони по Дніпру, а лише намагалося закріпитися на зайнятих рубежах. Противник сподівався, що через значні втрати і весняне бездоріжжя радянські війська не зможуть продовжувати наступальні операції, не вестимуть активних бойових дій на південній ділянці фронту. Очікуваний перепочинок гітлерівці хотіли використати для поповнення і відновлення сил, створення надійної оборони¹. Такі погляди поширені в працях вітчизняних істориків, та дублюють підходи радянської історіографії. Проте надію на весняне бездоріжжя фанатично висловлював хіба Гітлер. Військове командування не покладалось на ілюзії. На цю обставину вказують німецькі мемуаристи² та воєнні історики³.

Командувач групою армій «Південь» фельдмаршал Е. Манштейн передбачав, що найбільшу загрозу можуть скласти операції радянських військ на північній ділянці фронту підпорядкованих йому армій. Він зазначав: «Якби, максимально зосередивши сили, росіянам вдалось до початку бездоріжжя прорвати фронт 4-ї танкової армії, то в першу чергу вони заповули би залізничну колію, що проходила зі Львова через Жмеринку на Південну Україну і була надзвичайно важливою для забезпечення південного крила німецьких армій. Внаслідок цього, продовжуючи наступ на південь, противник зміг вийти у глибокий фланг і тил південного крила Східного фронту... Якщо лівий фланг групи армій був би таким чином обійдений, то вона була би відкинута на південь до Карпат. З другої сторони через Львів Совіти могли би вільно увірватись в Галичину і навіть Польщу. Обидва варіанти розвитку подій потрібно було попередити любою ціною»⁴.

На початку березня Рейнхард Гелен, у той час полковник Генерального штабу Німеччини, подав оцінку ситуації, в якій чітко описав наміри противника. На основі розвідувальних даних Гелен проаналізував плани Ставки ВГК з вражаючою точністю. Він доповів: «Росіяни готові здійснити операцію по оточенню німецького південного флангу. З цією метою найближчим часом 1-й Український фронт здійснить великомасштабний

наступ проти нашого 59-го корпусу на південь від Прип'ятських боліт, щоб ударити в напрямку на Польщу. Одночасно вони повернуть на південь до Дністра, щоб обійти німецький південний фланг. 2-й Український фронт Конєва наступатиме з району Звенигородки, з метою проврати ослаблену 8-у армію, ударити у напрямку Румунії і спільно з 1-м Українським фронтом оточити сили наших 1-ї та 4-ї танкових армій, які ще знаходяться на схід від Дністра»⁵.

Проте Гітлер відмовився визнати цю очевидну небезпеку. Він залишився глухий до всіх пропозицій і покладався на весняне бездоріжжя, яке, як він вірив, паралізує всі великомасштабні операції радянських військ. Грунтуючись на цьому він постійно відмовляв у підсиленні німецьких військ на Україні за рахунок інших ділянок фронту та вважав пріоритетом ліквідацію загрози англо-американського десанту на Заході. Тому Манштейн та Клейст мали розраховувати на власні резерви. У їх розпорядження передавалось лише три піхотні дивізії.

Угрупування німецьких військ, яке діяло на Правобережній Україні, у результаті попередніх бойових дій було значно ослаблене, проте продовжувало залишатися ще достатньо сильним. На початок березня в Україні діяло до 33% від загального числа піхотних, 75% танкових і 50% моторизованих дивізій, що діяли у той час на всьому радянсько-німецькому фронті. Більшість танкових і частина піхотних дивізій були виведені в резерв для упорядкування і доукомплектування особовим складом і озброєнням, технікою та майном. Німецькі дивізії нараховували від 8 до 10 тис. чоловік. Дії військ груп армій «Південь» і «А» підтримувалися 4-м повітряним флотом. У резерві гітлерівського командування знаходилися в районі Яс — 4-а румунська армія (сімнадцять дивізій) і в Угорщині — 1-а угорська армія (сім дивізій і бригад)⁶. Всього після активних бойових дій зими 1944 р. противник нараховував 44 піхотні дивізії, 15 бойових груп піхотних дивізій, 2 охоронні дивізії, 12 танкових дивізій, 5 бойових груп танкових дивізій, 1 рештки танкової дивізії, 4 моторизованих дивізії та 1 моторизовану бригаду⁷.

Командування групою армій «Південь» вже тривалий час і з великим занепокоєнням стежило за положенням па своєму лівому фланзі на ділянці Луцьк, Шепетівка. Противник враховував, що удар радянських військ в цьому районі відсікав всі німецькі війська, що діяли на Правобережній Україні, від центральних районів Німеччини і притискував їх до Карпат. В кінці лютого, коли, на думку противника, небезпека такого удару стала особливо реальною, німецьке командування здійснило серйозні заходи з посилення оборони на суміжних флангах 1-ї і 4-ї танкових армій. Найбільш небезпечним для своїх військ командування групи армій «Південь» вважало удар військ 1-го Українського фронту з ямпільського

плацдарму. У зв'язку з цим Е. Манштейн вирішив вжити рішучих заходів, здійснити значні перегрупування всередині групи армій, запросив допомогу у головнокомандування сухопутних військ та zorganizував планування оборонної операції, замислом якої передбачалось проведення маневреної оборони та потужні контрудари танкових військ.

Стурбований загрозою, яка нависла над лівим флангом групи армій, Е. Манштейн, відразу після завершення боротьби за долю оточених в районі Корсунь-Шевченківського двох корпусів, розпочав значне перегрупування військ, у результаті якого 1-а танкова армія змістилась вправо і прийняла на себе відповідальність та війська від 4-ї танкової армії у смузі 200 км, а сама передала 8-й армії 60-км фронту зі свого правого флангу. Стик між 4-ю і 1-ю німецькими танковими арміями на 1 березня проходив західніше Проскурова в районі Чорний Острів. Таким чином, основні зусилля 4-ї танкової армії зосереджувалися на прикритті львівського і тернопільського напрямків, а 1-ї танкової армії — проскурівського і вінницького напрямків. Разом зі своєю ділянкою оборони зі складу 4-ої танкової армії в 1-у танкову армію передавався 59-й армійський корпус. В район Старокостянтинів, Проскурів був спрямований штаб 3-го танкового корпусу, який об'єднав під своїм керівництвом 1, 11, 16, 17-у танкові дивізії та артилерійську дивізію з уманського напрямку. На тарнопільському напрямку створювалось оперативне угруповання під управлінням штабу 48-го танкового корпусу. З-під Луцька в район Тарнополя, Волочиська прибувала 7-а танкова дивізія, з уманського напрямку танкова дивізія СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер», крім того 305-й батальйон важких танків. Закінчення зосередження цих сил намічалось на 1-5 березня. До 7–10 березня намічалось підсилити групу армій «Південь» перекиданням з Німеччини трьох піхотних дивізій резерву ОКХ (68, 357, 359) в район Тарнополя⁸.

Радянське верховне командування, враховуючи наміри противника скористатися перервою у бойових діях для упорядкування військ, вирішило, не зважаючи на несприятливу погоду і бездоріжжя, на початку березня приступити до здійснення остаточного розгрому німецьких військ на Правобережній Україні.

У середині лютого 1944 р. були уточнені плани щодо остаточного визволення Правобережної України, Півдня і Криму й окреслено послідовність проведення операцій⁹. Замисел Ставки полягав у тому, щоб на початку березня одночасними ударами трьох українських фронтів на чортківському, уманському і новобузькому напрямках розколоти німецьке угруповання військ на ізольовані частини, оточити та знищити ворожі об'єднання, завершити розгром груп армій «Південь» і «А», очистити від окупантів Правобережну Україну і, вийшовши до Карпат, створити спри-

ятливі умови для подальших дій у напрямку на захід та в бік Балкан. Головний удар по найважливішому і найчисельнішому угрупованню противника мали завдати війська 1-го і 2-го Українських фронтів на чернівецькому й уманському напрямках¹⁰. Пізніше цю операцію двох фронтів назвуть Бузько-Дністровською¹¹, нашим сучасникам вона відома як Проскурівсько-Чернівецька та Умансько-Ботошанська фронтові наступальні операції. Для забезпечення здійснення операції військ 1-го і 2-го Українських фронтів мали організувати наступ війська 2-го Білоруського і 3-го Українського фронтів на флангах головного ударного угруповання.

Відповідно до директиви Ставки Верховного Головнокомандування за № 220029 від 18 лютого 1944 р. 1-й Український фронт мав підготувати наступальну операцію з включенням до складу ударного угруповання 13, 60, 1 гв., 3-ї гв. і 4-ї танкових армій. Удар було наказано нанести з фронту Дубно, Шепетівка, Любар в південному напрямку із завданням розбити угруповання противника в районі Кременець, Старокостянтинів, Тернопіль і оволодіти рубежем Берестечко, Броди, Тернопіль, Проскурів, Хмільник. Надалі, міцно забезпечуючи себе з боку Львова, наступати в загальному напрямку на Чортків з метою відрізати шляхи відходу південної групи німецьких військ на захід в смузі на північ від Дністра. Наступ мав розпочатись 4–6 березня 1944 року. На опрацювання плану операції відводилось 7 діб. Він мав бути поданий до Генштабу на затвердження не пізніше 25 лютого¹².

2-й Український фронт відповідно до директиви Ставки Верховного Головнокомандування за № 220030 від 18 лютого 1944 р. мав підготувати наступальну операцію з включенням до складу ударного угруповання 27, 52, 4-ї гв. армій та 5гв., 2 і 6-ї танкових армій. Удар було наказано нанести з фронту Виноград, Звенигородка, Шпола в загальному напрямку на Умань з метою розгрому угруповання противника в районі Умані і виходу на рубіж Ладижин, Гайворон, Ново-Українка. Надалі продовжувати наступ з метою виходу на р. Дністер на ділянці Могилів-Подільський, Ягорлик¹³.

Ширина смуг наступу ударних угруповань фронтів складала для 1-го Українського фронту 160 км., для 2-го Українського фронту 65 км. Загальна ширина смуги наступу ударних угруповань цих фронтів складала 225 км. Рубежі найближчих завдань фронтів намічались по лінії Південного Бугу. Напрямок подальшого наступу визначався для 1-го Українського фронту — Чортків з метою відрізати шляхи відходу противника у смузі на північ від Дністра, для 2-го Українського фронту кінцевою метою теж був визначений вихід на Дністер в районі Могилів-Подільська. Удари військ 1, 2 і 3-у Українських фронтів повинні були привести до розтину всього фронту противника, оточенню і знищенню головних сил групи армій «Південь».

Військам 3-го Українського фронту 28 лютого ставилося завдання розгромити противника на правому березі р. Інгулець, а потім противника, який обороняв Миколаїв.

Командувач 2-го Білоруського фронту 4 березня отримав директиву Ставки ВГК на підготовку Ковельсько-Брестської наступальної операції.

Верховне Головнокомандування надавало особливе значення досягненню раптовості наступу і вимагало всі заходи, пов'язані з підготовкою операцій, проводити в суворій таємниці, з дотриманням всіх заходів маскування. На думку радянського командування, проведення фронтових наступальних операцій мало стати несподіваним для ворога, який виключав можливість активних бойових дій без оперативної паузи за складних погодних умов, і не давало йому часу для приведення своїх військ у порядок. Насправді, командування групи армій «Південь» розгадало наміри радянської сторони та активно готувалось до відбиття наступу 1-го Українського фронту¹⁴. А після того як німцям вдалося отримати конкретні відомості про підготовку наступальної операції 1-го Українського фронту з району Полісся у напрямку на Дністер, вони почали вживати термінових контрзаходів¹⁵.

Призначаючи терміни нових операцій для військ 1-го і 2-го Українських фронтів, Ставка виходила з необхідності не дати противникові часу для поповнення своїх військ, підвезення боєприпасів, вдосконалення оборони. Якщо для військ 1-го і 2-го Українських фронтів пауза між операціями досягала 15–16 діб, то для військ 3-го Українського фронту — всього 6–7 діб. Короткий термін між наступальними операціями ускладнював організацію оборони противником на нових рубежах. В той же час він створював труднощі організаційного характеру для радянських органів управління і військ. Основна маса радянських військ мала можливість отримати відпочинок всього в межах 3–4 діб, оскільки з 22–23 лютого повинні були початися марші і пересування, пов'язані з майбутніми перегрупуваннями.

Відповідно з директивами Ставки ВГК проводилося велике перегрупування військ. Зі складу 1-го Українського фронту в 2-й Український фронт передавалися 40-а армія, 2-а і 6-а танкові армії; 47-а армія виводилася у резерв Ставки Верховного Головнокомандування. Правофланговий корпус 13-ї армії разом з його смугою був переданий до складу 2-го Білоруського фронту. У свою чергу, 1-й Український фронт був посилений 4-ю танковою армією, переданою 22 лютого з резерву Ставки Верховного Головнокомандування. 2-й Український фронт передав 57-у армію до складу 3-го Українського фронту. До складу 3-го Українського фронту були передані також 5-а ударна, 28-а армії і 4-й гв. кавалерійський корпус з 4-го Українського фронту. Встановлювалися також і нові розмежувальні лінії між фронтами¹⁶.

Одночасно були вжиті заходи до поповнення військ особовим складом. Тільки у лютому 1944 р. Українськими фронтами було мобілізовано на звільнених територіях 212 тис. осіб. Всього ж у першому кварталі радянські війська в Україні отримали 766 334 призовника та 60 401 особу маршового поповнення¹⁷ (без врахування чисельності з'єднань, які надходили з резервів Ставки ВГК). Проте, попри всі намагання, людей не вистачало, середня чисельність стрілецької дивізії була доведена: у 1-му Українському фронті — близько 6000 осіб, у 2-му Українському фронті — 4500, і у 3-му Українському фронті — близько 4000¹⁸.

Для матеріально-технічного забезпечення майбутніх операцій тривала напружена робота тилу. Особлива увага приділялася відновленню залізничної мережі, яке здійснювали залізничні війська та формування наркомату шляхів сполучення. Для забезпечення перевезень в інтересах радянських військ, які діяли на території України щоденно подавалось близько 2,5 тис. вагонів¹⁹. Робилося все можливе для поповнення військ боєприпасами та озброєнням, зокрема танками і самохідно-артилерійськими установками. В ході підготовки до весняних наступальних операцій у лютому 1944 р. Українські fronti отримали 87 тис. одиниць стрілецької зброї, 1758 гармат та мінометів, 754 танки²⁰. Озброєння та техніка продовжували масово поступати у війська і в ході ведення активних бойових дій. При цьому основні ресурсні потоки виробленого промисловістю СРСР та отриманого по ленд-лізу в цей час спрямовувались в Україну. В I кварталі 1944 р. сюди надійшло близько 50% артилерійських систем (4803 одиниці) та 75% танків і САУ (4655)²¹.

У ході наступу радянських військ між 1-м Українським та Білоруським фронтами до середини лютого 1944 р. утворився значний розрив у районі басейну Прип'яті–Полісся. Тут на більш ніж 300-кілометровій ділянці від дельти Птичі (на захід від Мозиря) до Рожища (на північ від Луцька) діяли війська 61-ї армії Білоруського фронту (8 стрілецьких і 6 кавалерійських дивізій) і 13-ї армії 1-го Українського фронту (3 дивізії 77-го стрілецького корпусу).

Для забезпечення правого крила стратегічного угруповання радянських військ на Правобережній Україні та плануючи наступ на самостійному ковельсько-брестському напрямку на стику Білоруського і 1-го Українського фронтів, 17 лютого 1944 р. Ставкою ВГК було прийнято рішення створити 2-й Білоруський фронт (Білоруський фронт перейменовувався в 1-й Білоруський)²². Командуючим 2-го Білоруського фронту став 1-й заступник командувача 1-го Українського фронту генерал-полковник П. Курочкін. Штаб 2-го Білоруського фронту розташувався в місті Сарни. Того ж дня у Генеральному штабі РСЧА було підготовлено директиви на передачу стрілецьких з'єднань у підпорядкування нового фронтового

управління²³. Всього до складу фронту ввійшли: 61-а армія (командуючий генерал-лейтенант П. Белов), управління 47-ї армії (командуючий генерал-лейтенант В. Поленов), 70-а армія (командуючий генерал-лейтенант І. Ніколаєв), 125-й стрілецький корпус (командир генерал-майор Ф. Пархоменко) і 6-а повітряна армія (командуючий генерал-лейтенант авіації Ф. Полинін) з резерву Верховного Головнокомандування, а також Дніпровська військова флотилія (командуючий капітан 1 рангу В. Григор'єв), ряд артилерійських та інженерно-саперних з'єднань²⁴.

Відповідно до директиви Ставки Верховного Головнокомандування за № 220044 від 4 березня 1944 р. 2-й Білоруський фронт мав підготувати наступальну операцію на ковельському та брестському напрямках²⁵, в історіографії відому як Поліська операція (15 березня — 5 квітня 1944 р.).

На початку березня 1944 р. 1-й Український фронт, який діяв у смузі шириною 400 км, мав у своєму складі п'ять загальновійськових, три танкові, одну повітряну армії — 56 стрілецьких, шість кавалерійських дивізій, сім танкових корпусів, три механізовані корпуси, 11 963 гармат і мінометів всіх калібрів, 1409 танків і самохідно-артилерійських установок, 477 літаків.

2-й Український фронт, який діяв у смузі шириною 300 км, мав у своєму складі сім загальновійськових, три танкові, одну повітряну армії — 56 стрілецьких, три кавалерійські дивізії, шість танкових і чотири механізовані корпуси, 8890 гармат і мінометів, 670 танків і самохідно-артилерійських установок, 551 літак.

3-й Український фронт, який діяв у смузі шириною до 400 км, мав сім загальновійськових і одну повітряну армії — 57 стрілецьких, три кавалерійські дивізії, один танковий і два механізованих корпуси, 9092 гармат і мінометів, 573 танки і самохідно-артилерійські установки і 593 літака.

4-й Український фронт здійснював підготовку наступальної операції зі звільнення Криму і тому в третьому етапі стратегічної операції на Правобережній Україні участі не брав. В його складі залишались 2-а гв. та 51-а армії.

Дані про загальну чисельність військ, зосереджених на початок радянських березневих наступальних операцій, на правобережжі Дніпра суттєво різняться навіть у радянській історіографії. Значна група російських та вітчизняних авторів використовує у роботах цифрові показники, запропоновані в працях військового історика А. Грильова²⁶. Поряд з тим версія, запропонована у спеціальній військово-історичній літературі, подає нам інші співвідношення²⁷. Для ілюстрації цієї думки пропонується цифровий матеріал, викладений у порівняльній таблиці.

Співвідношення сил сторін на Правобережній Україні
на початок березня 1944 р.

Сили і засоби	У спеціальній військово-історичній літературі			За А. Грильовим			За С. Михалевим
	1, 2, 3-й Уф	Грп. арм. «Південь», «А»	Співвідношення	1, 2, 3-й Уф	Грп. арм. «Південь», «А»	Співвідношення	Крім того 2-й Бф
Всього людей	2111987	бл.1000000	2,1:1	1930000	1400000	1,4:1	150000
В т.ч. у сд (пд., охр.д)	824457	бл.470000	1,7:1				
Гармати і міномети	27718	бл.10000	2,7:1	29700	14500	2:1	3000
Танки (тільки справні)	2652	1059	2,5:1	2442	2000	1,2:1	120
Літаки (тільки справні)	1621	1475	1,1:1	1578	1530	1:1	122

Близьке до першої позиції число танків, задіяних на початку березня 1944 р. у військах трьох Українських фронтів, подають нам автори колективної праці «Історія бронетанкових і механізованих військ Радянської Армії» — 2121 танк та 518 САУ²⁸.

Автор схильний до того, що чисельність та співвідношення сил і засобів сторін, взятих до аналізу у спеціальній військово-історичній літературі, заслуговують більшої довіри. Отже, радянські війська рішуче переважали противника у людях, танках, артилерії. Це дозволяло створити рішучу перевагу в силах і засобах на вибраних напрямках головних ударів.

Роль головної ударної сили Українських фронтів при здійсненні майбутніх операцій мали відіграти танкові та механізовані війська. Всі танкові армії РСЧА мали взяти участь у Бужсько-Дністровській операції: 1, 3 гв. та 4-а танкові армії у складі 1-го Українського фронту; 2, 5 гв. та 6-а — у складі 2-го Українського фронту. Крім того, війська 3-х фронтів та 18-ти загальновійськових армійських об'єднань, які діяли на Правобережжі, мали окремі три танкових, один механізований та чотири кавалерійських корпуси. До складу загальновійськових армій в якості танків безпосередньої підтримки піхоти були включені 5 окремих танкових бригад, 18 танкових і 17 самохідно-артилерійських полків²⁹.

При підготовці операції і особливо в її ході вирішальне значення для успіху дій наземних військ мав маневр артилерією. Перед початком Бужсько-Дністровської операції щільність артилерії на ділянках прориву була доведена у 1-у Українському фронті до 200 стволів на 1 км, у 2-у Українському фронті до 150 стволів на 1 км³⁰.

Для створення переваги в авіації Ставка ВГК планувала перебазувати значні сили авіації далекої дії на аеродроми України. З метою забезпечення протиповітряної оборони наприкінці лютого утворювались Одеський та Львівський райони ППО³¹.

Важлива роль щодо сприяння проведення операцій радянських військ в Україні відводилась партизанам. На них покладалась завдання здійснювати розвідку, громити тили німецької армії, підривати мости та залізничні ешелони, захоплювати населені пункти, тощо. В результаті партизанських дій на Україні у січні–березні ворогові були нанесені значні втрати: винищено до 30 тис. солдатів і офіцерів; пущено під укіс і підірвано 501 ешелон, 7 бронепоездів, розбито 472 паровози; знищено 90 танків і бронемашин, 14 літаки, 569 автомашин, 87 залізничних і шосейних мостів³². Дії партизан узгоджувались з діями регулярних військ та координувались Українським штабом партизанського руху та його представництвами при Військових радах фронтів³³.

Партизанські загони та з'єднання являли собою грізну силу. Для прикладу, у з'єднанні ім. Михайлова (командир Одуха) на озброєнні перебувало 2 німецьких танки, 8 гармат, 80 мінометів, 20 автомобілів, 12 мотоциклів. Гужовий транспорт нараховував 1,5 тис. коней³⁴.

Територія Правобережної України значно постраждала в ході війни, значно знизилась чисельність населення, а отже — мобресурсів. Так у Києві залишалось близько 100 тис. населення, у Рівному — до 20 тисяч³⁵. Населення, що проживало на означеній території, по різному відносилось до подій на радянсько-німецькому фронті. Більшість активно допомагала радянським партизанам і зустрічала радянських бійців, як своїх рятівників від нацистського ярма. Активно здійснювалась мобілізація на звільнених від окупації територіях. До кінця квітня місяця 1944 р. по Харківському військовому округу до Червоної армії було мобілізовано близько 694 тис. військовозобов'язаних, по Київському — 1 млн. 37 тис., в т.ч. більш як 170 тис. із західних областей³⁶. Українці, відповідно статистичних даних, склали третину чисельності українських фронтів³⁷.

Постійно здійснювались заходи агітаційно-пропагандистської роботи. Зокрема на мітингу, проведеному в м. Сарни 14 січня, був присутній секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Він проголосив: «Ми зібралися в Сарнах, щоб відсвяткувати його звільнення. Сила народу, організована нашою партією, розгромила німців... Дуже недалекий той день, коли всі радянські землі будуть звільнені від німецьких загарбників... Наш народ волелюбний... Він господар своєї країни, в цьому його сила; він непереможний». М. Хрущов привів факти, що свідчили про протистояння українських націоналістів відносно радянської влади³⁸.

На всю глибину операційного району 1-го Українського фронту і особливо на теренах Рівненської, Тернопільської та Івано-Франківської

областей діяла густа мережа загонів Української Повстанської Армії. Оцінка їх чисельності залишається дискусійним питанням. Дослідники вказують на чисельність від 20 до 500 тис. осіб. Найбільш вірогідно, що станом на лютий місяць 1944 р. чисельність бійців УПА на Волині була близькою до 20 тис. Зокрема такі дані подає начальник оперативного відділу УПА — Північ полковник М. Омелюсик³⁹. Німецькі органи безпеки подають значно перебільшене число — 80 тис. Можливо, вони зараховують до цього числа бійців сільської самооборони.

Щодо конкретних бойових одиниць УПА. Базовою тактичною одиницею була сотня, поділена на чоти та рої. Чисельність сотні коливалась від 80 до 200 чоловік. У 1943–1944 рр. існувала тенденція об'єднань сотень у курені (кілька сотень) та бригади (кілька куренів)⁴⁰. Станом на весну 1944 р. звіти Українського округу НКВС фіксують великі загони: «Південна група Енея» — 3588 бійців; «Курінь Шаули» — 244 бійця, «Чернець Байда» — 510; «Богун» — 101. Типовими були загони у 50–150 бійців та бойові групи чисельністю 10–15 бійців, за даними радянських спецслужб на Волині їх нараховувалися сотні⁴¹.

З наближенням радянсько-німецького фронту характер стосунків оунівців з німецькою окупаційною владою змінювався від протистояння до компромісу. Бойові групи УПА та підпілля ОУН готувались до ведення боротьби в радянському тилу. Командування УПА 24 грудня 1943 р. затвердило «Тактичні інструкції», відповідно до яких заборонялось вступати в бої з регулярними радянськими військами, повстанцям наказувалося розосередитись по селах і хуторах, відійти в глиб лісових масивів і очікувати переходу фронту далі на захід. Проте командири загонів та бойових груп часто порушували це розпорядження. Відтак тільки у смузі 13-ї армії з 7 січня до 2 березня 1944 р. було зафіксовано 200 нападів бойовиків УПА на колони з військовим майном, тилові установи, склади, невеликі підрозділи (до роти). За це період було вбито 439 червоноармійців. В березні–квітні таких нападів вже було 350⁴².

Ці події знайшли відображення у мемуарах багатьох сучасників. Зокрема командувач 1-ю гв. ТА М. Катуків свідчить: «У ті зимові місяці чимало клопотів завдали нам бандерівські банди... Довелось виділяти частину бойових засобів для боротьби з ними... Жертвою підлих рук бандерівців пав і командувач бронетанковими і механізованими військами 1-го Українського фронту генерал-лейтенант танкових військ Андрій Дмитрович Штенев»⁴³. Генерал А. Штенев загинув 29 січня 1944 року. Рівно через місяць, в особливий день високосного року, відбувся напад на колону командувача фронтом генерала армії М. Ватутіна. Враховуючи, що цей випадок значно вплинув на подальший перебіг подій, варто зупинитися на ньому більш детально.

29 лютого 1944 року генерал Ватутін потрапив у засідку боївки УПА. Деталі цієї операції УПА ще й досі до кінця не з'ясовані. Напад був описаний членом Військової ради 1-го Українського фронту генерал-майором К. Крайнюковим, який став особистим свідком цих подій. Серед мальовничих подробиць, які героїзують як поведінку самого командувача фронтом, так і його оточення, Крайнюков наводить у своїй розповіді доповідь про поранення Ватутіна, що він особисто надіслав по ВЧ Сталіну.

«Товаришу Сталіне!

Доповідаю про випадок з генералом армії тов. Ватутіним. 29.02.1944 р., повертаючись зі штабу 13-ї армії, разом із товаришем Ватутіним у складі чотирьох машин та з особистою охороною у кількості 10 чол., о 18.50 при в'їзді на північну околицю села Миляти, що у 18 км на півдні від Гощі, були піддані нападу з боку бандитів чисельністю 350 чоловік. У перестрілці тов. Ватутіна було поранено. Всі заходи щодо вивозу пораненого тов. Ватутіна із району нападу вжиті. Характер поранення: наскрізне кульове поранення правого стегна з переломом кістки. За попереднім висновком хірурга 13-ї армії, поранення відноситься до категорії важких, потребує лікування мінімум два місяці. До надання медичної допомоги залучені всі найкращі сили. На 3.00 1.03.1943 р. стан здоров'я тов. Ватутіна задовільний. Знаходиться у 506-му армійському шпиталі в м. Рівне. Лікарі наполягають упродовж трьох діб не чіпати, а 02.03.1944 р. обов'язково евакуювати літаком «Дуглас» до Москви.

Член Військової ради 1-го Українського фронту генерал-майор Крайнюков. 7.00 01.03.1944 р.»⁴⁴.

Крайнюков був не єдиним свідком нападу на Ватутіна, що описав події того фатального для командувача дня. Згідно з розповіддю Ундира (уродженець із с. Сіянци, 1923 р. народження, з селян, з 3-ма класами освіти, Ундир із січня 1944 р. став членом так званої сотні «Зеленого»), вранці 29 лютого загін у кількості 80–90 чол. вийшов із с. Дубенці, щоб зробити засідку в районі Милятин — Сіянци. Вже надвечір, на дорозі із с. Тисова повстанці побачили чотири автомашини, три з яких були легкові. «Зелений» наказав організувати в районі Милятинських хуторів засідку і відкрити сильний вогонь по автомашинах. Одна з цих машин була пошкоджена і зупинилась, а інші швидко розвернулися і втекли⁴⁵.

Розслідуваннями обставин нападу на генерала Ватутіна займався СМЕРШ⁴⁶. Виділялись значні сили військ охорони тилу фронту та військ НКВД на боротьбу із загонами УПА. Вдалося знайти місцезнаходження «Зеленого». Загін його було оточено і майже повністю винищено⁴⁷. Відповідно звітної карти бойових операцій військ НКВД Українського округу в районі Милятина 29 березня 1944 убито 136 вояків УПА, захоплено 18⁴⁸.

М. Ватутіна відвезли на лікування до Києва. Хід лікування висвітлений у матеріалах архівної справи особливого відділу ЦК КПУ⁴⁹. Стабільний спочатку стан різко погіршився. 5 квітня зроблена висока ампутація стегна. Подальші повідомлення почали провіщати тривогу. У ніч на 15 квітня 1944 р. генерала Ватутіна не стало. Було йому тоді всього 42 роки — пора розквіту його дарування і полководницької діяльності. 17 квітня 1944 р. похорони, траурний мітинг, війська схилили бойові прапори перед могилою видатного полководця. Напередодні двадцятиріччя Перемоги над у Великій Вітчизняній війні Президія Верховної Ради СРСР присвоїла генералу армії М. Ватутіну звання Героя Радянського Союзу (посмертно). У місті-герої Києві над привільним Дніпром підноситься монументальний пам'ятник генералу армії М. Ватутіну з написом «від українського народу»⁵⁰.

Німецький дослідник Пауль Карель у книзі «Східний фронт» так оцінює ці події. «Маршал Жуков змінив генерала Ватутіна в кінці лютого, після того, як на Ватутіна напали і серйозно поранили українські націоналісти. Енергійний радянський генерал Ватутін помер 15 квітня. Він був одним з кращих і одним з небагатьох воєначальників, яких коли-небудь випускали академії Червоної армії. І цей видатний генерал згинув в критичний момент війни»⁵¹.

У командування 1-м Українським фронтом з 2 березня вступив Маршал Радянського Союзу Г. Жуков. На той час тривало завершення підготовки грандіозної наступальної операції, яка мала розгорнутись від п'ятських боліт до Чорного моря. 4 березня у наступ мав переходити 1-й Український фронт, 5 березня — 2-й Український фронт, 6 березня — 3-й Український фронт, з 15 березня до наступальних дій залучався 2-й Білоруський фронт. Розглядався варіант здійснення Кримської операції військами 4-го Українського фронту та окремої Приморської армії у березні, проте в силу обставин він був відтермінований.

У 50-ті рр. в науковій літературі існував погляд на весняні операції 1-го і 2-го Українських фронтів як спільну Бужсько-Дністровську наступальну операцію, яка проводилась у тісній взаємодії з Березнігувато-Снігурівською операцією 3-го Українського фронту. Всі вони вважались складовими стратегічної наступальної операції на Правобережній Україні⁵². Одеська та Кримська наступальні операції відносились до «третього удару» — наступу на півдні⁵³. Згодом радянські історики стали вважати, що починаючи від 4 березня 1944 р. розгорнувся другий етап Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції, складовими якої стали операції фронтів та груп фронтів. В історичній літературі утвердились такі назви фронтових операцій: Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція військ 1-го Українського фронту (4.03.44–17.04.44),

Умансько-Ботошанська (у багатьох джерелах — Уманська) наступальна операція військ 2-го Українського фронту (5.03.44–6.04.44, у деяких працях до 17.04.44), Березнігувато-Снігурівська (6.03.44–18.03.44) та Одеська наступальні операції (26.03.44–14.04.44) військ 3-го Українського фронту, Поліська наступальна операція військ 2-го Білоруського фронту (15.03.44–5.04.44)⁵⁴. На думку автора, ці операції склали зміст третього етапу стратегічної наступальної операції на території України в зимовій кампанії Червоної армії.

¹ История Второй мировой войны 1939–1945 гг.: В 12 т. / Институт военной истории МО СССР, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт всеобщей истории АН СССР, Институт истории СССР АН СССР. — М., 1973–1982. — Т. 8: Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. — М., 1977. — С. 80.

² *Маништейн Э.* Проигранные победы. Личные записки генерала Вермахта / Эрих фон Манштейн; [пер. с англ. Т.М. Шуликовой]. — М., 2009. — С. 529.

³ *Пауль К.* Восточный фронт: в 2 кн. / Карель Пауль. — Кн. 2: Выжженная земля. 1943–1944. — М., 2003. — С. 330–333

⁴ *Маништейн Э.* Указ. соч. — С. 532–533.

⁵ *Пауль К.* Указ. соч. — С. 332

⁶ Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января — 17 апреля 1944 года): в 2 кн. / [под ред. П.А. Ротмистрова]. — М., 1957. — Кн. 2. — С. 4–5.

⁷ Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк: В 4 т. — М., 1958–1959. — Т. 3: Операции Советских Вооруженных Сил в период решающих побед (январь–декабрь 1944). — 1958. — С. 137–138.

⁸ *Маништейн Э.* Указ. соч. — С. 533–536.

⁹ *Москаленко К.С.* На юго-западном направлении. Воспоминания командарма: в 2 кн. / Кирил Семенович Москаленко. — М., 1979. — Кн. 2: 1943–1945. — С. 278.

¹⁰ История Второй мировой войны. Указ. соч. — С. 80.

¹¹ Советская артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. — М., 1960. — С. 369; История бронетанковых и механизированных войск Советской Армии: В 2 т. / Академия бронетанковых и механизированных войск. — М., 1953. — Т. 2: Бронетанковые и механизированные войска Советской Армии в третьем и четвертом периодах Великой Отечественной войны. — С. 37.

¹² Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (*дали* — ЦАМО РФ). — Ф. 236, оп. 2673, д. 477, л. 1–3.

¹³ ЦАМО РФ. — Ф. 132-А, оп. 2642, д. 13, л. 208.

¹⁴ Разгром немецко-фашистских войск... Указ. соч. — С. 65.

¹⁵ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1961. — С. 638.

¹⁶ Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВКГ: Документы и материалы 1944–1945. Т. 16 (5-4) / [сост. Соколов А.М [и др.]; под. общ. ред. Золотарева В.А.] — М., 1999. — С. 46–54.

¹⁷ Стратегический очерк... Указ. соч. — С. 623.

¹⁸ Операции Советских Вооруженных Сил... Указ. соч. — С. 138.

- ¹⁹ История Второй мировой войны... Указ. соч. — С. 82
- ²⁰ Стратегический очерк... Указ. соч. — С. 638.
- ²¹ Там само. — С. 623.
- ²² Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (Январь 1944 года — август 1945 года) / [под ред. А. Н. Шиманского]. — М., 1968. — С. 28–30.
- ²³ Русский архив: Великая Отечественная. Генеральный штаб в годы великой отечественной войны: Документы и материалы 1944–1945. Т. 23 (12–4) / [Ефремов А.Д. [и др.]; под. общ. ред. Золотарева В.А.] — М., 2001. — С. 72.
- ²⁴ Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / П.П. Панченко, О.І. Утркін, В.І. Горелов [та ін.]. — К., 2005. — С. 319.
- ²⁵ Сборник документов... Указ. соч. — С. 43.
- ²⁶ *Грылев А.Н.* Днепр–Карпаты–Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. — М., 1970. — С. 128; *Мощанский И.Б.* Освобождение Правобережной Украины. — М., 2011. — С. 163; *Лысаковский Ю.Ю.* Освобождение Украины. 1943–1944. Историко-статистическое исследование. — К., 1995. — С. 127.
- ²⁷ Операции Советских Вооруженных Сил... Указ. соч. — С. 138.
- ²⁸ История бронетанковых и механизированных войск... Указ. соч. — С. 55.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Советская артиллерия... Указ. соч. — С. 369–379.
- ³¹ Стратегический очерк... Указ. соч. — С. 638.
- ³² *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). — К., 2005. — С. 193.
- ³³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України). — Ф. 62.
- ³⁴ *Олійник Ю.В.* Радянські партизанські загони та з'єднання Хмельниччини у 1941–1944 роках: формування, бойова діяльність та чисельність // Воєнна історія Поділля та Буковини: матер. Всеукр. наук. військ.-історич. конф. (Камянець-Подільський, 25–26 листопада 2009 р.) — К., 2009. — С. 333.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 937, арк. 5–8.
- ³⁶ Там само. — Оп. 23, спр. 939, арк. 9.
- ³⁷ Там само. — Ф. 57, оп. 4, спр. 52.
- ³⁸ Там само. — Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 937.
- ³⁹ *Брицький П.П.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / Брицький П.П. — Чернівці: Чернівецький держ. університет, 1995. — С. 102–105.
- ⁴⁰ *Патриляк І.К., Боровик М.А.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. — Ніжин, 2010. — С. 363.
- ⁴¹ Центральний державний вищих органів влади та управління України (*далі* — ЦДАВО України). — Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 957.
- ⁴² *Патриляк І.К., Боровик М.А.* Назв. праця. — С. 413.
- ⁴³ *Катуков М.Е.* На острие главного удара. — М., 1985. — С. 291.
- ⁴⁴ *Крайнюков К.В.* Оружие особого рода. — М., 1984. — С. 139.
- ⁴⁵ Історія українського війська (1917–1995) / [В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін.]; упорядник Я. Дашкевич. — Львів, 1996. — С. 399–403.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 944.
- ⁴⁷ *Веденєв Д., Шевченко С.* Загибель Ватутіна: реалії і версії // Розвіяні міфи. — Київ, 2010. — С. 321–330.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 957.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 945.

⁵⁰ Захаров Ю.Д. Генерал армии Н.Ф. Ватутин. — М., 1985. — 192 с.

⁵¹ Пауль К. Указ. соч. — С. 333.

⁵² Советская артиллерия... Указ. соч. — С. 369–379.

⁵³ Воробьев Ф.Д., Кравцов В.М. Победы Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (краткий очерк). — М., 1954. — С. 286; Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: [сб. статей / [под ред. П.А. Жилина]. — М., 1956. — С. 311–327.

⁵⁴ Гуркин В.В. Стратегические и фронтовые операции Красной Армии / В.В. Гуркин // Воен.-истор. журн. — 1998. — № 2. — С. 20–21.

В статье осуществлен анализ оперативно-стратегической обстановки в Украине накануне второго этапа стратегической наступательной операции советских войск на Правобережье. Освещены замыслы противоборствующих сторон на дальнейшие действия и подготовительные меры к восстановлению наступления украинских фронтов.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Красная армия, Днепровско-Карпатская стратегическая наступательная операция, Вермахт.*

The article analyzes the operational-strategic situation in Ukraine on the eve of the second stage of strategic offensive of Soviet troops on the Right Bank. Highlights of the designs warring parties on further actions and preparatory measures for the resumption of the offensive Ukrainian fronts.

Keywords: *World War, the Red Army, the Dnieper-Carpathian Strategic Offensive, the Wehrmacht.*

ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

УДК 63.3(2)622.5

Володимир Поляков
(Симферополь)

ПАРТИЗАНСКИЕ ОТРЯДЫ КЕРЧЕНСКОГО ПОЛУОСТРОВА — МИФЫ И РЕАЛЬНОСТЬ

Историография деятельности партизанских отрядов, действовавших в Керченских катакомбах, до сих пор опутана мифами и чрезвычайно далека от реальности.

Ключевые слова: Крым, партизаны, катакомбы, война, Аджимушкай, Старый Карантин, награды.

В истории партизанского движения в Крыму в 1941–1944 гг. деятельность керченских партизан всегда подавалась отдельно, что воспринималась совершенно естественно, так как условия проживания в лесу и в катакомбах были не сопоставимы, но никогда не конкретизировались.

Действиям партизан Керчи периода ноября–декабря 1941 г. не посвящено ни одной монографии, а многочисленные пропагандистские публикации чрезвычайно далеки от реальности. В серьезной научной работе Алексея Басова этим событиям уделено буквально несколько строк¹. Не намного больше и в работе Екатерины Шамко². Воспоминания же секретаря Горкома партии Наума Сирота — апофеоз этой мифологии³, которые являются стремлением восстановить истину в кратковременном, но очень характерном моменте истории одного из уголков Крыма.

Работая с документами по истории партизан керченских каменоломен, изучая различные отчеты, воспоминания, справки, то есть работая, сказано бы, подлинными документами, я ловил себя на мысли о том, что буквально терялся: верить или не верить прочитанному. Невольно вспомнилась горькая шутка нашего социалистического прошлого: «Наказание невиновных, и награждение непричастных».

Самый авторитетный орган власти довоенной Керчи — городской комитет партии. Знакомлюсь с протоколами заседаний его бюро 1941 года.

22 июня 1941 г. на внеочередном заседании сообщается о полученной телеграмме секретаря Крымского обкома партии В. Булатова: «О введении угрожаемого положения и проведении соответствующей работы с отрядами по борьбе с парашютными десантами и с населением города». О том, что началась война, в Керчи еще не понимают, и все воспринимается как плановое мероприятие МПВО⁴.

В этот же день еще одно заседание. На нем рассматривается вопрос об оказании помощи военкоматам. Принято решение направить в каждый военкомат по десять подготовленных коммунистов⁵.

Только 8 июля впервые указывается о том, «что наш народ ведет Отечественную войну». Тогда же слушается вопрос об истребительном батальоне. Из текста становится известно, что создан он 5 июля 1941 года.

Отмечается большая текучесть руководящих кадров. Батальон несет охрану райкомов, нефтебазы, радиозула, водоканала, складов оружия.

Вторым вопросом слушается о создании народного ополчения. Его должны возглавить секретари райкомов, военкомы и несколько человек с ведущих предприятий города.

С 1 августа работает городская комиссия по эвакуации.

Вновь рассматривается вопрос о народном ополчении. Отмечаются, что если на 15 августа в него входило 2856 чел, из них 2121 мужчины, то уже на 1 сентября всего 1312 и из них мужчин только 887 человек. Самокритично признают тот факт, что руководство города проблемой ополчения не занималось совершенно⁶.

1 ноября немецко-румынские войска вошли в Симферополь, но в Керчи об этом, похоже, даже не подозревают.

9 ноября слушается вопрос о дезертирстве руководящих работников.

«За самовольный выезд и дезертирство исключить из рядов ВКП(б): председателя Кировского райисполкома ..., секретаря по кадрам Сталинского райкома..., заведующего торговым отделом..., директора горторга..., директора треста столовых и ресторанов..., директора рыбкомбината..., председателя Сталинского райисполкома... Поставить в известность ЦК ВКП(б) и принять меры к их розыску и изъятию партийных документов и преданию суду»⁷.

16 ноября оккупанты входят в Керчь. Как мы видим, ни слова о будущих партизанах в документах главного органа власти города не сказано.

Обратимся к более поздним документам, составленным, уже после первого освобождения Керчи в 1942 году.

«Отчеты и доклады начальника партизанских отрядов Керченского полуострова и секретаря Керченского горкома о боевой и политической деятельности отрядов за период с августа 1941 по январь 1942 года. Начато 22 ноября 1941, окончено 10 апреля 1942 на 20 листах»⁸.

«После выступления тов. Сталина 5 июля 1941 года было организовано четыре партизанских отряда: 1-й Сталинского района (Аджимушкой); 2-й Орджоникидзовского района (Старый Карантин); 3-й Маяк-Салынского района (Коралавские каменоломни) и 4-й Ленинского района (Ак-Манайские каменоломни).

Примерно 20 августа 1941 г. я был назначен командиром партизанского отряда имени Ленина, Сталинского района, города Керчи и начал формировать свой отряд. На основе добровольного согласия было набрано до 40 чел. из рабочих и служащих заводов имени Войкова и Еникалинского рыбного завода. Местом пребывания отряда были выбраны Аджимушкайские каменоломни. Начальником всех партизанских отрядов на Керченском полуострове был назначен Кутепов. 25 жовтня 1941 года в связи с болезнью тов. Кутепова был назначения⁹.

Данный абзац требует пояснений. Никаких документальных подтверждений о том, что отряд имени Ленина в Керчи был, создан 20 августа мне обнаружить не удалось. В документах Крымского обкома партии первое упоминание о создании партизанских отрядов относится к 25 октября 1941 года.

Так случилось, что упомянутого в отчете тов. Кутепова я знал лично. Это был отец моего школьного товарища Сережи Кутепова. Еду к нему домой в Марьино. Мой школьный товарищ уже пенсионер, полковник в отставке. Узнав о цели визита, достает с полки запылившиеся альбомы. Я их рассматриваю и ахаю от удивления. В них вся история Керчи начала XX века. Оказалось, что его отец — Григорий Сергеевич Кутепов родился в Керчи. Было это в 1898 году. В 1917 вступил в партию большевиков. В 1919–1920 гг. командовал партизанским отрядом, который действовал в Керченских каменоломнях. Сохранились и воспоминания отца с весьма символическим названием «Погребенные заживо», которые Сергей передал мне для дальнейшего исследования. Читал я их всю ночь, но поскольку они затрагивают события революции и Гражданской войны, то останавливаться на них не буду, а только отмечу весь тот ужас, которые пережили красные партизаны, сражаясь в керченских каменоломнях.

На мой вопрос о том, почему его отец не остался в Керчи, а был эвакуирован, Сергей сказал следующее: У отца возник какой-то серьезный конфликт с Мокроусовым.

Вновь обратимся к его отчету: «По приятию мною командования над отрядами Керченского полуострова выяснилось, что отряды не были подготовлены к каменоломням, так как тов. Кутеповым они были ориентированы на Старо-Крымские леса и, вследствие этого, ни каких подготовительных работ в каменоломнях не велось. Об этом я доложил секретарю горкома тов. Сироте и в городской НКВД тов. Хваткову, и полу-

чил твердое указание о том, что место пребывания всех отрядов на Керченском полуострове в каменоломнях, т.к. лучшего места на полуострове для них не было»¹⁰.

Вероятно, старый партизан Григорий Кутепов был не одинок в своих опасениях. Вот что писал исследователь этой проблемы Леонид Малков: «Некоторые будущие партизаны высказали опасение, что отряд в каменоломнях не сможет активно действовать под носом у врага, так как выходы наверх могут оказаться для партизан ловушкой.

Керченский горком партии обратился в областной комитет ВКП(б). Секретарь обкома В. Булатов и назначенный 23 октября 1941 г. командующим партизанским движением в Крыму А. Мокроусов разъяснил: Разрабатывая план размещения партизанских сил в Крыму, мы учитывали и опыт прошлого, и особенности современной войны. Отряды должны, понимаете, не только могут, но и должны, базироваться на Керченском полуострове. Надо искать запасные выходы, по возможности обеспечить базы самым необходимым.

— Совершенно верно, — поддержал командующего Булатов.

— В лесах расположатся другие отряды. Совместными действиями вы сможете наносить ощутимые удары по врагу»¹¹.

После этого подлинная картина несколько проясняется. Прекрасно осознавая, что ждет керченских партизан, Григорий Кутепов был категорически против спуска в каменоломни и настаивал на дислокации отрядов в Старокрымских лесах. Алексей Мокроусов был категорически против и, как я понимаю теперь, определенная логика в его позиции была. Старо-Крымские леса и так были перегружены отрядами со всех районов Крыма, а тут еще четыре керченских. Поскольку Кутепов твердо стоял на своем, а его авторитет в городе был чрезвычайно высок, то нашли неожиданное решение: объявили его больным и отправили подальше в тыл. На его должность был назначен более покладистый Иван Пахомов.

Вот что писал по этому поводу в своем дневнике непосредственный участник тех событий Сергей Черкез:

«... Деятельность отряда и в частности штаба парализовали различные мнения в отношении места нахождения отряда и района его деятельности. Сам руководитель отрядов Керченского полуострова тов. Кутепов имел разные мнения на этот счет. В дальнейшем им было решено, без согласования с соответствующими организациями, перебросить отряды в старокрымские леса. Поэтому вся подготовка прекратилась, так как заготавливать что-либо здесь не было смысла»¹².

Пахомов пишет: «Я дал указания командирам отрядов о приведении каменоломен в нужный порядок и устройстве там продовольственных баз и водохранилищ. До прихода немцев к Ак-Манайскому перешейку все

четыре отряда были обеспечены запасами продовольствия не менее как на 4–6 месяцев, оружием, взрывчатыми веществами и водой. Колодцы были в Ак-Манайских каменоломнях, а в трех остальных были построены бассейны с запасом воды на 3–4 месяца»¹³.

Более подробно об этом же в дневнике Черкеза: «25 октября появился проект и только 30 октября приступили к строительству бассейнов для воды»¹⁴.

Главной проблемой подготовительного периода неожиданно стало отсутствие желающих становиться партизанами. Прошли организационные собрания, была даже принята присяга, но люди исчезали.

«Необходимо отметить, что до прихода немцев, недели за две, из отрядов сбежали: начальник штаба отрядов Маничев и комиссар отрядов Ломакин. Маничев забрал с собой списки всех отрядов и другие документы..., что создало для меня большие трудности по руководству и укреплению отрядов»¹⁵.

«Видные люди района, которых рекомендовал райком партии бросили отряд и уехали, даже заранее не предупредив. Поэтому пришлось подбирать людей буквально в последние часы.

Будущих партизан приходилось буквально прятать и от райвоенкоматов, и от дирекции завода имени Войкова»¹⁶.

В отчете Крымского штаба партизанского движения, составленном уже в 1946 году, среди прочего указывалось, что секретарь Маяк-Салынского райкома партии препятствовал созданию материальной базы отряда¹⁷.

16 ноября немецко-румынские войска вошли в Керчь.

В Ак-Манайском отряде по спискам было 150 человек, но уже в первый день отряд распался. Часть людей разошлась по домам, остальные переправились на Кубань.

Кораловский отряд уже 17 ноября вышел из катакомб и разошелся по домам.

Партизаны оставались только в Аджимушкайских и Старо-Карантинских каменоломнях. Там события развивались по несколько отличным сценариям.

Вот наиболее характерные выдержки из дневника Сергея Черкеза:

«13 ноября. В отряд влилась группа моряков в количестве 12 человек во главе с командиром роты Кобелецким. А также группа пулеметчиков Балабана и группа Молчанова.

19 ноября. Первый же отправленный в разведку боец, некто Назаренко, дезертировал.

20 ноября. Ушли в разведку еще люди, но и они по неизвестной причине не вернулись.

21 ноября. Егоров вернулся, но вместе с немцами. Завязалась перестрелка.

22 ноября. Стало очевидно, что часть выходов немцы забетонировали, а у иных поставили часовых, которые стреляют без предупреждения.

5 декабря. Мы приняли решение не трогать немцев, так как это могло вызвать репрессии к мирному населению, а с другой стороны обозлить население, которое при активной помощи немцам, могло бы в кратчайший срок или уничтожить отряд, как живую силу или закупорить его, и не дать в решительный момент возможности активно действовать.

18 декабря. Неудачная попытка выхода разведчиков.

20 декабря. Вновь неудача.

28 декабря. Услышали выстрелы на поверхности. С разрешения штаба разведка обстреляла и сожгла радиостанцию противника.

29 декабря. Вышли из катакомб запасными лазами. Вели бой и уничтожили 100 немцев и 6 автомашин.

30 декабря. Отбили штабные документы полка, два немецких флага.

31 декабря. Объявили о восстановлении Советской власти»¹⁸.

Как мы видим, отряд выбрал тактику выжидания, но все же предпринимал хоть и безуспешные попытки проводить разведку, а затем вышел на поверхность и приступил к активным боевым действиям».

О деятельности другого отряда можно узнать из официального отчета Пахомова.

«Старо-Карантинский отряд, состоящий вместе с группой бойцов и РККА из 94 человек, в ночь на 13 ноября сделал вылазку из каменоломен для нападения на немцев, но отряд был обнаружен и обстрелян, в результате чего был убит командир отряда тов. Зябрев и три бойца ранено.

18 ноября у главного входа в каменоломни немцы предложили партизанам выйти, но те открыли огонь, убили офицера и ранили несколько солдат. У убитого офицера захватили документы.

Убедившись в невозможности проникнуть внутрь, немцы стали бурить шахту, взрывать проходы, пускать в шахту удушливые газы, в результате чего 30 бойцов были отравлены и на длительное время вышли из строя.

В начале декабря в шахты 7 и 9 были брошены тяжелые бомбы, после чего предприняли попытку проникнуть внутрь, но потеряли 70 чел. убитыми и ранеными.

Возле отряда противник сконцентрировал 2000 солдат, поверхность объявили запретной зоной. Начали замуровывать и минировать хода. Отряд не имел возможности выхода на поверхность. Партизан освободила только Красная армия»¹⁹.

В апреле 1942 г. в Военный Совет Крымского фронта обратился старший оперуполномоченный особого отдела 396-й стрелковой дивизии младший лейтенант Госбезопасности Белич.

Смысл письма заключался в том, что, выполняя задание командования, Белич оказался в каменоломнях в поселке Камыш-Бурун. Был непосредственным участником той вылазки, в которой погиб командир отряда. Вот как он описывает обстоятельство его гибели: «Командир был пьян и поэтому не придерживался никаких правил маскировки, в следствии чего был замечен и убит.

После него отряд возглавил Лазарев, и с той поры не было сделано ни одной вылазки. Командир отряда Лазарев и комиссар Котло просиживали все время за игрой в домино. Фактически всем руководила жена Лазарева. Собрались на вылазку, как тут жена с причитаниями: «Да куда же ты идешь. У тебя дети малые...»²⁰.

Поводом к написанию письма послужила газетная публикация, из которой Балич узнал о том, что погибший героической смертью Зябрев Александр Федорович посмертно награжден орденом «Ленина». Сменивший его на этом посту Лазарев Семен Михайлович орденом «Красная звезда», а комиссар отряда Котло Иван Захарович орденом «Красного знамени».

Крымский обком партии произвел «проверку»:

«Пьяным командир отряда не был, так выпил только стакан столового вина».

«Жена Лазарева, как и другие женщины, очутившись в каменоломнях, действительно тяжело переживали кровавую борьбу, которую вели партизаны с немцами, боялась за жизнь своего мужа, иногда, некоторые из них, в том числе и жена Лазарева, проявляли невыдержанность, и комиссаром — товарищем Котло, были призваны к порядку. Нужно учесть, что товарищ Лазарев пришел в партизанский отряд с завода от станка, грамотность у него небольшая, отсутствовал боевой опыт и военная подготовка. Будучи назначенный командиром отряда, ему трудно было справиться с порученной работой, но с помощью тов. Котло он с этой задачей справился.

Тов. Котло в настоящее время секретарь Орджоникидзовского райкома партии, а тов. Лазарев — председатель райисполкома.

Считаю, что партизанский отряд Камыш-Буруна с задачей справился и решение о представлении их к правительственным наградам правильным.

Секретарь Керченского горкома ВКП(б) Н. Сирота.

Зав. особым сектором Крымского обкома ВКП(б) Воробьев 28.04.42»²¹.

Судьба партизан Керченских каменоломен сложилась на удивление счастливо. Создав запасы воды и продовольствия только на три месяца, уже через полтора месяца они были освобождены Красной армией. Несмотря на то, что активность одного отряда была минимальной, а второй и вовсе не предпринимал никаких боевых действий, но их не только не

наказали, но даже наградили. Приказом № 0306 от 1 марта 1942 года руководящий состав обоих отрядов получил орден «Ленина», семь орденов «Красного Знамени», четыре ордена «Красной Звезды», четыре медали «За отвагу».

За полтора месяца Керченской эпопеи 1941 г. погибло семь партизан. Не буду говорить много это или мало, так как у каждого погибшего была своя семья, и для каждой это была трагедия. Уже после выхода из каменоломен подорвался на mine еще один бывший партизан. Его гибель даже не учтена в списке потерь отряда. Звали этого партизана Вова Дубинин. Именно он, выбравшись из каменного мешка, привел десантников к замураванному входу в катакомбы.

Скорее всего, его гибель на mine просто бы не заметили, но, волею случая, об этом написали в центральной газете. В считанные дни из безвестного керченского мальчишки он перевоплотился в пионера-героя и спустя два месяца уже посмертно был представлен к ордену «Красного знамени».

Примечательно, что никто из керченских партизан не пошел вновь в каменоломни после второго оставления Керчи. Только Сергею Черкезу все же довелось воевать в партизанах, но уже в старокрымских лесах. Именно в том регионе полуострова, на котором так настаивал Григорий Кутепов.

В истории партизанского движения в районе Керчи существует много противоречивых страниц. Идеологизация и схематизация этой страницы войны в 40–80-е годы сопровождалась формированием мифологизированного образа этого явления, чрезмерной романтизацией тяжёлых партизанских будней. Введение в научный оборот неизвестных ранее источников позволит по-новому взглянуть на реалии того времени, дать объективные оценки тому, что происходило в Крыму в этот период. Правда о тех событиях не затмит мужества и стойкости тех, кто в невыносимо сложных условиях оказывал вооружённое сопротивление врагу.

¹ Басов А.В. Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945. / Алексей Васильевич — М., 1987. — С. 194.

² Шамко Е.Н. Дорогами крымских партизан / Екатерина Николаевна Шамко. — Симферополь, 1975. — 142 с.

³ Сирота Н. А. Так сражалась Керчь / Наум Абрамович Сирота. — Симферополь, 1968. — 168 с.

⁴ Государственный архив Автономной Республики Крым (деле — ГААРК) — Ф. П-48, оп. 1, д. 86. — С. 107.

⁵ Там же. — С. 111.

⁶ Там же. — С. 171.

⁷ Там же. — С. 180.

⁸ ГААРК. — Ф. 151, оп. 1, д. 625.

⁹ Там же. — С. 1.

¹⁰ Там же.

¹¹ Малков Леонид. Керчь. Это нужно живым. [Электронный ресурс] Сайт «Молодая гвардия», «Керчь» Режим доступа: www.molodguard.ru/heroes41.htm.

¹² ГААРК. — Ф. 151, оп. 1, д. 628. — С. 21.

¹³ ГААРК. — Оп. 1, д. 625. — С. 2.

¹⁴ ГААРК. — Оп. 1, д. 628. — С. 21.

¹⁵ ГААРК. — Оп. 1, д. 625. — С. 2.

¹⁶ ГААРК. — Оп. 1, д. 628. — С. 28.

¹⁷ ГААРК. — Оп. 1, д. 23. — С. 21.

¹⁸ ГААРК. — Оп. 1, д. 628. — С. 28.

¹⁹ ГААРК. — Оп. 1, д. 625. — С. 1–6.

²⁰ ГААРК. — Д. 625. — С. 15.

²¹ Там же.

Історіографія діяльності партизанських загонів, що діяли в Керченських катакомбах до цих пір облутана міфами і надзвичайно далека від реальності.

Ключові слова: *Крим, партизани, катакомби, війна, Аджімушкай, Старий Карантин, винагороди.*

Historiography of activity of guerrillas, operating in the Kerch catacombs until now tied around myths and extraordinarily distant from reality.

Keywords: *Crimea, partisans, catacombs, war, Adzhimushkay, Old Quarantine, rewards.*

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 323.325«1941/1943»

Ірина Азарх
(Київ)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОБУТУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ОКУПОВАНІЙ НІМЦЯМИ ТЕРИТОРІЇ

На основі наукових, документальних і архівних джерел аналізується становище сільського соціуму на окупованій території України 1941–1943 рр.

Ключові слова: аграрна політика, окуповані території, військова зона, Рейхскомісаріат «Україна», польові комендатури.

По мірі просування німецьких військ у східному напрямі жителі міст і сіл України мали змиритися й призвичаїтися до «нових порядків» на окупованій території. По завершенню бойових дій в кожному населеному пункті місцеве населення залишалося один на один із своїми проблемами, а німецька влада встановлювала закони й правила і розпочинала господарювати на омріяних східних землях, котрі мали стати аграрно-сировинним придатком з дешевою робочою силою. Оскільки завоювання країни хронологічно співпало з підготовкою до жнив і збиранням врожаю сільськогосподарської продукції, то новопризначені місцеві органи влади діяли згідно настанов аграрної політики, розробленої Г. Герінгом ще задовго до війни, економічні завдання якої мали стати орієнтиром для німецьких цивільних і військових чиновників на весь час окупації. Наразі видане «Особливе розпорядження № 59» містило основні практичні вказівки про необхідність відновлення роботи великих сільськогосподарських підприємств (колгоспів) під німецьким наглядом для збирання врожаю 1941 р. і для проведення осінньої посівної кампанії¹.

В рамках вирішення першочергових завдань на всіх окупованих територіях відбулася реєстрація працездатного населення у вигляді списків мешканців сіл і працюючих колгоспників².

Всупереч сподіванням великої частини селянства про ліквідацію радгоспно-колгоспного господарювання, окупаційна влада зберегла те, що відповідало її інтересам — форму організації сільськогосподарської

роботи у вигляді трудовнів та оплати праці на їх основі. Насправді ж залучення селянства до праці в усіх адміністративних одиницях відбувалося майже виключно примусово, на основі трудової повинності, за мізерний продуктивний пайок, а найчастіше безплатно.

Завойовані українські землі було піддано новому адміністративному поділу. Вся окупована територія поділялася на чотири зони: район бойових дій, тиллові армійські райони, прифронтний район та зона дії цивільної адміністрації. Господарське управління кожної з них мало певні особливості та відмінності. Одна з таких адміністративних одиниць — військова зона України, — налічувала п'ять областей, які протягом всього періоду окупації перебували під військовим управлінням. Це були Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська і Ворошиловградська області. Керівництво в даному регіоні потрапило в руки командуючого військами оперативного тилового району, в підпорядкуванні якого знаходилися головні польові комендатури, а їм, в свою чергу, підпорядковувались польові комендатури й гарнізонні комендатури (ортскомендатури)³.

Пріоритетними завданнями військового керівництва, на думку одного із дослідників даної проблематики В. Нестеренко, було задоволення поточних потреб військ, які перебували у районі діяльності польової комендатури, а також підготовка економічної експлуатації району для потреб військового господарства. В разі ж необхідності господарські групи доукомплектовувалися фахівцями з різних галузей господарства. Одним із основних результатів дисертаційного дослідження В. Нестеренка «Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)» став глибокий аналіз впровадження «нового аграрного ладу» у військовій зоні.

Ще задовго до початку війни гітлерівським командуванням було прийнято рішення, що військові власті мали керувати захопленими областями тільки протягом відносно короткого проміжку часу. Війська мали передавати свої повноваження цивільній адміністрації. Проте, оскільки плани блискавичного наступу було зірвано, то військовим чиновникам так і не вдалося скласти свої повноваження й довелося виконувати неприйнятні їм функції.

Зона цивільної адміністрації — рейхскомісаріат «Україна», займала більшу частину території України. Західні області було віднесено до Генерального губернаторства Польщі й називалися Дистрикт Галичина, а південні області було передано до румунської влади й отримали назву Трансністрія.

Аналіз сучасних досліджень у галузі аграрної політики німецьких окупаційних властей засвідчує широкий інтерес історичного загалу до даної проблематики. В даному контексті надзвичайно важливими є дисер-

таційні дослідження першого десятиліття ХХІ ст. Слід зазначити, що ці праці є вагомими узагальнюючими студіями, що базуються на широкому джерельному та історіографічному матеріалі. Дисертаційне дослідження С. Власенко (2007 р.)⁴ присвячено аграрній політиці німецьких окупаційних властей на території військової зони України 1941–1943 рр. У ньому здійснено комплексний аналіз аграрної політики німецької окупаційної влади безпосередньо на території військової зони України, досліджено реалізацію аграрної реформи в регіоні, структуру німецького військового адміністративно-господарського та українського допоміжного апаратів управління та механізми їх взаємодії. Автором переконливо подано еволюцію ставлення сільського населення до німецьких властей та визначено фактори, що впливали на нього.

У праці Н. Глушенюк «Аграрна політика Німеччини в Рейхскомісаріаті “Україна” 1941–1944 рр.» подано чіткий аналіз динаміки розвитку та методів втілення заходів «реформування» системи господарювання в селі. Автором поглиблено дослідження різних поглядів нацистської верхівки щодо поведінки з окупованим українським селянством і з’ясовано вплив цього фактору на методи та реалізацію аграрної політики. Значною мірою новизну дисертації складає виявлення зміни ставлення українського селянства до системи «нового порядку» впродовж періоду окупації.

В якості історичного джерела, що дозволило схарактеризувати стан сільського господарства східного регіону, історик Д. Титаренко використав періодичну пресу Східної України періоду німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр. При висвітленні соціально-економічного стану й духовного життя регіону, підпільно-партизанського руху та ходу бойових дій на радянсько-німецькому фронті дослідником було використано інформаційні можливості газет і журналів.

Науковцем було зроблено висновок, що періодичні видання Східної України при умові критичного аналізу вміщеної в них інформації, допомагають відображати хід та пропагандистське забезпечення організаційних перетворень у сільському господарстві, його матеріально-технічний стан і ступінь використання в інтересах окупаційної влади⁵.

Газети, будучи важливим елементом пропагандистської системи, намагалися здійснювати свою функцію шляхом друкування на своїх шпальтах гасел — закликів, орієнтованих не тільки на свідомість, але й на залякування місцевого сільського населення.

В невеликому містечку Павлограді на Дніпропетровщині таким виданням стала «Павлоградська газета». Головним її редактором був такий собі Григорій Чапля, представник націоналістичної організації СВУ. Під час окупації ним було видано дві збірки віршованих творів. Про їх змістовне наповнення свідчить цитата хоча б однієї із них, що називалася «Схід сонця»:

«Україно, обшарпана мати,
Підведись, подивись навкруги!
Вже немає московського ката,
Смертю псів полягли вороги»⁶.

Представник місцевої підпільної організації, Михайло Шуть, в листівках розповсюджував епіграми на брехливу інформацію та головного редактора з метою розкриття дійсної суті видавців. За це його було заарештовано та піддано страті⁷.

Тогочасна ситуація на окупованих українських територіях набула широкого висвітлення на шпальтах радянських газет. Однією з таких публікацій стала стаття в газеті «Правда» члена військової ради Південно-Західного фронту дивізійного комісара К. Гурова «Фашистский разбой на Украине»⁸. Як і багато інших, вона мала яскраво виражене ідеологічне забарвлення, носила роз'яснювально-пропагандистський характер, однак її цінність полягає, насамперед, в інформаційній насиченості фактами із побуту селян військової зони й райхскомісаріату «Україна». Наведені існуючі ціни на продовольчі товари на окупованій фашистами території автор називав фантастичними. Приміром, у Полтаві стакан пшона коштував 80 карбованців, а курка — 400–500. Оплата праці була настільки мізерною, що навіть так звані «петлюрівським прислужникам німецького фашизму» не вистачало їх заробітної платні. Однак, як зауважив військовий кореспондент, вони віднайшли давно випробований метод — хабарі. Хабарі брали за все, що можливо — за надання квартири, за невиселення з житла, за здачу теплих речей чи їх нездачу, за порушення будь-якого з багаточисельних наказів і тощо.

Характеризуючи продовольчу політику фашистів, він називав її «розбійницьким господарюванням». Ним наведено разючі факти пограбування населення. Наприклад, в селі Звонкова на Київщині залишилась лише одна корова — у старости, а гуси й кури стали великою рідкістю. Методи погроз і терору, відверте пограбування широко запроваджувалися в українських селах відповідно вказівок діючих військових комендантів та гауляйтера Еріха Коха. В селі Багата Чернящина на Харківщині староста Бугаєнко звертався до колгоспників від імені німецького коменданта: «Ви повинні працювати на німецьку армію п'ять днів на тиждень. Хто не вийде — отримає 25 різок». Однак подібні заяви подекуди викликали серед односельчан шалений супротив. В Яготинському районі так званого «колгоспного старосту», котрий намагався вигнати жителів села на роботу, жорстоко побили і кинули напівживого. А в одному із сіл поблизу Дніпродзержинська, Дніпропетровської області, колгоспники категорично відмовилися від виходу на роботу. В селі Варварівка Харківської області староста Михайло Чернета із своїм сином-дезертиром на-

стільки ретельно виконували вказівки і директиви нової влади, що місцеві жителі віддали їх на розправу партизанам. У партизанському загоні прийняли рішення переправити зрадників через лінію фронту, де їм було винесено відповідний суворий вирок. Подібні випадки траплялися нечасто, очевидно, вони були зафіксовані лише у прифронтовій зоні.

Багато представників українського селянства покладали сподівання на обіцянки німецького командування про повернення землі у їхню власність та перспективи майбутнього господарювання. Про це йдеться в частівках, що побутували того часу на Дніпропетровщині:

«Гвинтівки кидали, до німців тікали,
І кращої долі від їх ожидали!»⁹

Стосовно того, яку саме «долю» отримали натомість, йдеться у тій же частівці:

«Пшеницю, корів і свиней забирають
В Німеччину — все це вони відправляють,
А нам залишають лиш землю та воду,
Щоб довго ми помнили цюю свободу».

А на Київщині в той час набуло поширення народне прислів'я — «Зажили за німця волі — нагаї та борщ без солі»¹⁰.

Аграрна політика нацистів на зайнятій радянській території була підпорядкована цілком конкретній стратегічній меті — забезпеченню безперервного постачання Німеччини, в тому числі і вермахту, продовольством. Після встановлення офіційної цивільної адміністрації, старости й поліцаї отримали над своїми земляками необмежену владу. Займаючи відповідні посади, вони мали забезпечити виконання далекосяжних планів Гітлера щодо колонізації України та перетворення її в сировинну базу й основного поставника сільськогосподарської продукції для Райху. Більшість із них проявили надзвичайно сумнівне ставлення до виконання обов'язків, тому випадки їх жорстокого поводження надовго залишилися в пам'яті односельчан.

В селі Никишківка на Житомирщині староста Жорик так держав село у лещатах, що навіть після звільнення села та відбуття ним законного покарання люди боялися про нього навіть щось розповісти¹¹. Односельчани називали його «німецький посіпака», а про його жорстокі витівки навіть було складено вірш:

«Все село дріжить
мати умліває,
бо вже наш староста Жорик
п'є та гуляє»¹².

Начальника Уманської української поліції Тонкошкура та шефа райуправи Квятківського, призначених на посади в листопаді 1941 р., місцеве населення інакше не називало, як «нечистий», «погань», «гад»¹³.

Визиск та пограбування сільського населення, за невеликими відмінностями, відбувався практично на всій території України однаково. Власне кажучи, майже не відрізнялася ситуація й у дистрикті Галичина, що за «новим» адміністративним поділом було віднесено до Генерального губернаторства Польща.

Стосовно діяльності окупаційного режиму у Східній Галичині, як зауважив В. Офіцинський «становище краю у порівнянні зі Східною Україною чи Польщею було дещо кращим. Це пояснюється у першу чергу тим, що в значній мірі німецьке управління в дистрикті Галичина здійснювалося через посередництво української адміністрації»¹⁴.

Однак документальні дані переконливо свідчать, що її діяльність була чітко регламентована і мала відповідати планам гітлерівського командування. Відразу по встановленню цивільної окупаційної влади окружні староства отримали директивні вказівки Генерального губернаторства про обов'язкові поставки сільгосппродуктів німецькій окупаційній владі, а волосні управи, в свою чергу, теж мали відповідні настанови та вказівки від окружних староств про здачу контингенту сільгосппродуктів¹⁵. Наприклад, 20 листопада 1941 р. Стецівська волосна рада отримала щодо цього чіткі вказівки Коломийського окружного староства. Всі війти округи та Комісар Коломій мали вчасно закривати рахунки, що склалися з шести частин:

1. Звіт про виконання бюджету.
2. Звіт про побори громадських податків та оплат за користування громадським майно — громадами.
3. Білянс рахунків.
4. Білянс інвентаря.
5. Звіт рахунковий тимчасових громадських управ.
6. Звіт про виконання шарварків і напрямі мостів¹⁶.

Вже у січні 1942 р. фінансовий інспектор в Коломій звернувся до Управ збірних громад з приводу такого питання. Оскільки з технічних причин відповідних квитанцій для ґрунтового податку виготовлено не було, то дозволялося використовувати папір із шкільних зошитів або навіть з однієї сторони списаний. Жодна з причин із несплати ґрунтового податку не враховувалася¹⁷.

Із позначкою «Пильно! Негайно» у волостях було отримано інструкції по заповненню таблиць звітності, чим і як засіяна земля. Графа 5 цього документу містила норми начислення хлібного зерна на особу на один рік, згідно яких на дорослого мала бути норма 150 кг, для дітей 10 років — 75 кг на особу на рік.

Станом на 1 жовтня 1941 р. у Снятинській волості нараховувалося 1296 корів, тому кооператив «Районова Молочарня» мав отримати відпо-

відно 129 600 літрів молока¹⁸. Продаж сільськогосподарських продуктів мав виконуватися виключно через Повітовий Союз Кооператив. Всіляка безпосередня продаж була заборонена наказом ландкомісара в Снятині від 30 жовтня 1941 р.¹⁹ Отже, селяни були поставлені в чіткі межі, виходити за які вважалося злочином.

За виконанням трудової повинності було встановлено суворий контроль. У громадських господарствах вона мала обов'язковий характер і всілякі ухиляння від неї обкладалися штрафами. Наприклад, за неявку на роботу в дворі Потічку всього за один день Василя Блиндика було оштрафовано на 20 золотих²⁰.

Щоб придбати дефіцитні на той час промислові товари або іншу продукцію, необхідно було отримати відповідний дозвіл від керівництва сільської управи. Для цього необхідно було виконувати всі вимоги окупаційної влади. Так, ковалю в Дворі Потічку Шумку Михайлу сільська управа видала довідку і затвердила дозвіл на покупку 1000 штук цегли на піч і комин²¹.

Жителю цього ж села Валовому Михайлу, щоб купити свиню на відгодівлю, необхідно було отримати довідку про здачу на 100% збіжжя і картоплі, та ще й однієї свині²².

Політика окупаційних властей в економічній сфері носила відверто експлуататорський характер, а найгірше те, що вона практично повторювала методи колгоспного господарювання. Населення було обкладено податками, які практично співпадали з довоєнними, радянськими. Потреби місцевого населення не враховувалися.

Жостоке поводження з цивільним населенням подекуди викликало обурення навіть серед німецьких офіцерів²³.

Наслідки багаторічного господарювання радянської влади та побутові умови проживання українських селян вражаюче діяли на окупаційні війська. В березні 1942 р. в газеті «Правда» було опубліковано дещо несподіваний для того часу матеріал²⁴. У ньому повідомлялося, що серед німецьких штабних документів, які потрапили до рук наших воїнів, знаходився так званий «музично-вокальний» наказ. Він був підписаний генералом фон Боком, котрий нещодавно зайняв місце командуючого південною групою армій фон Рундштедта, й стосувався заборони виконання «Пісні про Дніпро». В окупованому Запоріжжі серед німецьких вояків набула поширення така пісенька:

«Там, где Днепровские волны
ударяются о берег,
Вдали от немецкой родины,
на земле украинской,
Все мы погружены лишь в навоз и грязь...

А лядзеры моляцца повсюду об одном:
Господи на небеси, пошли нас домой!».

Керівництво групи армій «Південь» розцінювало подібний поетичний «шедевр» як дестабілізуючий і підриваючий бойовий дух солдатів і офіцерів фактор. Цілком очевидно, що, висміюючи таку заборону, військовий кореспондент мав на меті дещо інше, ніж співвідносити гній і бруд із радянською дійсністю.

Ставлення селян до «нового порядку» не було однозначним як на початку, так в кінці війни. На початку окупації частина селянства, незадоволена колгоспною системою та соціальним статусом у радянському суспільстві, зайняла вичікувальну позицію. Невдоволення селян в окупованих регіонах, які з приходом німців сподівалися на ліквідацію колгоспів і отримання землі, наростало. Зокрема, у своєму дисертаційному дослідженні С. Власенко зазначила: «твердячи про «експлуатаційну радянську податкову систему», німецька влада не цуралася використовувати її методи. Так, на території військової зони України були здійснені заходи, спрямовані на стягнення з колгоспів та селян заборгованості, що залишалася за ними з радянських часів»²⁵. Злочинна політика окупантів, масові репресії та пограбування призвели до масового невдоволення окупаційним режимом і таким чином максимально розширила умови для наростання руху опору.

Повсякденне життя приречених проживати на окупованій території України поза скупими офіційними статистичними цифрами залишило ще безліч нерозкритих подій та імен і вимагає всебічного розкриття.

Окрім опублікованих і неопублікованих документальних матеріалів, спеціальної літератури, радянської й окупаційної періодичної преси нам необхідно залучати нові та нові факти із побуту сільського населення окупованої території України.

Одним із цінних та інформативних джерел в даному контексті є спогади партизанів. У 1944 р. до Музею партизанського руху передав свої твори, що містять опис життя сільського населення на території, котра підлягала контролю партизанськими загонами, безпосередній учасник бойових дій у тилу ворога письменник Ю. Збанацький. Як на нашу думку, заслуговують уваги і записані письменником Д. Косариком в 50-х роках минулого століття віршовані спогади партизана Степана Щуплика²⁶. Два невеликих зошити стали справжнім літописом побутування населення у військовій зоні, переважно в Чернігівській та Орловській областях, де присутні назви конкретних населених пунктів тодішнього адміністративного поділу та з чітким описом подій, що відбувалися в цих селах, названо конкретні дати й прізвища. Що приводило селян до партизанського загону, їх кількість і склад, про причини знищення німецьким

командуванням та його прислужниками цілих сіл із їх назвами та конкретними датами, про ставлення до партизанів з боку цивільного населення, ба навіть про святкування Нового 1942 р. спільно з селянами і тому подібне. Їх матеріальні та духовні уподобання, особисті взаємини, розбіжність поглядів на цілком очевидні речі знайшли своє відображення в дещо незграбних, однак інформативно насичених віршах-описах.

Використання спогадів та листів німецьких солдат і офіцерів, очевидно, також можуть дати об'єктивну картину побуту і життя українського селянства в дещо іншому ракурсі, зі сторони ворога.

Особливу ж цінність на даному етапі становлять усні розповіді тих небагатьох людей — свідків подій, що на сьогодні ще поряд із нами. Ми маємо вчасно використати надану нам можливість реконструювати і подати до широкого загалу реалістичну картину життя сільського соціуму в роки фашистського лихоліття. Адже рахунок йде вже навіть не на роки...

Слід зазначити, що на даному етапі багато аспектів побутування сільського населення на окупованій території ще не повністю розроблені і вимагають свого поглибленого дослідження.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Фонд КМФ-8, оп. 1, спр. 148, арк. 270.

² Потильчак О. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. — К., 2011. — С. 97.

³ Нестеренко В.А. «Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)»: дис. ... канд. іст. наук. — К., 2005.

⁴ Власенко С.І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007.

⁵ Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2002. — С. 98.

⁶ Архів ІМФЕ імені М.Т.Рильського НАН України. — Ф. 14-3, оп. 223, арк. 52.

⁷ Там само. — Арк. 53–54.

⁸ Гуров К. Фашистский разбой на Украине // Правда. — 1942. — 21 марта. — С. 3.

⁹ Архів ІМФЕ імені М.Т.Рильського НАН України. — Ф. 14-3, оп. 20, арк. 173.

¹⁰ Там само. — Оп. 21, арк. 21.

¹¹ Там само. — Оп. 55, арк. 66.

¹² Там само.

¹³ Там само. — Оп. 21, арк. 2.

¹⁴ Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941–1944) // Дунайський клуб. — 14 жовтня. — 2012.

¹⁵ Державний архів Івано-Франківської області. — Ф. № Р-37 сч, оп. 1, спр. 6; Ф. № Р-41, оп. 1, спр. 5, 6.

¹⁶ Там само. — Ф. № Р-41, оп. 1. Стецівська волосна управа 1941–1944 рр., спр. 5, арк. 84.

¹⁷ Там само. — Арк. 118.

¹⁸ Там само. — Арк. 14.

¹⁹ Там само. — Арк. 37.

²⁰ Там само. — Арк. 28.

²¹ Там само. — Арк. 27.

²² Там само. — Арк. 47.

²³ Косик В. Україна в Другій світовій війні в документах. — Т. 3. — Львів, 1999. — С. 319.

²⁴ Музыкально-вокальний приказ фон Бока // Правда. — 1942. — 24 березня. — С. 1.

²⁵ Власенко С.І. Аграрна політика німецької окупаційних властей на території військової зони України (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007. — С. 122.

²⁶ Архів ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 14-3, оп. 41. Щуплик С.М. (З матеріалів Косарика Д.). Творчість Щуплика Степана Максимовича про часи Великої Вітчизняної війни. — 122 арк.

На основе научных, документальных и архивных источников анализируется состояние сельского социума на оккупированной территории Украины 1941–1943 гг.

Ключевые слова: аграрная политика, оккупированные территории, военная зона, Райхскомиссариат «Украина», полевые комендатуры.

On the basis of scientific, documentary and archived sources position of rural sociumu is analysed on the occupied territory of Ukraine 1941–1943.

Keywords: agrarian policy, occupied territories, military area, Reykhs-komisariat «Ukraine», field commandant's headquarters.

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ В РАЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА»

В статті досліджується освітня політика нацистів в райхскомісаріаті «Україна». Наводяться різні точки зору вищого керівництва Вермахту стосовно освіти окупованого українського населення та намагання їх реалізації німецькою владою на практиці.

Ключові слова: *Освіта, політика, райхскомісаріат «Україна», окупація, нацисти, школа, навчальні заклади, плани, влада.*

Розробляючи напередодні та в ході Другої світової війни комплекс окупаційних заходів, які планувалося здійснити після захоплення України, нацисти спеціально не розглядали питання про те, якою, зокрема, має бути їхня політика щодо української культури. Керівництво Німеччини, цікавив у першу чергу економічний аспект. Він був конкретизований у низці інструкцій і директив, об'єднаних у так званій «Зеленій теці» Г. Герінга. Виходячи з цього навряд чи можливо сформулювати однозначні завдання та цілі освітньої політики, впровадженої німцями в Україні, тим більше, що серед нацистської верхівки не було цілісності в даному питанні. Єдине в чому їх погляди збігалися, що захоплені східні території і особливо Україна, зважаючи на територію та чисельність населення є настільки великими, що власними силами відновити тут господарство вони не зможуть, тому змушені будуть заручитися підтримкою українців, а це означало, що потрібно буде йти на певні поступки тубільцям у різних сферах життя.

Загалом, німецька верхівка мала різні думки з приводу політики в галузі освіти. Так, А. Гітлер з беззастережними прихильниками своєї політики Г. Гімmlером, Е. Кохом, Г. Герінгом вважали, що відкриття шкіл і вищих навчальних закладів в майбутньому призведе до пробудження національної свідомості українців, що може створити умови для повстання проти окупаційного режиму. Фюрер підкреслював: «Кожна освіта, яка заходить за традиційні межі, є небезпечною. Історія вчить нас, що кожного разу, коли людина має освіту вищу, ніж це потрібно для її професії, вона стає носієм революційного руху. Важливішим є те, що інтелігентна українка замість того, щоб вчитися на Україні, виробляла в

Німеччині детонатори...»¹. В іншому своєму висловлюванні він чітко зазначив, яку освіту можна давати окупованим народам: «уміння росіян, українців, киргизів та інших читати і писати нам може тільки зашкодити. Адже це дало б можливість людям зі світлими головами отримати правдиві історичні знання і прийти до політичного розуміння, яке б змусило їх повстати проти нас...»². Мали свої думки з цього питання і прихильники Гітлера. Рейхсфюрер СС Генріх Гімmlер в одному зі своїх документів стосовно освіти наголошував: «Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчати учнів тільки рахувати максимум до 500 і вмінню розписатись, старанність і слухняність є божею заповіддю. Вміння читати я вважаю необов'язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей»³.

Окрім цього, на думку прихильників А. Гітлера, головним обов'язком українців повинна бути праця на Райх. Ось як висловлювався з цього приводу Е. Кох: «Українцям не треба думати про школи й університети, тому, що вони зобов'язані працювати, для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобові і тубільцеві-робітничові освіта лише шкодить»⁴.

Протилежної думки притримувались міністр східних територій А. Розенберг, генерал-комісар Волині-Поділля Шене, генерал-губернатор Галичини Г. Франк, райхслайтер Г. Лейббранд. Вони вважали, що варто було б залучати місцеве населення у райхскомісаріаті «Україна» до заходів з остаточного знищення більшовизму, а для цього варто організувати школи. Однак це не означало, що німці планували дати українцям шкільну освіту високого рівня. Вони намагалися за будь-яких умов і всіма засобами перешкоджати формуванню прошарку інтелігенції в суспільстві, як «носія небажаних прагнень»⁵.

А. Розенберг, був прибічником певних послаблень у питаннях культурного розвитку українського народу, планував відкрити в Києві університет, а також ряд університетів та технічних промислових шкіл в інших частинах України. З цього приводу А. Розенберг навіть мав розмову з А. Гітлером. Проте у вересні 1941 р. доктор Г. Ламмерс, директор канцелярії Гітлера, повідомив Розенбергу, що фюрер після розмови з ним повністю відмовився від цієї ідеї⁶. Отже, позиція Розенберга і його прихильників зазнала краху, перемогли прихильники жорстокого курсу щодо України, які виступали проти будь-яких компромісів у Східній політиці. «України немає. Ми — народ панів», — такою була їх незмінна позиція.

В дусі наведених вище висловлювань формували свою політику й чиновники з райхскомісаріату «Україна» на чолі з Е. Кохом. Саме після

його вказівки шеф відділу пропаганди райхскомісаріату Папенброк вжив заходів до обмеження духовного розвитку українського народу, посиляючись на його «неповноцінне расове походження», а командуючий окупаційними військами в Україні генерал Кітцінгер, наголошуючи у спеціальному таємному циркулярі від 18 липня 1942 р., що український народ завжди був і є чужим для німців, попереджав: «Кожний простий, довірливий вияв інтересу до українців та їх культурного існування йде на шкоду тим історичним рисам, яким Німеччина завдячує своєю могутністю й величчю, ослаблює їх»⁷.

Відображенням найбільш екстремістського курсу щодо України, який став домінуючим серед німецького керівництва, є видання в 1942 р. ряду циркулярів та інструкцій окупаційних інстанцій, де йшлося про «поводження з українцями». В одній з таких директив, складеній начальником штабу вищого керівництва СС Г. Мюллером, простежуються відмінності між «панамі-німцями» та «людьми другого ґатунку» — українцями. «Українці потребують керівництва. Своєю історією вони довели, що до самостійності просто не здатні. Добре керовані, вони є послужливою робочою силою... якщо українці погано працюють..., то для них є засіб напоумлення»⁸. Okремо в директиві підкреслювалося, що «в німців є інші турботи і цілі, ніж опікуватися українською культурою та інтелігенцією»⁹.

При всій неоднорідності суджень окупаційних інстанцій щодо українського народу і його інтелектуальних здобутків, ясно було одне: німці не збиралися серйозно сприймати прагнення місцевого населення, зокрема культурно-освітні. В цьому питанні переважали міркування Е. Коха: «Рівень освіти українців слід тримати низьким. Отже, треба застосувати відповідну шкільну політику. Крім того, треба зробити все щоб знищити сильний демографічний ріст на цих територіях»¹⁰.

Наведені приклади свідчать, що освітня політика, яку збиралися проводити нацистські загарбники на окупованій території, була спрямована на те, щоб поставити українців в становище духовного пригнічення й культурного здичавіння. Розробляючи політичні плани щодо населення завойованих східних територій, та втілюючи їх у життя, деякі вищі посадові особи III Райху, все ж припускали можливість функціонування в окупованих українських землях системи початкової освіти.

У серпні 1941 р. відповідальні цивільні та військові німецькі керівники в Україні отримали директиву про те, що допускається найнижче шкільництво. Наступні заходи передбачалося вжити за ситуацією.

Однак, окупаційна влада на місцях не завжди притримувалась директивних вказівок Берліна. Справа в тому, що на початковому етапі окупації німці, намагаючись привернути українське населення на свій бік, прово-

дили політику загравання з українцями. Тому, в деяких генеральних округах організацію шкільної справи окупанти довірили українській адміністрації. Ті в свою чергу, спробували за короткій проміжок часу (липень–грудень 1941 р.) повністю відновити всю систему освіти в Україні, розпочинаючи з початкової і закінчуючи вищою. Для прикладу, в генеральному окрузі «Житомир» українськими патріотичними силами були відкриті два педагогічні інститути (у Вінниці і Житомирі) кілька неповно-середніх та середніх шкіл, які діяли разом з початковими. Аналогічні вузи відкрилися в Черкасах, Умані, в Дніпропетровську державний університет і транспортний інститут. На базі Черкаського педінституту навіть діяла «Просвіта»¹¹. Загалом, слід зазначити, що від липня до грудня 1941 р. окупаційна влада взагалі не цікавилась станом освіти, тому навчальні заклади, як правило, відкривалися з ініціативи місцевої громадськості і знаходилися під її контролем, що сприяло проникненню в школу українського національного елементу.

Наприкінці 1941 р. коли стало зрозуміло, що війна набуває затяжного характеру, нацисти негайно реорганізують систему освіти на окупованих територіях.

Перші розпорядження в галузі освіти, видані окупаційною владою для райхскомісаріату «Україна», набули чинності лише на початку 1942 р. Однак, німецькі чиновники не мали чіткої освітньої програми для України, що часто викликало протиріччя між райхсміністром А. Розенбергом і райхскомісаром Е. Кохом, які мали різні плани реалізації шкільної політики.

Вже 12 січня 1942 р. Е. Кох видав наказ, в якому були викладені умови відкриття початкових народних шкіл. Згідно з цим розпорядженням, заборонялося використання навчальних планів та посібників колишньої радянської школи. При відборі педагогічних кадрів перевага надавалася особам, відомим своїми антирадянськими поглядами.

Виконуючи цей наказ, окупаційна влада намагалася відкрити майже в усіх областях райхскомісаріату невелику кількість чотирирічних народних шкіл, а також активно впроваджувала в шкільне життя нацистські порядки, навчаючи дітей у німецькому дусі. Викладена система заходів орієнтувалася на онімечення освіти і шкільного життя.

Гітлерівські функціонери наголошували, що українська школа покликана виховувати повагу до німецької культури, щоб у такий спосіб досягти гарантованого здійснення «нового ладу» на захоплених територіях. Через цілеспрямовану працю українське населення мало зробити свій значний внесок в остаточне знищення більшовизму. Відповідно до цього постулату організувався навчальний і виховний процес. Перед учителями українських шкіл ставилися наступні завдання: виховувати в

учнів працелюбність, доброзичливість, акуратність, любов до батьків, повагу до визволителя України від більшовицького іґа — А. Гітлера і німецького народу з його культурою¹².

Німецька окупаційна влада постійно твердила, що «на школу, її завдання та працю, що в ній ведеться, не можна дивитися як на один з етапів у житті молодого покоління. Молодь — це майбутня рука і мозок нації, яка повинна совісно працювати при верстаті. Школа має на меті виховувати розумне, врівноважене, національно свідоме і в найкращому розумінні того слова, жертвенне українське покоління». В січні 1942 р. німці, здійснили в райхскомісаріаті вибіркову перевірку навчальних закладів і залишились задоволені їх роботою, зробивши наступні висновки: «Через перевірку шкільного навчання склалося враження, що незважаючи на часто незадовільні шкільні приміщення та нестачу шкільних підручників, вчителі працюють пильно. Методичний процес в загальному відповідає нашим німецьким вимогам. Діти добре розуміють значення сучасної боротьби проти більшовизму і становище фюрера у цій боротьбі»¹³.

31 серпня 1942 р. райхскомісар України Е. Кох видає новий указ, за яким місцевому населенню дозволяється відвідувати тільки чотирирічні народні та фахові школи. Всі інші школи, які були відкриті з ініціативи українців або з дозволу місцевої окупаційної влади, мали закрити. Праця усіх освітніх закладів залежала від наявності навчальних матеріалів, на публікацію яких потрібен був окремих дозвіл від Е. Коха.

Щоправда, діяв цей указ не у всіх генеральних округах. Якщо одні генеральні комісари, чітко виконуючи вказівки свого патрона, дозволяли відкривати лише чотирикласну початкову школу, то інші і надалі не заперечували проти навчання дітей в неповно-середніх та середніх школах. Наприклад, на території генерального округу «Житомир», тільки у Вінницькому гебіті за повідомленням «Українського слова», новий навчальний рік (1942–1943 рр.) розпочали 74 народні школи, 6 семикласних, 2 технікуми, одна реміснична школа, в яких навчалося понад десять тисяч учнів¹⁴.

Дізнавшись про такі дії окремих своїх підлеглих, Е. Кох видає 24 жовтня 1942 р. нове розпорядження, в якому вимагає закриття всіх ненародних шкіл. «Не дивлячись на мої чіткі політичні директиви і передусім на наказ від 31 серпня 1942 р., — говорилося в документі, — мені довелося дізнатися, що в районах генеральних комісаріатів крім 4-класних народних шкіл, існує низка інших шкіл, на які я не давав дозволу. Відповідно до цього мені вдалося встановити, що наприклад в Києві, Вінниці працюють інститути університетського зразка і що крім цього діє ще ряд інститутів іншого типу. Далі Е. Кох наголошує: «В той час, як у самій Німеччині майже зупинилась підготовка молодих кадрів, а

кадри таких життєво важливих професій, як лікарі отримати неможливо, абсолютно не важливо, чи відбудеться на Україні підготовка нових кадрів, від яких німецьке керівництво може отримати користь лише через 10 років, або й ні. Тому я пропоную панам генерал-комісарам закрити всі школи й інститути, в яких займаються діти віком старші 15 років, а всіх учнів і викладачів цих закладів (незалежно від їх статі) відправити в робочі групи до Німеччини. Одночасно пропоную потурбуватися, про те, щоб крім 4-класних шкіл не існувало більше ніяких недозволених мною шкіл. Далі, звертаю увагу на те, що 4-класні народні школи дозволяються тільки в тому випадку, якщо вони мають у своєму розпорядженні дозволені мною книги і матеріали та вчительські кадри»¹⁵. Останнім абзацом свого наказу, Кох практично перекреслив всю систему шкільної освіти в окупованій Україні. Адже, саме він не дозволяв друкувати та розповсюджувати будь-які навчальні матеріали та підручники, намагаючись зробити все можливе, аби шкільна система райхскомісаріату залишилася в стані стагнації. Райхскомісар відкрито заявив своїм колегам, що, на його думку, навіть і трирічна народна школа дає занадто високий рівень освіти для українців.

Якщо, детально проаналізувати наказ, то побачимо, що головна увага в ньому звертається на закриття вищих та середніх навчальних закладів і депортацію учнів та вчителів на роботи до райху. Автор документу, навіть вказує причину таких дій — призупинення підготовки фахівців з вищою освітою в самій Німеччині. В дійсності окупанти просто вишукували резерви робочої сили для німецької економіки. На початку вересня 1942 р. А. Гітлер віддав розпорядження про залучення 400000–500000 українських жінок та дівчат віком від 15–35 років для використання у домашньому господарстві Німеччини (зрозуміло, не залишилося поза увагою й чоловіче працездатне населення, і не лише для виконання домашніх потреб). Причому робочу силу необхідно було поставити у тримісячний термін — в основному з районів Правобережної України, (оскільки у східних районах України та прилеглих територій Росії радянська влада зуміла перед їх окупацією евакуювати значну кількість кваліфікованих робітників). Цікаве в цьому плані зізнання зафіксоване в одному з наказів начальника Житомирської жандармерії: «Райхскомісар повідомив, що реалізація сподівань на акцію вербування віднині майже виключно залежить від результатів округів «Волинь–Поділля», «Житомир» і «Київ»¹⁶.

Коли врахувати намагання українців уникнути депортації, в такий стислий термін окупаційна влада просто фізично не могла забезпечити виконання цих планів, тому змушена була йти на скасування тимчасових обмежень на вербування робітників зі Сходу. На початку вербувальної

кампанії, учні середніх та вищих навчальних закладів відправленню до Німеччини не підлягали, тому намагалися вступити до шкіл, щоб уникнути «поїздки» за кордон. Жителька смт. Черняхів (Житомирської обл.) С. Верещак, розповідаючи про життя молоді в окупації, свідчила: «Ми пішли навчатися до Житомирської медичної школи, щоб нас не забрали до Німеччини»¹⁷.

3 жовтня 1942 р., через нестачу трудових ресурсів у Німеччині, на роботи почали відправляти студентів і учнів старших класів. Навчальні заклади стали для молоді своєрідними пастками. Більше того, неодноразово учнів забирали і відправляли на роботи до райху прямо з навчального класу. Досить ґрунтовно відобразив цю проблему С. Гальчак у своїй монографії «Східні робітники» з Поділля у Третьюму Рейху». Він пише, що учнів Вінницьких фармацевтичного та будівельного технікумів окупанти в 1943 р. насильно вивезли до Райху під час навчання, і в підтвердження цього наводить низку документальних даних: «24 лютого 1943 р., я перебувала у фармацевтичному технікумі на лекції. В цей час приміщення технікуму було оточено поліцаями і нам сказали зібратись всім у лабораторію. Невдовзі приїхали машини, на них нас посадили і відправили в табір на цегельному заводі. Звідти 25 лютого ми були доставлені на вокзал і відправлені в Німеччину»¹⁸. (Фільтраційна справа вінничанки І. Собкової). «Я був учнем 3 курсу Вінницького будівельного технікуму. В травні 1943 р. його оточили поліцаї. Разом з Миколою Васильовичем Шевченком, Іваницьким Борисом, Кучеренко Майсю, братами Миколою і Петром Білоусами, які загинули на чужині, та іншими однокурсниками я був заарештований у Німеччину»¹⁹. (Фільтраційна справа Е. Тарнавського, с. Осична Комсомольського району).

Той же С. Гальчак зазначає, що ближче до кінця 1942 р. епіцентр вербувальної кампанії змістився в сільську місцевість, тут як правило забирали дітей старших класів. Жителя с. Межерівка Теплицького району (Вінницька обл.) З. Марчука, за його словами, забрали до Німеччини в 1942 р. зі шкільної парти. На чужині він перебував до закінчення війни²⁰.

Розпорядження Коха викликало значне невдоволення. Усі без винятку установи, а також адміністративні органи влади, які підпорядковувалися Коху, виступили проти цього указу і дозволили собі навіть його критикувати.

Так, генеральний комісар Житомира у своєму звіті від 24 жовтня 1942 р. писав: «Розпорядження РКУ від 24.10.1942 р. призводить до закриття усіх інститутів та шкіл і відправлення вчителів і учнів (старших за 15 років) до райху. Перемови із зацікавленими галузевими відділами дають підстави зробити висновок, що заходи, які здійснюються з виконання цього розпорядження, негативно впливають на реалізацію страте-

гічних завдань у різних галузях цивільної адміністрації. Вже нині у цих галузях відчувається дефіцит молоді»²¹.

Його колега, керівник генерального округу «Миколаїв» у звіті від 20 жовтня 1943 р. зазначав: «слід було уникати у навчальному процесі небажаних провалів через призов молоді 1926 р. народження до Німеччини. Вочевидь, їх використання в райху відбувалось за професією. Адже майже в усіх випадках знаходилися претенденти на другий навчальний рік, які не могли закінчити навчання. Після повернення молоді люди, які були відірвані від майбутньої професії, не мали бажання продовжувати фахове навчання, тому навчальний процес втрачав цінність. Таким чином, виховання кваліфікованих працівників було паралізоване»²².

Однак, деякі генерал-комісари, вважали, що, заклавши вищий навчальний заклад, вони примусять всіх студентів за першим же покликом окупаційної влади зголоситися їхати на роботу до Німеччини, але як показала практика такі думки були хибними. На власному досвіді в цьому пересвідчився генеральний комісар округу «Київ». За його наказом в листопаді 1942 р. було закрито Київський медичний інститут, а студентам запропоновано поїхати до райху. Однак, з 3000 студентів на поїздку зголосилося всього декілька десятків осіб. Тоді окупаційна влада застосувала до них примусові заходи (позбавлення продкарток, кримінальні переслідування тощо), але й це не допомогло лише: сто студентів інституту вдалося відправити до Німеччини²³.

Німецька влада також розраховувала активно використати в своїй політиці сільських вчителів, за їх задумом, окрім шкільної роботи вони повинні були пропагувати серед населення нацистські ідеї, викривати більшовицьку пропаганду. Судячи з цього, вчитель, ставав таким собі провідником німецьких культурно-політичних цінностей життя на селі. Фактично німці прагнули використати вплив учителів на селян у боротьбі з партизанами, які були репрезентантами радянського режиму на окупованих землях.

Представник відділу пропаганди Житомирського округу на конференції гебітскомісарів у квітні 1943 р., торкаючись цього питання, підкреслював: «Вчитель в умовах сьогодення, крім своєї шкільної роботи, повинен вести серед учнів та населення роз'яснювальну роботу: а) викривати ворожу пропаганду; б) роз'яснювати мало свідомій частині населення, яка знаходиться під впливом ворожої пропаганди (мається на увазі радянська — *Авт.*), що тяжкі умови війни вимагають жертв від українського населення, але вони незначні в порівнянні з німецькими; в) допомагати селянам, особливо при проведенні різних сільськогосподарських кампаній; г) вести роз'яснювальну роботу про нову земельну реформу, яку проводить німецький уряд»²⁴.

Неоднозначною залишалася політика окупаційної адміністрації і у справі середньої професійної та вищої освіти. Захопивши територію України, німці офіційно заборонили існування вищих навчальних закладів, помилково вважаючи, що зможуть обійтися на окупованих землях власними висококваліфікованими трудовими ресурсами.

Із самого початку окупації вищі навчальні заклади в Україні разом з іншими науковими установами підпали під юрисдикцію робочої групи «Східна Україна» зондерштабу «Наука» райхсміністра А. Розенберга. Чинovníки цієї установи здійснювали облік і реєстрацію наукового та навчального інвентарю, всіх матеріальних цінностей вузів. Особлива увага окупантів зверталася на можливість використання наукової та навчальної бази існуючих вищих навчальних закладів в інтересах військової економіки. Передбачався особливий контроль за збереженнями в інтересах Німеччини вузами та науковими установами²⁵.

Однак, досить швидко військово-політичні та соціально-економічні реалії змусили німців частково переглянути свою політику щодо вищої технічної освіти в Україні. Так, один з керівників зондерштабу «Наука» в Україні Браун у листі до райхсміністра Сходу наголошував: «Я не вважаю, що Німеччина має надто великі людські ресурси, щоб охопити німецькими спеціалістами всі пости середньої та вищої ланки. Я схильний бачити в забороні вищої освіти більше негативних, ніж позитивних наслідків»²⁶. Зважаючи на це та гостру потребу у фахівцях із вищою освітою для медицини, промисловості та сільського господарства, А. Розенберг 21 січня 1942 р. надіслав підлеглим інстанціям розпорядження «Про політику щодо вищої школи в Райхскомісаріаті Україна». Цей документ, подібно до інших, вимагав закриття усіх вузів, проте, водночас, санкціонував продовження роботи з підготовки спеціалістів медичним, ветеринарним, сільськогосподарським, природничим факультетам ліквідованих вузів²⁷. Це було зроблено для того, щоб студенти старших курсів змогли вже в наступному році отримати освіту з цих спеціальностей. Згодом окремі факультети передбачалося реорганізувати в самостійні інститути.

Виконуючи ці розпорядження, окупаційна влада на місцях почала відновлювати роботу окремих вузів. В результаті, практично в кожному із шести генеральних округів функціонували медичні навчальні заклади, сільськогосподарські і промислові школи та технікуми, ремісничі курси.

Власне, таке поживавлення у сфері вищої освіти в окрузі спостерігається до жовтня 1942 р. Саме тоді Е. Кох видав свій наказ про заборону навчання молодим людям віком від 15 років. Всі юнаки та дівчата цього віку, підлягали загальному обов'язку праці, а також відправленню до Німеччини. З цього часу починається зворотній процес, масове закриття

середніх шкіл, училищ, технікумів, вузів. Лише у Вінниці в лютому 1943 р. через трудову мобілізацію молоді закрили медінститут та медичний, енергетичний, фармацевтичний, будівельний технікуми²⁸. Такі дії місцевої окупаційної влади викликали незадоволення в А. Гітлера. Коли він дізнався про закриття медичних закладів, які враховуючи дефіцит медперсоналу мали вагоме значення для Німеччини, то засудив цей крок і вимагав відкрити медичні школи не тільки у Вінниці, а й у Києві та Дніпропетровську²⁹.

Доповідаючи А. Розенбергу про причини закриття навчальних закладів, райхскомісар України посилався на те, що ці школи, фактично, виконували роль «вищих курсів» для молоді з середньою освітою і «відволікали працездатну молодь від відправки до Райху»³⁰. На цьому ґрунті між Е. Кохом та А. Розенбергом навіть виник новий конфлікт. Проте, він не був принциповим, йшлося лише про різне бачення шефом та його підлеглим шляхів і методів колоніальної експансії в Україні. У листі до Е. Коха від 22 грудня 1942 р. А. Розенберг писав: «Я ніяк не можу погодитися з тим, що цей указ є політичною необхідністю. Більше того, систематичне професійне навчання, керівництво цим процесом і раціональне використання наявних людських ресурсів із точки зору потреб фронту і батьківщини — є найпершою політичною необхідністю»³¹.

А. Розенберг і надалі на основі отриманих даних про стан шкільництва в Україні вимагав від Е. Коха не закривати усіх шкіл, наголошуючи на необхідності середньої та фахової освіти. На його думку, в міських районах повинні були існувати навчальні заклади для підготовки фахівців ремісничих, технічних, адміністративних професій. Невдовзі виявилось, що через брак фахових сил, вся політика німців інтенсивної експлуатації окупованої України приречена на провал³².

Щоб якось виправити ситуацію, А. Розенберг скасовує розпорядження Е. Коха, від жовтня 1942 р., і видає додаткові директиви щодо шкільництва в Україні. Зокрема, 23 лютого 1943 р. він вислав райхскомісарам новий декрет, згідно з яким передбачалося відкрити, окрім чотирьох класних народних шкіл, також трикласні середні, фахові професійні та вищі навчальні заклади. Відповідно до директиви, кількість таких шкіл мала визначатися конкретною потребою у фахівцях для окремих галузей.

Однак, здебільшого на місцях, додаткові директиви залишилися на папері. Максимум, що було зроблено за наказами генеральних комісарів, — це підготовка приміщень та реєстрація студентів. Наприклад, інспектор шкіл Вінницького гебіту П. Мудрик, звітуючи про стан культурно-освітніх закладів м. Вінниці за серпень–вересень 1943 р., писав: «На початку навчального року (1942–1943 р.) після належної підготовчої роботи відбувалися заняття в технікумах — медичному, енергетичному та

будівельному. Зараз навчання в технікумах припинені до окремого розпорядження»³³. Медична школа м. Житомира також не проводила навчання з вересня 1943 р.³⁴.

Такі дії генеральних комісарів можна пояснити кількома причинами: по-перше, браком часу в зв'язку з наближенням лінії фронту; по-друге, перебуванням у приміщеннях навчальних закладів німецьких вояків через збільшення військового контингенту в містах; по-третє, острахом генерал комісарів перед Е. Кохом, який забороняв виконувати накази А. Розенберга, що торкалися освітньої сфери. Це призводило до того, що генеральні комісари взагалі не бажали займатися справою українського шкільництва, вважаючи її політично-небезпечною. Досить чітко відображені наслідки цього конфлікту в одному з німецьких документів: «на Сході говорять про «берлінський» чи «рівненський» напрям, при чому під першим розуміється далекоглядна робота, тобто будівництво, а під другим — короткоглядну роботу, тобто грабування»³⁵. Виходячи з цього керівники округів намагалися займати позицію, яка б давала їм можливість уникати конфліктів з Розенбергом або Кохом, як це було у випадку з генеральним комісаром «Києва» Магунією. Зокрема в циркулярі від 15 травня 1943 р. він посилався на розпорядження РКУ від 15 серпня 1942 р., хоча у період між ними приймалися інші накази або розпорядження, які відміняли дію раніше прийнятих³⁶.

Слід мати на увазі, що гебітскомісари чітко не дотримувалися наказів та директив вищих німецьких інстанцій ще з інших причин. Вони, як правило, вважали себе повноправними господарями своїх округ і дозволяли собі певні відхилення від «генеральної лінії». Щоправда, при цьому у звітах писали те, що очікувало прочитати керівництво. В якості прикладу, може слугувати рапорт генерального комісара округу «Житомир» Клема за березень 1943 р., в якому він, звітуючи перед Е. Кохом, писав, що в його окрузі працювало 2297 чотирирічних шкіл з загальним числом учнів — 249343 і вчителів — 6040 осіб³⁷. Насправді ж, в окрузі крім народних шкіл існували і семирічні, але Клем, пам'ятаючи про указ Е. Коха від 24 жовтня 1942 р., не вказав цього. Тільки в Вінницькому гебіті в 1943 р. існувало 45 семирічних шкіл³⁸, у Житомирському 23³⁹, в Гайсинському, крім народних також шкіл працювало кілька семирічних⁴⁰.

Нерідко генеральні комісари подавали у звітах суперечливу інформацію. Той же Клем, звітуючи про кількість учителів в генеральному окрузі, в одному звіті вказувалося, що потрібно зменшити число учителів через малу кількість учнів. В іншому місці цього ж рапорту читаємо, що внаслідок нестачі педагогічного персоналу на одного вчителя припадає близько 150–200 учнів⁴¹. Це свідчить про те, що керівники округів не володіли інформацією про реальний стан справ шкільної освіти.

Аналізуючи звіт, можна припустити, що він складався поспіхом і в останній момент, швидше на догоду начальству, аніж на користь справі. Аналогічна тенденція спостерігалася і в нижчих ешелонах окупаційної влади — на рівні гебітскомісарів, начальників відділів освіти, районних інспекторів освіти тощо.

Маса місцевих освітніх документів окупаційного періоду носить неправдиву інформацію, що заважає встановити реальну кількість шкіл та терміни їх роботи в генеральному окрузі. Річний звіт відділу освіти Черняхівського району за 1942–1943 навчальний рік є підтвердженням цього. За його даними в 1942 р. в районі працювало кілька «липових» народних шкіл у селах Вишпіль (85 дітей), Зороків (80 дітей), Мала Горбаша (40 дітей), Іванків (45 дітей)⁴². Насправді, школи цих сіл періоду окупації не працювали, хоча на папері йдеться про інше. Для більшої правдоподібності освітянське районне керівництво надавало реально існуючу кількість дітей шкільного віку в зазначених селах, більше того, навіть відомості з підписами про отримання учителями даних шкіл зарплати⁴³. В іншому документі про наявність шкіл для «фольксдойче» в Житомирському окрузі йдеться про 122 таких шкіл. У дійсності ця цифра є завищена принаймні в 2 рази (згідно повідомлень окупаційної преси таких шкіл нараховується приблизно біля шістдесяти — *Авт.*). Враховуючи намагання нацистів організувати освітні заклади для «фольксдойче» можна припустити, що кошти вони виділяли на роботу 112 навчальних установ. Виявлення «липових» шкіл, дає можливість говорити про наявність фінансових махінацій та корупції з боку керівників місцевих відділів освіти з метою збагачення. Причому така ситуація спостерігалася не тільки в царині освіти. Наприклад, в квартвідділі Житомира понад 500 ордерів на володіння житлом було видано за хабарі⁴⁴. Оперувати реальними цифрами дітей і учителів махінатори могли завдяки проведеній в регіоні від 10 вересня 1941 р., з ініціативи окупантів, статистично-облікової справи⁴⁵. Така кампанія дала змогу отримати їм вірні числові показники про наявність шкіл, кількість в них дітей, учителів, які в майбутньому неодноразово використовувалися в фінансових махінаціях.

Позиція окупаційної адміністрації відносно освіти призвела до повного хаосу в цій справі. Кожна округа, гібітскомісаріат проводили різну освітню політику, яка часто залежала від ставлення німецького чиновника до українського населення. Наприклад, у Житомирському окрузі навчання в школах офіційно було оголошено безкоштовним, тут працювала незначна кількість гімназій. Однак керівник Андрушівського району гебітскомісар Гербик, щоб покращити показники зернових поставок, зобов'язав батьків платити за навчання своїх дітей по два пуди зерна на рік⁴⁶. У Вінницькій

окрузі, на відміну від Житомирської, навчання дітей у школах було платним — V–VII клас 100 крб. (10 марок), з VII–X клас — 200 крб. (20 марок)⁴⁷, а гімназії взагалі не працювали. Право на безкоштовне навчання мали діти з малозабезпечених сімей і сироти.

Таким чином, можна зробити висновок, що німецьке керівництво розглядало питання освіти не в інтересах українського народу, а в контексті завдань, які ставилися перед окупаційною адміністрацією. Доля окупованих територій цікавила Берлін лише під кутом зору успішної реалізації своїх експансіоністських та економічних планів, а освітні концепції ґрунтувалися на нацистських політичних доктринах. У німецьких лідерів не було чіткої концепції та єдиної думки щодо розвитку шкільництва на окупованих територіях, що спричинило появу численних суперечливих наказів, директив і розпоряджень, які часто дублювали один одного або анулювали попередні, гальмуючи розвиток освіти. Небажання генерал-комісарів потрапити в немилість до своїх патронів змушувала їх писати «дуті» звіти про відкриття навчальних закладів, які не відповідали дійсності, препарувати інформацію на догоду вищому керівництву.

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж, Нью Йорк, Львів, 1993. — С. 347–348.

² Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. — К., 2008. — С. 83.

³ Коваль М. Назв. праця. — С. 14

⁴ Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Український історичний журнал. — 1990. — № 10. — С. 81.

⁵ Єржабкова Б. Назв. праця. — С. 63.

⁶ Єржабкова Б. Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна // Визвольний шлях. — К., 1987. — Кн. I. — С. 81.

⁷ Ковал. М. Назв. праця. — С. 13–14.

⁸ Там само.

⁹ Там само

¹⁰ Косик В. Назв. праця. — С. 575.

¹¹ Шитко Б. Студенти скаржаться // Українська думка. — 1941. — 25 листопада

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) — Ф. 1, оп. 22, спр. 123, арк. 185.

¹³ Єржабкова Б. Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна // Визвольний шлях. — 1986. — Кн. XI. — С. 1481.

¹⁴ Євшан. Починаємо новий навчальний рік. // Вінницькі вісті. — 1941. — 3 вересня.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 57, оп. 4, спр. 118, арк. 2–3.

¹⁶ Гальчак С. «Східні робітники» з Поділля у Третью Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця, 2003. — С. 81.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 236, арк. 185.

¹⁸ Гальчак С. Назв. праця. — С. 85.

- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. — С. 91
- ²¹ *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. — С. 123.
- ²² Там само. — С. 125–126
- ²³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — КМФ-8, оп. 1, спр. 62, арк. 9.
- ²⁴ Нарада керівників працівників освіти // *Голос Волині.* — 1943. — 20 квітня.
- ²⁵ ЦДАВО України. — КМФ-8, оп. 1, спр. 264, арк. 28.
- ²⁶ Там само. — Спр. 264, арк. 32.
- ²⁷ *Косик В.* Україна в Другій світовій війні / Зб. нім. арх. мат. / — Т. 1. / — Львів, 1997. — С. 107.
- ²⁸ Там само. — Арк. 6 зв.
- ²⁹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 313.
- ³⁰ ЦДАВО України. — КМФ-8, оп. 1, спр. 12, арк. 20.
- ³¹ Там само. — арк. 12.
- ³² *Єржабкова Б.* Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна. — Кн. XI. — С. 1483.
- ³³ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. 1311, оп. 1, спр. 20, арк. 19.
- ³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 236, арк. 185.
- ³⁵ *Єржабкова Б.* Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна. — Кн. I. — С. 85.
- ³⁶ *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. — С. 126.
- ³⁷ *Єржабкова Б.* Назв. праця. — С. 1487.
- ³⁸ ДАВО. — Ф.Р. 1312, оп. 1, спр. 135, арк. 38.
- ³⁹ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. 1154, оп. 1, спр. 13, арк. 1.
- ⁴⁰ Початок навчання в школах. // *Гайсинська газета.* — 1943. — 5 вересня.
- ⁴¹ *Єржабкова Б.* Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна. — Кн. XI. — С. 1492.
- ⁴² ДАЖО. — Ф. 1153, оп. 1, спр. 37, арк. 21.
- ⁴³ Там само. — Арк. 28
- ⁴⁴ *Могилевський Б.* Забезпечення мешканців міста квартирами // *Українське слово.* — 1941. — 14 вересня.
- ⁴⁵ ДАЖО. — Ф. 1154, оп. 1, спр. 28, арк. 1.
- ⁴⁶ *Червняченко М.* Нема розмаху в навчанні // *Нова доба.* — 1941. — 28 листопада.
- ⁴⁷ *Коблисъ Ю.* Справа освіти в Вороновицькому районі // *Вінницькі вісті.* — 1941. — 30 жовтня.

В статъе исследуются образовательная политика нацистов в райхскомиссариате «Украина». Показываются разные мнения руководства Вермахта относительно образования оккупированного украинского населения и стремления их реализации немецкой властью на практике.

Ключевые слова: *Образование, политика, райхскомиссариат «Украина», оккупация, нацисты, школа, учебные заведения, планы, власть.*

In the article Nazi educational policy in Reichskommissariat «Ukraine» is studied. The different points of view of Wehrmacht's High Command relating the education of the occupied Ukrainian population are described and attempts of their practical realization by German powers are researched.

Keywords: *Education, policy, Reichskommissariat «Ukraine», occupation, Nazis, school, educational establishments, plans, power.*

Назарій Гуцул
(Гіссен, Німеччина)

ОПЕРАТИВНИЙ ШТАБ РАЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА: ІДЕОЛОГІЧНА БОРОТЬБА ЧИ ПОГРАБУВАННЯ ДУХОВНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ НАДБАНЬ В УКРАЇНІ (1941–1944)

«Своїми брудними руками більшовизм спаплюжив життя на сході Європи. Особливо постраждали бібліотеки, які отримали більшовицький вигляд»¹
(Hans Müller)

У статті розглядаються деякі моменти діяльності «Оперативного штабу Розенберга» на території України. Дискутується питання щодо «ідеологічної» та «грабіжницької» діяльності Штабу. Розкривається частково роль підлеглих Розенберга в охоронні культурної спадщини окупованих народів у перші місяці на Україні.

Ключові слова: «Оперативний штаб Розенберга», більшовизм, культурні цінності, ідеологія націонал-соціалізму, пропаганда.

Більшовизм, поряд із єврейством, вважався одним з найголовніших ворогів для націонал-соціалістичної Німеччини. Як писав Альфред Розенберг: «Більшовизм — це останній вагомий та всевітньо політичний винахід євреїв, для зміни культурного та політичного життя європейських країн»². Тому для боротьби з культурними та політичними «відхиленнями», а також для контролю і перевірки культурних інституцій на наявний матеріал, що мав єврейське та більшовицьке походження, був створений так званий «Оперативний штаб службових відомств райхсляйтера Розенберга для окупованих західних територій та Нідерландів»³ для оперативної роботи на території Західної Європи. Пізніше цю структуру перейменували в «Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга» (ОРР)⁴ і розширили її повноваження на Райхскомісаріати «Україна» та «Остланд», на Югославію та Грецію, частково на Італію, на території, що підлягали адміністрації Вермахту.

Одним з головних завдань ОРР була організація збору та контролю релігійного, політичного, культурного, наукового та публіцистичного матеріалу, який містив хоч найменшу долю ідеологічного забарвлення,

що прив'язувало б його до більшовизму, марксизму, комунізму чи єврейства. Саме ці початкові завдання привели до того, що «Оперативний штаб» став одним з найбільших націонал-соціалістичних грабіжницьких механізмів, що будь-коли існував на території Європи.

Незважаючи на значну кількість публікацій, які висвітлюють різні аспекти діяльності ОРР, ряд питань залишаються ще до сьогодні не висвітленими:

– Як був побудований «Оперативний штаб»? Яка була його структура?

– Яка була вертикаль влади в ОРР? Як Розенберг впливав на діяльність свого штабу? Хто був відповідальним за порятунок і збереження, а пізніше, за масовий вивіз культурних та мистецьких цінностей з України?

– Які практичні та теоретичні цілі були поставлені перед ОРР? Яка проходила межа між «охороною», «контролем», «порятунком», «переміщенням» та «вивезенням», «пограбуванням» та «конфіскацією» культурних надбань на окупованих територіях як Західної так і східної Європи?

– Хто ж був відповідальним за конфіскацію і пізніше вивезення зібраних цінностей? Яку роль у цьому відгравали німецькі науковці (бібліотекарі, історики, археологи тощо) та місцеві співробітники музеїв, бібліотек та архівів? На скільки була мотивованою колишня радянська інтелігенція (не)допомагати німецькій владі у вивезенні архівний, бібліотечних та музейних колекцій?

– Чи міг «Оперативний штаб» з відносно невеликою кількістю співробітників та з обмеженим транспортом перевезти таку кількість матеріалу з окупованої території до Райху? Хто був з інших керівників Райху при цьому задіяний? Чи були конкуренти в ОРР? Які були цілі у конкурентів та на скільки було глибоким протистояння між різними групами та організаціями, що займалися пограбуванням («рятуванням») зацікавлених об'єктів?

Ряд цих та інших питань були вже частково опрацьовані та висвітлені як німецькими, так і українськими дослідниками. Зокрема, була показана роль ОРР у розбудові «Центральної бібліотеки Вищої школи НСДАП», «Східної бібліотеки» та «Інституту дослідження єврейського питання»⁵. Деякі дослідження презентують порівняльний аналіз між культурною політикою націонал-соціалістів у Німеччині, Франції, Польщі та на територіях Радянського Союзу⁶. Ряд дослідників вивчали антисемітську та ідеологічну складову в діяльності «Оперативного штабу».

Оперативний штаб Розенберга був заснований у Франції влітку 1940 року. Його діяльність в Києві розпочинається не одразу після взяття міста німцями у вересні 1941 р., а тільки з жовтня того ж року. Причому першим містом, де були взяті під охорону бібліотеки місцевих училищ та колишня книгозбірня при монастирі, став Бердичів. З приходом до Києва

ОРР розпочав свою діяльність не з пограбування та вивезення бібліотечних фондів, архівних та музейних колекцій, а із взяття культурних, наукових та навчальних об'єктів під свою охорону. Окрім того, з 1942 р. починається створення своєї централізованої системи українських бібліотек, які б доповнювали німецьку⁷. Ці заходи мали дві мети:

– використання літератури у військових цілях, у відбудові індустрії та аналізі різних довоєнних статистичних даних;

– для наукових цілей, а саме — для дослідження «єврейства», «масонства» та «більшовизму», як ворожих політичних, культурних та духовних течій.

Свої завдання Штаб виконував згідно директиви «Про конфіскацію культурних та ідеологічних цінностей» від 3 жовтня 1941 (за деякими даними від 20 серпня 1941)⁸, райхсміністра окупованих східних областей Розенберга до райхскомісара України Коха. Зокрема, там зазначалося, що культурні та інші матеріали може вилучати та контролювати їхнє переміщення лише «Оперативний штаб» на чолі з райхсгауптштелленляйтером Герхардом Утікалем. Відповідно до цього документу було створено спеціальний відділ Штабу для роботи в Україні — «Головна робоча група Україна» (надалі ГРГУ). Діяльність цієї групи поширювалася на територію центральної, східної та південної України, а також на території південних областей Росії. ГРГУ розподіляла свою роботу серед різних «робочих груп» та «особливих підрозділів і штабів» (Див. Таблицю):

Головна робоча група «Україна», ГРГУ (Hauptarbeitsgruppe Ukraine)		
Робочі групи, РГ (Arbeitsgruppen)	Закордонні установи (Außenstelle)	Спеціальні команди (Sonderkommando)
1941–1942: РГ Східна Україна (AG Ostukraine) РГ Західна Україна (AG Westukraine) РГ Південна Україна (AG Südukraine)	Краків	Одеса Мелітополь Миколаїв Чернігів Маріуполь-Таганрог Кавказ Сталінград Курськ Ростов
1942–1943: РГ Київ РГ Крим РГ Херсон РГ Харків РГ Дніпропетровськ РГ Кривий Ріг РГ Сімферополь		Група тилового забезпечення (Nachhutkommando) Київ

У жовтні–листопаді 1941 р. існували такі робочі групи, як «Західноукраїнська», «Східноукраїнська» та «Південноукраїнська». Розпорядженням від 8 грудня 42 робочі групи були перейменовані і отримали назви міст відповідно до їхньої дислокації. Так «Західноукраїнська» група стала називатися — «Київською»; «Східноукраїнська» розділилася на 3 групи — «Харківську», «Дніпропетровську» та «Криворізьку»; «Південноукраїнська» на 2 групи — «Кримську» (пізніше «Сімферопольську») та «Херсонську»⁹. До весни 1943 р. «робочі групи» виконували організаційну та сортувальну роботи. А з літа 1943 р. співробітники цих груп самі приймали рішення щодо вивезення культурних цінностей, спрямовуючи вагони спочатку до Києва, а звідти до Ратіборгу та Плесу, частково до Танценбергу та Фрауенбергу. При Штабі поряд з «робочими групами» діяли і так звані «зондерштаби»: «Художнього мистецтва», «Прадавньої історії», «Архівів», «Генеалогії», «Зондерштаб доктора Абба», «Науки», «Музики», «Центральної бібліотеки Вищої школи» та інші¹⁰. «Зондерштаби» були своєрідними науковими центрами, які визначали та обирали предмети (книги, картини, музичні інструменти, архівні акти тощо) для вивезення до Райху. Співробітниками «зондерштабів» були відомі німецькі історики, бібліотекарі, теологи, архівісти та археологи. Більшість з них використовували свій «шанс» для розбудови або побудови (як Йоганнес Поль¹¹) своєї професійно-наукової кар'єри. З іншого боку, такі науковці, як Вінтер, Моммзен, Райнгрд, Штампфус, брати Серафіми, Гроте та інші, вже займали значні посади у провідних інститутах, університетах, бібліотеках та архівних установах Третього Райху. Їхню діяльність при «Оперативному штабі» можна пояснити хіба-що: 1) підтримкою ідеологічних поглядів Розенберга та його бачення розвитку майбутніх освітніх закладів у «Новій Європі»; 2) конкуренцією з науковцями з «Аненербе», Міністерства освіти та Міністерства пропаганди. Конкурували, скоріш за все, за доступ до архівних, музейних та бібліотечних колекцій, що знаходилися на окупованих територіях. Кожна з груп намагалася «по-своєму» проінтерпретувати германські, готичні, арійські, німецькі та інші впливи на культуру, життя, побут, історію, звичаї та традиції, архітектуру народів, що жили чи живуть на окупованих територіях. Ці впливи мали б бути представленими у місцевих краєзнавчих музеях, на територіях відбудованих (реставрованих) готських та варязьких фортець та міст, на спеціалізованих виставках у бібліотеках та архівах. Вже на осінь 1942 р. планувалися ідеологічні «поїздки-вишколи» для гауляйтерів та їхніх заступників¹². Один з таких маршрутів був запланований на 30 вересня — 11 жовтня 1942. В рамках цього «візиту» передбачалося відвідати м. Ковель. Звідти, у супроводі керівника ГРГУ, проїхатися до Києва, де у колишньому музеї Леніна мали бути прочитані лекції: «Робота ОРР», «Культурна політика більшовиків», «Стародавня історія України» та інші.

У Києві планувалися також екскурсії до Собору св. Софії, Андріївської церкви та на місце «старої варязької фортеці». Наступний день присвячувався Харкову, де проф. Томсон із «зондерштабу Центральної бібліотека», мав відчитати лекції по «Соціальних проблемах в Радянському Союзі», а також провести екскурсію по тракторному заводу. З 4 по 7 жовтня вишкіл мав проходити в Криму. Тут планувалися відвідини німецьких сіл, м. Сімферополя, Севастополя, Ялти, Нікіти, Гурзуфу, Алушти, Масандри, Ескі-Кермену та Доросу, місця археологічних розкопок в давніх готських містах та в Херсонесі. Вечорами мали проходити спільні «вечори дружби» з офіцерами Вермахту та СС. В Криму мали також показувати зразки радянських фільмів, як приклад більшовицької пропаганди і впливу на людей. У Сімферополі для підлеглих Розенберга мали виступати українські та кримські театральні колективи. На 9 та 10 жовтня планувалися відвідини Запоріжжя, зокрема Дніпрогесу та о. Хортиці, і Дніпропетровська (завод ім. Петровського, робітничі та індустріальні квартали). Вже 11 жовтня всі учасники «вишколу» мали бути знову у Києві, де вони мали відвідати «німецький цвинтар героїв», Києво-Печерську лавру (прилеглі будівлі та печери), будинки колишніх комуністичних партійних органів, царські палаци, Поділ та єврейський цвинтар. В останній день «гості з Німеччини» могли б пройтися по магазинам, купити антикваріат, покататися на човні по Дніпру, відвідати музеї. Для зручного пересування по Україні був замовлений «спеціальний потяг». Фінансування поїздки займалося «Імперське фінансове управління НСДАП»¹³. «Ідеологічна подорож» до України так і не відбулася, у вересні 1942 її перенесли на березень 1943, а потім і взагалі забули. Але саме вона демонструє один з важливих моментів роботи «Оперативного штабу» в Україні, а саме — організацію ідеологічно-виховної роботи на основі взятих під його охорону культурних та історичних об'єктів. А де ж тоді «грабіжницька» діяльність ОРР?

Не зважаючи на численні праці дослідників, досі залишається спірним питання, що ж було основним завданням «Оперативного штабу»: «Sicherstellung» (взяття під охорону) чи «Beschlagnahmen» (конфіскування; вилучення). Вже після завершення війни дослідники діяльності Штабу почали застосовувати слово «Raub» (пограбування), яке б характеризувало роботу цієї організації¹⁴. У працях цих істориків фігурують поняття як «Kunst- und Kulturrraub» (пограбування мистецтва та культури), так і «Kulturgutraub» (пограбування культурного майна). Чи заслуговує така термінологія на існування? І взагалі, як можна три поняття: «взяття під охорону»—«конфіскування»—«пограбування», розташувати в одній логічній послідовності? Якщо подивитися на цю проблему хронологічно (на прикладі України), то це виглядає приблизно так¹⁵:

– жовтень 1941 — квітень 1942 — «взяття під охорону»: у цей час більшість культурних, учбових, наукових, духовних та історичних приміщень (напр.: бібліотеки, архіви, музеї, навчальні заклади, монастирі, церкви, виставкові зали, партійні будівлі тощо) беруться під посилену охорону як «Оперативного штабу», так і ряду інших організацій та силових структур Третього Райху (СС, СД, Вермахту). Саме цей етап діяльності ОРР врятував більшість залишених музейних, бібліотечних та архівних колекцій Києва, Харкова, Дніпропетровська та інших міст від розпорошень та розграбувань з боку місцевого населення та солдатів тилкових частин. Зокрема, ОРР були вивезенні колекції музеїв з території Київської Лаври, коли стало відомо, що вона замінована і може бути підірваною¹⁶;

– травень 1942 — травень 1943 — «конфіскування; вилучення»: початок вилучення з бібліотечних та архівних зібрань матеріалів, що не відповідали основним засадам націонал-соціалізму — більшовицька література, вступи до підручників та посібників з видимою комуністичною заангажованістю, «ідеологічно невідповідні» тексти тощо. Ці «матеріали» спочатку мали відправити на «наукові дослідження» до Райху, а вже потім вирішувати їхню долю: знищувати чи зберігати у спеціалізованих книгозбірнях («Східна Бібліотека Розенберга», «Бібліотека з лібералізму», «Більшовицька бібліотека»)¹⁷. Окремо слід згадати про єврейську та гебрійську літературу, яку відбирали та у відсортованому вигляді відправляли до Франкфурта на Майні до «Інституту дослідження єврейського питання»¹⁸. З квітня 1942 р. починає свою роботу так зване «Центральне відділення по обліку та збереженню культурного майна на окупованих східних областях»¹⁹, керівником якого було призначено Гергарда Утікаля, керівника «Оперативного штабу», і який підпорядковувався керівнику «Головного відділу I «політика» при «Східному міністерстві Розенберга»²⁰. Практично працівники Штабу перейшли на службу до «Східного міністерства». Фактично всі співробітники ОРР продовжували свою діяльність на попередніх місцях, тільки вже як офіційні співробітники цивільного апарату Розенберга. З того часу почалося також і виконання деяких розпоряджень райхскомісара Коха, як, наприклад, конфіскація та вивезення творів живопису для його приватного зібрання у Східній Пруссії. У будь-якому випадку, більшість вилучених «матеріалів» з колишніх закладів культури та науки залишалися на своїх місцях, або ж доповнювали новостворені бібліотеки, архіви чи музеї на території України;

– травень 1943 — січень 1944 — «пограбування»: хоча у німецьких документах того часу слово «пограбування» практично не фігурує, хібащо по відношенню до конфіскованих більшовиками церковних та мис-

тецьких цінностей у 30-х роках. Частіше за все вживається слово «евакуація». Всі здобуті культурні, матеріальні та інші цінності, що їх націонал-соціалісти захопили на території колишнього Радянського Союзу, вважалися власністю Третього Райху. Так як більшість таких об'єктів знаходилися під контролем «Оперативного штабу», то саме він був зобов'язаним організувати вивезення їх до «більш безпечних» місць зберігання у глибині Райху. Саме «евакуація» мала зберегти архівні, бібліотечні та музейні фонди від їх знищення під час боїв з Червоною армією²¹. Стихійне перевезення культурного надбання з території України до глибинних територій Німеччини, отримало термін «пограбування» чи «культурного та мистецького пограбування» («Raub», «Kunst- und Kulturraub»). Ці акції почалися з літа 1943 р. і тривали до січня 1944 р., поки останні вагони з «майном» з України дісталися Білостоку²², де робочі групи «Оперативного штабу» були переформовані та відправлені до Сілезії: м. Ратібору та Плесу²³. Цей передостанній етап діяльності Штабу характеризується, як найбільш інтенсивний та ганебний. Вивозилося практично все, що мало хоча б якусь цінність, або ж могло бути використаним у німецькій пропаганді проти Радянського Союзу. Але і на цьому етапі Штаб намагався виконувати свої ідеологічно-політичні завдання: у вагонах опинялися картини західноєвропейських та радянських майстрів, старі рукописи та ідеологічні праці по боротьбі з капіталізмом, фашизмом та буржуазним націоналізмом, археологічні експонати та комуністично-ідеологічна пропаганда і т.д. Все це планувалося розсортувати вже після завершення «евакуації». Підлеглі Розенберга все ще вірили у перемогу Третього Райху, тому вони намагалися внести свою частину у перемогу на більшовизмом.

Діяльність «Оперативного штабу Розенберга» на території України можна вважати злочинною лише частково:

– по-перше, свою частку в перші роки окупаційного режиму на території України щодо збереження культурного майна було внесено і завдяки співробітникам Штабу та місцевій інтелігенції. Їм вдалося, принаймні, захистити ті матеріали, що могли бути розкраденими або ж знищеними через погодні стихії;

– по-друге, ОРР змагався за контроль над бібліотечними та архівними фондами з іншими націонал-соціалістичними організаціями, зокрема із загонами «Особливої команди Кюнсберга», які з перших днів своєї діяльності вивозили свої «трофеї» до Райху. У цьому плані виняток становили тільки єврейські бібліотеки, що передавалися у підпорядкування бібліотеки «Інституту по дослідженню єврейського питання»;

– по-третє, «евакуація» чи «пограбування» проходили у такому ж руслі, якщо це можливо порівняти, як це проводив уряд Радянського

Союзу — евакуйовувалися ті матеріали, що були важливими для подальшого ведення бойових дій або придатними для ідеологічного впливу на населення²⁴;

– по-четверте, наскільки є злочинним знищення ідеологічної та пропагандистської літератури, чи взяття її під суворий контроль, залишається досить риторичним запитанням. Вилучення та знищення націонал-соціалістичної літератури після 1945 р. у Німеччині або «чистки» українських бібліотек від радянської ідеологічної «макулатури» після 1991 р. ще ніхто не прирівняв до злочинів.

Хотілося б підкреслити, що діяльність «Оперативного штабу» упродовж усієї його діяльності носила суто ідеологічний характер, що був замаскований під ширмою «збереження, охорони та перевезення» культурного майна з окупованих територій.

¹ Müller Hans. Aus bolschewistischen Bibliotheken // Zentralblatt für Bibliothekswesen / Hsgb. von Rudolf Buttman, Georg Leyh, unter ständiger Mitarbeit von Joris Vorstius. Jahrgang 60. — Leipzig, Otto Harrassowitz, 1943; Kraus Reprint LTD. Vaduz, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1964. — S. 266–272.

² Alfred Rosenberg. Der Bolschewismus als Aktion einer fremden Rasse. — Zentralverlag der NSDAP: München, 1935. — S. 7.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України) — Ф. 3676, спр. 44, арк. 31.

⁴ Нім. — Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR).

⁵ Кашеварова Н. Архів Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів окупованих країн східної Європи // Архіви України, 2009, 1–2, С. 92–104; Її ж Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій // Україна в другій світовій війні: погляд з XXI ст. — К., 2011. — С. 682–696; Keiler Helmut. Raub von Kulturgut durch den Einsatzstab Rosenberg: Freimaurerbibliotheken und Archive für die «Hohe Schule». — Gießen, 1991; Малолетова Н., Себта Т. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. — Київ, 2004. — С. 114–148; Stieber Gabriela. Die Bibliothek der “Hohe Schule des Nationalsozialismus in Tanzenberg“ in Carinthia // Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten, 185 (1995). — С. 343–363; Bollmus Reinhard. Zum Projekt einer nationalsozialistischen Alternativ-Universität: Alfred Rosenbergs «Hohe Schule» // Erziehung und Schulung im Dritten Reich / Heinemann, Manfred (Hrsg.). — Stuttgart, Klett-Cotta, 1980, Bd. 2. — С. 125–152; Дубровіна Л. / Малолетова Н. Нацистська політика щодо вивезення бібліотечних фондів з окупованих східних територій у 1941–1944 рр. і формування Східної і Центральної бібліотек вищої школи у Німеччині // www.archivs.govs.ua /Publicat/Pamjatky/Dubrovina.php.

⁶ Eichwede Wolfgang / Hartung Ulrike (Hrsg.): «Betr.: Sicherstellung». NS-Kunstraub in der Sowjetunion. — Bremen, Edition Temmen, 1998; Grimsted Patricia Kennedy. Roads to

Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg / Holocaust and Genocide Studies, 2005. — S. 390–458; *Hartung Ulrike (Hrsg.): Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. — Bremen, Ed. Temmen, 2000.; *Heuss Anja. Kunst- und Kulturgutraub: eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und Sowjetunion*. — Heidelberg, Winter, 1999; *Lehr Stefan. Ein fast vergessener «Osteinsatz». Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine*. — Düsseldorf, Droste Verlag GmbH, 2007.

⁷ *Starke, F.J. Zur Wiedereröffnung ukrainischer Bibliotheken / Zentralblatt für Bibliothekswesen / Hsbg. von Rudolf Buttmann, Georg Leyh, unter ständiger Mitarbeit von Joris Vorstius. Jahrgang 60*. — Leipzig, Otto Harrassowitz, 1943; Kraus Reprint LTD. Vaduz, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1964. — С. 229–231; *Scheidt Hans-Wilhelm. Kulturpolitische Aufgaben in den besetzten Ostgebieten // Probleme des Ostraumes (Hrsg. von Georg Leibbrandt)*. — Berlin, Stollberg, 1942; *Scheidt Hans-Wilhelm. Ostaufgaben der Wissenschaft / Probleme des Ostraumes (Hrsg. von Georg Leibbrandt)*. — Berlin, Stollberg, 1943.

⁸ *Картотека «Z» оперативного штаба «Рейхсляйтер Розенберг». Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941–1942*. — Москва: Издательство Московского Университета, 1999. — С. 14; ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 50, 50 зв.

⁹ Там само. — Спр. 228, арк. 124.

¹⁰ З 1940 по 1945 діяло 13 таких «особливих відділ», які відбирали потрібний матеріал за різними напрямками і представляли інтереси різних інститутів «Вищої школи НСДАП» та деяких організацій, що підпорядковувалися канцелярії Розенберга.

¹¹ *Kühn-Ludewig Maria. Johannes Pohl (1904–1960): Judaist und Bibliothekar im Dienste Rosenbergs, eine biographische Dokumentation*. — Hannover, Laurentius-Verl., 2000.

¹² Bundesarchiv (BA) NS 1/644 «Vorläufiger Plan für die Schulungsfahrt in die Ukraine» (Федеральний архів Німеччини, Берлін)

¹³ Reichsfinanzverwaltung der NSDAP, Sachbearbeiter Künzler.

¹⁴ До таких дослідників належать: Гойсс, Гартунг, Кашеварова, Лер, Манасце, Себта та інші.

¹⁵ Щодо етапів діяльності «Оперативного штабу Розенберга», зокрема Головної робочої групи України див.: *Себта Т. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз / Библиотеки Киева в период нацистской оккупации (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів*. — Київ, 2004. — С. 114–148. Зокрема, пропонується поділити діяльність на 4 періоди: I — розгортання (18.10.1941–30.04.1942), II — основний (травень 1942 — вересень 1942), III — відступ (жовтень 1943 — січень 1944), IV — завершальний (лютий 1944 — 20.10.1944).

¹⁶ Більше про це у звіті Розенфельда: ЦДАВО. — Ф. 3676, оп. 1, арк. 221. Перед ОРР у приміщеннях Лаври «попрацював» «Особливий загін Кюнсберга», що вивіз основні цінності, стародруки та інше до Берлі у розпорядження Міністерства закордонних справ, див.: *Politisches Archiv Auswärtiges Amtes R 27575* (Політичний архів Міністерства закордонних справ, Берлін).

¹⁷ Інструкції та труднощі щодо розвитку «Східної бібліотеки Розенберга» див.: ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 1, спр. 213, арк. 130–146.

¹⁸ Більше відповідей на це питання дають архівні акти ЦДАВО України, зокрема Ф. 3676, оп. 1, спр. 39 та спр. 50а. Там йдеться про відібрану літературу з Києва та Харкова і про її відправлення до Франкфурта на Майні, запити до робочих груп про наявність у їхньому розпорядженні єврейської та антиєврейської літератури. Цікавою у цьому плані є «Розробка-доповідь» др. Поля щодо євреїв у державному апараті Литви,

яка показує, що більшість вилученої єврейської літератури планували все ж таки зберегти та використовувати для антисемітської пропаганди. Знищувалися дублети або художня література на російській та польській мовах.

¹⁹ До питання щодо створення та основних завдань даної структури: ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 1, спр. 150. — С. 1, 2; а також про створення «Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв» як організаційного відділу на рівні Райхскомісаріату див.: Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісаріаті Україна: історичний нарис // Архіви України, 2009, 3–4. — С. 111–127.

²⁰ Повна назва «Імперське міністерство східних окупованих територій» (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete), керівником політичного відділу на той час був Георг Ляйббрандт (Georg Leibbrandt), а його заступником — Отто Бройтігам (Otto Bräutigam). Щодо структури «Східного міністерства Розенберга» див.: Акти В 162/20421 та В 162/20422 з «Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen».

²¹ Скоріш за все, цьому послужив «досвід» не вивезеної бібліотеки ім. Короленка у Харкові, коли у 1943 значна частина книжкового фонду була втрачена в боях за місто.

²² Białystok — містечко на території сучасної Польщі.

²³ У цих містечках зберігалася в основному література, опублікована після 1917 року, та комуністичні архіви. Картини відправлялися до Баварії, монастир у м. Буксгайм біля Меммінгеу. Рукописи та стародруки зберігали у сховищах «Центральної бібліотеки Вищої школи НСДАП» у Танцберзі та Фрауенберзі (Штірія) див.: ВArch NS 30/19 (Федеральний архів Німеччини, Берлін), повідомлення про доставку «матеріалів» зі східних територій.

²⁴ Вивезення науково-дослідних інститутів з території України до центральних регіонів СРСР можна теж потрактувати, як своєрідний проступок, спричинений умовами того часу. З іншого боку, якщо трактувати УРСР, як колонію Москви, то стає зрозумілим, чому вивозилися у першу чергу інтелектуально-інженерні розробки, а не пам'ятки культури.

Рассматриваются некоторые моменты с деятельности «Оперативного штаба Розенберга» на территории Украины. К дискуссии предлагается вопрос о «идеологической» и «злodeйской» деятельности Штаба. Раскрывается частична роль подчиненных Розенберга по охране культурного наследия оккупированных народов в первые месяцы в Украине.

Ключевые слова: «Оперативный штаб Розенберга», большевизм, культурные ценности, идеология национал-социализма, пропаганда

The article considers some aspects of the work of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg on the territory of Ukraine. The question of the ideological and plundering activities of Einsatzstab is discussed. There is an attempt to explain the role of the Rosenberg's subordinates in the protection of cultural heritage of the occupied peoples during the first months in Ukraine.

Keywords: Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, bolshevism, cultural valuables, ideology of national-socialism, propaganda.

ЛОКАЛЬНИЙ ВИМІР КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ В РАЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА»: ЕВОЛЮЦІЯ НИЗОВИХ ПОЛІЦІЙНИХ СТРУКТУР у 1941–1944 рр.

У статті описано ряд спроб творення українських збройних формувань та охоронних структур похідними групами ОУН та ініціативними групами місцевого населення на першому етапі радянсько-німецької війни. Відслідковано політичні обставини та реальні наслідки цього процесу в умовах встановлення окупаційного режиму.

Ключові слова: окупація, колабораціонізм, поліція, міліція, ОУН, селянство.

Питання збройного колабораціонізму українського населення з нацистським окупаційним режимом в роки Другої світової війни залишається чи не найбільш проблемним в історії нашої країни. Одностайне засудження нацистського режиму у громадській думці наштовхується на усвідомлення неоднозначного, а то й різко негативного ставлення маси українців до радянської влади¹. Деяких дослідників такий стан справ підштовхує до постановки радикальніших питань. Наприклад, американський історик Норман Девіс вбачає проблему не у тому, чому українці співпрацювали з нацизмом, а у факті, чому колабораціоністів виявилось порівняно небагато². Певний поступ у висвітленні даного питання можна зробити у процесі розгляду еволюції колабораційних структур у напрямку від реалізації ініціатив антирадянськи налаштованих груп населення до інструменталізації їх ролі нацистським окупаційним режимом.

На початку радянсько-німецької війни нацисти не передбачали жодної можливості створення українських збройних формувань. Про це дуже чітко висловився сам Гітлер на нараді вищого політичного керівництва Райху 16 липня 1941 р.: «Навіть якщо спочатку може здатися легким залучення будь-яких чужих, підкорених народів до військової допомоги — все це невірно!... Тільки німцю дозволено носити зброю, а не слов'янину, не чеху, не козаку і не українцю!»³.

Тобто, Гітлер вважав, що зброя в руках слов'ян раніше чи пізніше обернеться проти нього самого, але відкидав усвідомлення того, що без

озброєння підкорених народів СРСР і політичних рішень на їхню користь він неспроможний буде похитнути потужний більшовицький режим.

Жодного юридичного підґрунтя для організації національних формувань в складі німецьких збройних сил також не було, але воно легко могло бути створене. Так, хоч у мирний час, згідно закону про Вермахт від 22 травня 1935 р., формування будь-яких частин із неарійців в складі німецької армії було неможливим, у випадку війни це питання залишалось на розгляд військового міністра. У доповненні до закону від 29 травня 1935 р., яке передусім стосується фольксдойчів, вже було зроблено пасаж про можливість прийняття до війська добровольців із будь-яким громадянством. Але з розпалом війни юридичний бік легіонової політики уточнений так і не був. Питання про залучення до війська, наприклад, чехів і поляків вирішували відповідно імперський протектор Гайдріх і генерал-губернатор Франк на місцях. Громадян Райху ненімецького походження, серед яких було багато українських емігрантів ще з Російської імперії, з СРСР і з радянської окупаційної зони колишньої Польщі, все-таки стали мобілізувати до війська у 1940 році. Деякі з них досягли досить високого становища, наприклад майор Люфтваффе Роберт Олійник, який 22 червня 1941 р., о 3 годині 58 хвилин, збив перший радянський літак у війні. Але більшість розчинилася у загальній масі німецького війська, або ж використовувалась за спеціальним призначенням, як перекладачі, пропагандисти, розвідники, в службі радіоперехоплення тощо⁴.

Небажання Гітлера давати українцям зброю не в'язалося з реальністю і у ще одному важливому аспекті. Велика різниця між окупованими країнами Європи і СРСР полягала в тому, що нацистські окупаційні інституції на території останнього не заставляли жодних цивільних органів охорони порядку, за виключенням створених націоналістами. У всій окупованій Європі, включно з Польщею, поліція була аполітичною за своєю суттю громадською службою, яка продовжувала виконувати свою роботу навіть після окупації. Дії нацистів тут зазвичай зводилися лише до введення власних представників в керівні структури наявної системи. Так, попри всю антипольську риторика Гітлера, довоєнна поліція країни продовжувала свою діяльність як під час бойових дій, так і під окупацією, вже під крилом німецької поліції і СД.

А в СРСР міліція НКВС була організацією, абсолютно інкорпорованою в загальну структуру тоталітарного режиму, і не могла існувати поза ним. При підході фронту міліціонери або евакуювались в тил, або вливались в армію — в Особливі відділи, загороджувальні загони, війська НКВС, партизанські частини.

Тому вже перші тилові інституції Вермахту та поліції, що вступали на територію УРСР, були змушені давати українцям зброю для створення

хоча б якихось органів правопорядку, адже власні обмежені сили дозволяли забезпечити присутність невеликих окупаційних гарнізонів лише в містах і районних центрах.

Першими кроками в обхід політики Гітлера стали розвідувальні і диверсійні формування, створені під патронатом німецької військової розвідки (управління Закордон/Абвер Головного Командування Вермахту — Amt Ausland/Abwehr/OKW). Власне з керівництвом німецької армії пов'язували свої найбільші надії напередодні війни українські організації, перш за все ОУН, і з ним найбільше контактували.

Після зради Гітлером Карпатської України, контакти між ОУН і німецькими колами остаточно перетворилися на складну гру, за умовами якої обидва партнери намагалися обдурити один одного. У період з кінця 1939 до середини 1941 р. вони здійснювались виключно по лінії ОУН–Абвер. На території Генерал-Губернаторства були створені чотири табори підготовки диверсантів для членів ОУН обох фракцій. Одночасно кожен табір вміщав 100–300 чол., які, по закінченні підготовки, здебільшого повертались на попереднє місце проживання, очікуючи свого часу. Лише невелика частина використовувалась для виконання німецьких розвідувальних завдань.

Напередодні вторгнення в СРСР з цих підготовлених людей було сформовано батальйон «Нахтігаль» і «організацію «Роланд»» (з бандерівців), та зондеркомандо «Пума» (з мельниківців), вони ж склали основну масу перекладачів при німецьких фронтових частинах. Проте союзником Гітлера у цій війні ОУН так і не стала.

З розпалом війни союз націоналістів і нацистів протривав заледве вісім днів. Вже 30 червня 1941 р. бандерівці зробили перший крок до виявлення справжнього ставлення Гітлера до української справи. При цьому, не санкціоноване нацистами проголошення незалежності було підтримано єдиною боєздатною українською формацією в рядах Вермахту — батальйоном «Нахтігаль». Цьому виступу не запобіг навіть той факт, що частиною керували працівники абверу — обер-лейтенанти Альбрехт Герцнер (німецький шеф батальйону) і Теодор Оберлендер (офіцер зв'язку).

Проте, внаслідок певної інерції у стосунках і складності загальної ситуації, до моменту повного розриву пройшло ще цілих два з половиною місяці. Перші арешти націоналістів розпочалися тільки 15 вересня, а розмаху досягли аж в листопаді–грудні 1941 року. Цей час націоналісти використали для створення власної інфраструктури на окупованих територіях України.

Для налагодження власного адміністративного апарату на окупованих Німеччиною територіях обидва відлами ОУН сформували свої Похідні

групи, одним з завдань яких було формування українських збройних частин. Бандерівці сформували три таких групи. Перша просувалась через Житомир на Київ, друга — через Львів, Тернопіль, Кременчук до Харкова, третя — через Тернопіль, Проскурів, Вінницю, Кіровоград, Кривий Ріг, Миколаїв до Дніпропетровська. Кожна включала підгрупи по два-три рої, чисельністю по 7–12 чол. кожен. Перша група складалась з 20–21 рою, друга — 17–18 роїв, третя — 12–14 роїв. При створенні груп передбачались два варіанти їх дій — легальний і нелегальний — в залежності від визнання чи невизнання німцями запланованого проголошення Української держави.

Для даної статті найбільший інтерес представляють дії військових референтів похідних груп ОУН-Б, в завдання яких входило формування у всіх населених пунктах на шляху просування національних військових гарнізонів, що в майбутньому мали скласти УНРА — Українську народну революційну армію. За умов нелегальної діяльності, вони повинні були існувати під офіційною назвою спортивного товариства «Січ», і комплектуватись з місцевих добровольців. Управління даними товариствами повинно було здійснюватись крайовими штабами (Північним, Центральним і Південним), створеними на базі військових референтур. Проте, попри те, що за перші вісім днів війни було зроблено перші кроки до здійснення даних планів, на початку липня 1941 р. організацію «Січей» було призупинено, а дії референтів спрямовано на створення на місцях органів правопорядку під назвою Української Народної міліції⁵.

За структурою, Народна міліція становила мережу загонів в районних центрах, під керівництвом Округного військового коменданта ОУН-Б. Цьому ж комендантові підпорядковувались міські та громадські коменданти, що керували міськими і сільськими загонами міліції. Чисельність окремих відділів здебільшого не перевищувала сотню бійців. Німецькі фронтові частини на місцях здебільшого підтримували цю самоорганізацію українців, не перешкоджаючи, а то й допомагаючи бандерівцям. Проблеми виникали згодом, при контактах з тилловими формуваннями Вермахту (охоронні з'єднання і польова жандармерія), і, тим більше, з каральними органами РКУ.

В Рівному ОУН-Б вдалося організувати школу міліції, під егідою якої вони розпочали військову підготовку місцевих добровольців. На її базі вже у липні 1941 р. було сформовано 1-й український полк ім. Холодного Яру в складі близько 1500 вояків. Структурно він складався з двох куренів по чотири сотні. Командиром став член ОУН-Б, колишній полковник армії УНР Леонід Ступницький. При полку було створено власні господарчі підрозділи, включно з кравецькою і шевською майстернями. Власними силами вояки забезпечили себе відзнаками на кшталт тих, що були вжитку в армії УНР.

В серпні 1941 р. частина перейшла у підпорядкування 5 польового учбового полку Вермахту, як 365 Східний учбовий батальйон. Батальйон став складатись з чотирьох рот (сотень) і кавалерійського ескадрону. В роти було призначені, крім українських старшин, німецькі шеф-командири в рангах лейтенантів і фельдфебелів. Взводи (чоти) і відділення (рої) залишилися під командою українців. Батальйон став готувати кадри для німецьких антипартизанських підрозділів⁶.

Коли перші групи вояків почали розсилати по різних частинах, в батальйоні поширилось дезертирство. Особовий склад, що зменшився до 450 чол., було поповнено місцевими жителями і військовополоненими різних національностей, і доведено до 850 чол. на січень 1942 року. Одну сотню повністю укомплектували білорусами. При батальйоні організували ще й курси пожежників. Вояки, крім навчання, займалися охороною стратегічних об'єктів міста і супроводженням військовополонених на роботу. На початку весни 1942 р. добровольцям також доручили розвантажувати на залізничній станції майно Еріха Коха, що прибуло з Кенігсберга.

Через розчарування нацистською окупаційною політикою, а також внаслідок націоналістичної агітації, дезертирство в батальйоні стало масовим, і в квітні 1942 р. сягнуло 2/3 особового складу. Подальше існування частини стало безперспективним, тож вояків роззброїли і перевели до Новограду-Волинського. Невеликий підрозділ поручника Кислиці, що залишився в Рівному, ще протягом року використовувався для охоронних цілей, після чого теж був розформований.⁷

Спроба творення ще одного полку була здійснена керівником однієї з підгруп Північної похідної групи ОУН-Б Матвієм Мелешком в липні 1941 р. в Луцьку. Повністю було зорганізовано один курінь ім. Євгена Коновальця. Він складався з чотирьох сотень (до 1000 чол.). Вояки власноруч добували зброю і створювали полкові відзнаки.

Проте, місцевим командуванням Вермахту курінь було визнано тільки як команду народної міліції. Спроби розширити частину до полку зазнали фіаско через вимоги німців перетворити військову частину на службу охорони. Зрештою, у вересні 1941 р. курінь було роззброєно за наказом прибулої цивільної адміністрації, і перетворено на школу сільськогосподарської служби України (Landdienst Ukraine)⁸.

Крім вказаних формувань, ОУН-Б вдалося організувати ще кілька сотень по місцях просування своїх похідних груп в центральній Україні. Так, наприклад, в місті Золотоноша (сучасна Черкаська обл.) членом ОУН-Б Буткевичем і місцевим вчителем Глижинським на початку грудня 1941 р. було організовано Українську Козацьку сотню. Агітація до вступу проходила під гаслом творення української армії, що боротиметься за

Самостійну Україну. Козаками ставали чоловіки і молодь Золотоніського району, які не були членами партії. На кінець грудня сотня нараховувала близько 90 вояків, розбитих на 3 чоти (взводи) і озброєних покинутою радянською зброєю, однострої були теж радянські. Єдиною ознакою приналежності до сотні стали синьо-жовті пов'язки на лівому рукаві.

20 грудня 1941 р. в Золотоноші було створено німецьку ортскомендатуру, прибув також взвод фельджандармерії. Перше, що зробили окупанти, був арешт сотника Буткевича (за портрет Бандери в канцелярії сотні) і заборона козакам носити синьо-жовті пов'язки. Загін перейменували в «допоміжну вартову сотню» (Hilfswachkompanie), новим командиром став Глижинський. Козаки почали охороняти створений поблизу Золотоноші невеликий табір військовополонених і конфіскувати у населення розкрадене колгоспне і військово майно.

В березні 1942 р. новий командир провів урочисту посвяту синьо-жовтого прапора сотні, під яким козаки склали присягу на вірність Україні. Реакція нацистів не забарилась — в квітні 1942 р. сотник Глижинський і ще двоє старшин були заарештовані за націоналістичну агітацію, а більшість козаків сотні (дві чоти) відправлені в діючу армію на Кавказ⁹.

Подібною була доля всіх українських військових формувань, створених ОУН-Б на початку війни — командирів арештовували, а вояків, як ненадійних, розподіляли по німецьких частинах. Загальна ж кількість сформованих бандерівцями військових загонів, за підрахунками Івана Патриляка, не перевищувала 4000 бійців.

За схемою, аналогічною ОУН-Б, діяли і представники ОУН-М. Вони сформували мережу невеликих груп цільового призначення, а також велику (1500 чол.) групу добровольців з територій, що відійшли до Румунії — т. зв. Буковинський Курінь. Це формування, організоване провідником ОУН-М Буковини Петром Войновським («Василь»), під виглядом робочої колони (arbeitskolonne) пройшло за маршрутом Кам'янець-Подільський, Дунаївці, Іванківці, Бар, Жмеринка, Браїлів, Вінниця, Київ. Одна з підгруп куреня здійснила рейд через Ялтушків, Нову Ушицю, Стару Ушицю, Копайгород, і з'єдналась з основною групою у Вінниці. По дорозі буковинців забезпечували харчуванням і, частково, уніформою та зброєю місцеве командування Вермахту, але за це вони час від часу були змушені здійснювати свої номінальні функції (мостити дороги), та забезпечувати німецькі частини перекладачами. Як і бандерівці, мельниківці залишали у населених пунктах, через які проходили, по одному-два рої для створення українських органів влади та поліції.

Крім того, під повним контролем ОУН-М перебували дві зондеркоманди при Абвері, сформовані з українців: т. зв. групи Пулюя-Масікевича

(Пума) та Ничипоровича. Вони також, як і Буковинський Курінь, використовували власне «легітимне» становище для проведення націоналістичної роботи на окупованих теренах України і створення власних адміністративних та поліцейних органів у Миколаївській та Дніпропетровській областях.

На Поділлі створенням поліції займалася т. зв. Бильська група ОУН-М, одна сотня Буковинського куреня та окремі рої ОУН-Б. Найбільш значущим їх досягненням було створення у Вінниці українського козацького батальйону під керівництвом генерала армії УНР Івана Омеляновича-Павленка. Це стало можливим завдяки допомозі члена зондеркоманди Пума (а разом і провідника ОУН-М у Румунії) Ореста Зибачинського¹⁰.

Найменш висвітленими в історіографії, однак чи не найцікавішими у даному плані є українські формування вузько територіального характеру, що створювались спонтанно місцевим населенням після відступу радянських військ. Вони найкраще ілюструють тогочасні прагнення населення, оскільки здебільшого створювались без участі окупаційних чинників і у перший період свого існування втілювали, так би мовити, свою власну політику.

Власне такий характер мала сітка міліційних козацьких загонів в Олександрійському районі (гебіті) Київської генеральної округи. Ці загони об'єднувались під керівництвом напів-підпільної Січової ради, що складалась з колишніх учасників Холодноярських антибільшовицьких повстань. З прибуттям в район адміністрації РКУ козацькі формування продовжували існування під виглядом української поліції, начальниками якої стали члени Ради. Організація була розгромлена СД тільки в листопаді 1943 року¹¹.

Так само на хвилі ейфорії від «визволення», місцевими жителями, що постраждали під час розкуркулення та Голодомору, в листопаді 1941 р. було створено козацьку сотню в с. Лісники Яготинського району (сучасна Полтавська обл.) Її організатором і командиром став відпущений з табору військовополонених технік-інтендант 1 рангу РСЧА Михайло Лазарович Панченко, кандидат в члени ВКП(б) з 1941 року. Його брат, Яків Лазарович Панченко, старший лейтенант РСЧА, очолив таку ж сотню в самому Яготині. За однострої козакам правили радянські уніформи з синьо-жовтими стрічками.

Проте, як і інших подібних випадках, після передачі району до РКУ українські сотні були переформовані. Яготинська сотня стала районною поліцією, а сотня з Лісників була змушена передислокуватись разом з німецькими охоронними формуваннями вслід за фронтом на схід. Козакам заборонили носити національні кольори, і переодягли в німецькі однострої шуцполіції і армії. Але знову ж таки, як і в інших випадках,

вимушені колаборанти невдовзі розчарувались у нових порядках. У березні 1943 р. за саботування розпоряджень окупаційної влади було розстріляно Якова Панченка, а козацька сотня на чолі з його братом Михайлом 7 червня 1943 р. в Згурівському районі Полтавської області перейшла на бік радянського партизанського загону ім. Щорса¹².

Різниця між формуваннями, утвореними ОУН, і тими, що виникали стихійно під егідою німецького війська полягала в тому, що останні не зазнавали таких нищівних репресій в перший воєнний рік. Невдоволення нацистським режимом в них назрівало поступово, не будучи викликаним репресіями проти ОУН вже у вересні 1941 року. Такі частини на перших етапах використовувались Вермахтом для виконання охоронних завдань, а згодом, при переформуванні, перетворювались або в армійські тилові команди, або в поліцію чи шуцбатальйони на теренах РКУ. А козацька сотня, що виникла з приходом німецьких військ у Конотопі, була вилучена з рідних місць і просто поділена — більша її частина продовжила просування за німецькими військами, і згодом стала 615 українським батальйоном, тоді як менша група була переформована у допоміжний підрозділ при німецькій залізничній поліції¹³.

Діяльність поліції, як і всіх інших нацистських інституцій, на пряму залежала від настанов фюрера і расистських принципів РФСС, як свого безпосереднього керівника. Передусім це стосується наперед визначеної антислов'янської політики Райху, в рамках якої надання права вибору своєї долі “визволенням від більшовиків народам”, і зокрема, створення ними власних збройних формувань, було неможливим. Проте, як вже зазначалось, ці теоретичні побудови йшли всупереч реальним потребам ЗС Німеччини, для яких необхідність співпраці з місцевим населенням була питанням виживання.

З цією проблемою зіткнулась і поліція. Як вже згадувалось, на території СРСР німецькі окупаційні інституції не заставляли місцевих органів правопорядку, без яких існування будь-якої влади було нереальним. Цивільна адміністрація РКУ при перейнятті влади в Україні від військового командування заставляла на місцях сітку органів ОУН-івської Народної міліції і українські збройні загони. Проте примиритись з існуванням націоналістичних формувань, які були носіями ворожої Райху ідеології, а не громадською службою порядку, поліція не могла. Тому німецькі каральні органи з самого початку були вимушені порушувати настанови Гітлера, і створювати місцеві воєнізовані частини самотужки. Якщо Вермахт в більшості випадків не перешкоджав формуванню національних частин українськими організаціями, і використовував їх за своїми потребами, то інституції внутрішніх справ, як більш індоктриновані в нацистську ідеологію, не могли цього припустити. Тому більшість укра-

їнських куренів і полків «пережили» конфлікти з військовою владою, але були розпущені з приходом цивільної адміністрації.

Аналогічно склалась доля і Народної міліції. Протягом вересня–жовтня 1941 р. німецька поліція вдалася до розпуску всіх місцевих міліційних органів, справедливо вбачаючи в них зародок збройних сил ОУН. Тому вже на першому етапі становлення каральних служб РКУ основним питанням стало перетворення націоналістичних загонів у слухняні допоміжні формування при німецькій поліції.

Як вже зазналось, німецьке поліційне керівництво намагалось не залучати до своїх органів на місцях збройні частини, сформовані ОУН-Б. Українські курені в Луцьку і Рівному залишались у віданні армії, а згодом були розформовані і перетворились на незброєні робочі формування. Дещо іншим було ставлення до частин, сформованих за участю ОУН-М. Після переформування і доповнення німецьким персоналом з них створювали відділки поліції міст і районів та шуцбатальйони.

Створення першого шуцманшафт батальйону під номером 101 було розпочато в Києві в лютому 1942 року. 28 лютого 250 бійцям розформованих українських куренів було запропоновано вступати до новоствореної частини, із підписанням контракту на два роки служби. Протягом весни чисельність батальйону була збільшена за рахунок військовополонених і мобілізованої на роботу молоді, а його номер було змінено на 115. Так як в місті була велика кількість галицьких та буковинських добровольців, яким після розформування українських частин робити було вже нічого, а також три табори військовополонених, то з 115 батальйону було виділено роту для створення нової частини — 118 шуцбатальйону.

В подібний спосіб виник і 109 шуцбатальйон у Вінниці. Він був створений ще в кінці 1941 р. під керівництвом героя визвольних змагань генерала Івана Омеляновича-Павленка, як український козацький курінь. З прибуттям до міста цивільної адміністрації батальйон було переведено до шуцманшафту, призначено шеф-командира, лейтенанта німецької поліції. Протягом 1942 р. особовий склад не зазнав жодних репресій і переформувань, за виключенням поодиноких арештів активістів ОУН, от тільки Омеляновича-Павленка визнано не генералом, а полковником. Влітку 1943 р. його нагородили за бої з партизанами, визнали ранг генерала, але перевели на пост керівника міської поліції у Вінниці.

У вересні-жовтні 1941 р. український курінь почав формуватись і в Житомирі, за підтримки місцевих функціонерів ОУН. В лютому 1942 контроль над ним перейняли німці, і за рахунок військовополонених особовий склад був доведений до 500 чол. (4 роти), вояки отримали литовську уніформу та встановлену РФСС зарплатню і пільги. Шефом

батальйону, що отримав номер 108, став гауптман Новак, українським командиром — капітан ЧА Мирний¹⁴.

У Білій Церкві на початку 1942 р. представник ОУН-М Пустовіт за підтримки начальників міської і районної поліції, галичан Томасевича і Сокальського, почали організувати український курінь. Імовірно, участь у його організації взяли і члени Буковинського куреня з Києва, оскільки є інформація про виїзд їх групи до Білої Церкви для створення там національних органів влади. Проте вже навесні 1942 р. курінь був розформований німецькою поліцією, а натомість, частково з того ж контингенту було створено 116 шуцбатальйон. Його командирами, крім німців, були призначені донські козаки, на чолі з обер-лейтенантом Василем Поповим. Це було зроблено для унеможливлення впливу ОУН на цю частину¹⁵.

Однак, у даному випадку — із військовими частинами або організованими структурами у містах — ми маємо справу із певними організованими силами, здатними до бодай тактичного маневру. У сільській місцевості ситуація розвивалась більш прямолінійно, і, з нашої точки зору, більш ілюстративно. Наприклад, в архівах знаходимо масу свідчень про утворення перших сільських поліційних відділків без участі представників як окупаційної влади, так і організуючих чинників у вигляді похідних груп ОУН, уряду УНР в екзилі, УВК тощо. Так, у Барішівському районі Київщини у жовтні 1941 р. сільську поліцію створювали шляхом виборів — здебільшого, місцевими правоохоронцями ставали односельчани із досвідом служби у РСЧА¹⁶. Аналогічну ситуацію бачимо у Кам'янець-Подільській (нині Хмельницькій) області. У селах Городоцького району в умовах безвладдя мешканці на загальних зборах обирали «поліцію самоохорони сіл». «Поліціянти» не мали зброї, уніформи, називали себе, як і оунівці, «народною міліцією», і діяли попервах виключно в інтересах місцевих громад, а не тієї чи іншої центральної влади.¹⁷

Звичайно, подібні структури не могли існувати надалі, коли нацистська окупаційна політика вимагала впровадження низки заходів із визискування села, вивезення молоді до Німеччини та відновлення колгоспів. Тому вже в лютому 1942 р. здійснюється хвиля переформувань місцевих поліційних відділків, із централізованим призначенням більш лояльних до окупантів людей¹⁸. Характерною є термінологія, яку використовують очевидці при описі згаданих подій: «виборна поліція» ліквідується, створюється районна поліція при німецькій жандармерії¹⁹.

Повної картини, як і достовірної статистики, що ілюструвала б описані процеси, досі не створено, однак історики роблять перші кроки у даному напрямку. Наприклад, за підрахунками дослідників Олега Клименка та

Сергія Ткачова, а Кременеччині із службовців колишньої Української народної міліції до новостворюваної, підконтрольної нацистам поліції перейшло 35–37% відсотків добровольців.

Таким чином, на кінець 1941 р. всі українські військові та воєнізовані структури, створені національними організаціями або внаслідок ініціативи місцевих жителів, були або розформовані, або перейшли під контроль німецької армії та поліції. В більшості з них протягом останніх місяців 1941 та у наступні роки представників самоорганізованих формувань та агентів націоналістів було заарештовано та знищено, але у деяких їхній вплив залишився досить сильним. Більшість з них, зрештою, перейшла на бік ворожих нацистам сил²⁰.

¹ Див.: *Гриневич В.А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). — К, 2007.

² Див.: *Dawies N.* Europa walczy 1939–1945. Nie takie proste zwycięstwo. — Krakow, 2008. — S. 60.

³ Цит. за виданням: Нюрнберзький процес: Сборник матеріалов в 8-ми т. — М., 1989 — Т. 3. — С. 567.

⁴ Див. напр.: *Ленько Є.* П'ять років в рядах Вермахту. Спогади комбатанта. — Тернопіль, 1999.

⁵ Галузевий державний архів СБ України (*далі* — ГДА СБУ). — Ф. 13, спр. 372. — Т. 1, арк. 81, 129–130, 135.

⁶ Енциклопедія українознавства. — В 3 т. — Мюнхен, Нью-Йорк: НТШ, 1949 // Т. 3. — Розд. XX. — С. 1188; ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 64260, арк. 125–130.

⁷ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 64260, арк. 193–194.

⁸ *Музичук С., Марчук І.* Луцький вишкільний курінь, 1941–1943. // *Однострій*. — 2004. — № 8. — С. 29–31.

⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 66233, арк. 15, 30, 31, 76 зв., 78, 79 зв., 86, 154, 172.

¹⁰ *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944. — Чернівці, 1995, — С. 81, 93–95.

¹¹ *Дорошенко М.І.* Українська трагедія. Спогади з Другої Світової війни. — Нью-Йорк, 1980 — С. 66.

¹² ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 63148, арк. 26 зв., 39 зв., 120 зв., 148; ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 64009. — Т. 1, арк. 1, 32 зв., 82, 92, 148, 196–197; Там само — Т. 2, арк. 406–407.

¹³ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 51313. — Т. 2, арк. 247; Там само — Т. 4, арк. 637, 639.

¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 64268, арк. 9–14, 33.

¹⁵ ГДА СБУ. — Спр. 25523, арк. 158.

¹⁶ ГДА СБУ. — Спр. 50466, арк. 69–73.

¹⁷ ГДА СБУ. — Спр. 66889. — Т. 2, арк. 85–88.

¹⁸ Там же. — Т. 7, арк. 282.

¹⁹ Там же. — Т. 2, арк. 85–88.

²⁰ *Клименко О., Ткачов С.* Українська поліція в райхскомісаріаті 1941–1944 рр. (Південна Волинь). — Харків, 2012.

В статье описан ряд попыток создания украинских вооруженных формирований и охранных структур походными группами ОУН и инициативными группами местного населения на первом этапе советско-германской войны. Отслежены политические обстоятельства и реальные последствия этого процесса в условиях установления оккупационного режима.

Ключевые слова: оккупация, коллаборационизм, полиция, милиция, ОУН, крестьянство.

The paper describes a series of attempts of creation of the Ukrainian armed forces and security structures by OUN groups and initiatives of the local population in the first stage of the Soviet-German war. Political circumstances and implications of this process in terms of establishing the occupation regime are tracked.

Keywords: occupation, collaborationism, police, militia, OUN, peasantry.

ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА УГОРЩИНИ В УКРАЇНІ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Аналізується окупаційна політика Угорщини в Україні під час Великої Вітчизняної війни, що була важливою складовою забезпечення угорських національних інтересів. Висвітлюються три рівні цієї політики Угорщини щодо Закарпаття, Галичини та Радянської України. Розкривається позиція політичних діячів Угорщини щодо українського національно-визвольного руху. Підкреслюється, що окупаційна політика Угорщини в Україні мала трагічні, суперечливі й позитивні елементи, але в цілому зазнала краху, оскільки сприяла не визволенню української нації, а її поневоленню.

Ключові слова: війна, окупаційна політика, Угорщина, Україна, поневолення українців.

Основні зусилля держав Європи у 20–40-рр. ХХ ст., у т.ч. й Угорщини, що зазнали поразки у Першій світовій війні, спрямовувалися на усунення кабальних умов та територіальних несправедливостей, породжених Версальською системою мирних договорів. Угорщина прагнула переглянути грабіжницький Тріанонський мирний договір від 4 червня 1920 року, зокрема встановити кордони між нею та сусідніми державами за етнічними принципами.

Творці Версальського правопорядку, країни Антанти, спочатку доклали зусиль, щоб зберегти цю систему та кордони незмінними, але у 30-ті рр. вимушено робили значні поступки Німеччині та її союзникам у виправленні помилок.

Офіційно Угорщина добивалася повернути не колишні історичні землі (Словаччину, Хорватію, Трансильванію, Воєводину, Закарпаття), а тільки ті території сусідніх держав (Чехословаччини, Румунії, Югославії), на яких суцільно проживав і переважав угорський етнос. Через свою слабкість Угорщина у справі ревізії кордонів спиралася на підтримку Німеччини та Італії, оскільки їхні принципи захисту прав національних меншин в Європі, формування нового правопорядку у Європі, сповідування християнських та національних цінностей, протистояння більшовицькому режимові в СРСР, корпоративному інтернаціоналізмові, співпадали з угорськими позиціями.

На початковій стадії перегляду кордонів дії Угорщини були зрозумілими й справедливими. Але швидко гору взяли загарбницькі амбіції, які мало в чому відрізнялися від політики фундаторів Версальської системи мирних договорів.

Упродовж 1938–1941 рр. Угорщина добилася завдяки Німеччині та Італії перегляду кордонів із сусідніми країнами на свою користь, пододала гніт країн Малої Антанти, що лещатами охоплювала Угорщину, і таким чином відродилася з малої на середню європейську державу з площею у 150 тис. кв. км (приріст на 85%) та 14 млн. населення (збільшення на 58%). Але з подоланням Тріанону Угорщина знову перетворилася на багатонаціональну країну, в якій, окрім угорців, проживало 3,282 млн. чол. (22,35%) інших народів (румуні, словаки, серби, українці). Українці-русини склали 564 тис. осіб¹. Приєднані до Угорщини землі не зовсім підпадали під проголошені нею наміри повернути тільки заселені угорцями території.

У центрі уваги Угорщини 30–40-х років ХХ ст. перебував Карпатський регіон та Галичина, які, на думку угорської політичної еліти, мали знаходитися лише в руках Угорщини та Польщі, бо ці дві країни були вічними і єдиними захисниками європейської цивілізації, християнства проти варварів на Сході — Туреччини та Росії у середньовічні часи та більшовицької Росії у ХХ ст.

Закарпаття стало першим українським регіоном, де зреалізувалися великодержавницькі ідеї Угорщини, оскільки остання не задовільнилася оволодінням 10 листопада 1938 р., завдяки Мюнхенській угоді та рішенням Першого Віденського арбітражу, південними районами Словаччини та чотирма районами Закарпаття (Ужгородським, Мукачівським, Бергівським і Виноградівським), де суцільно проживав угорський етнос. Вона вдалася до анексії всієї Карпатської України всупереч тому, що в цьому краї українці склали понад 70 відсотків, і на кінець 30-х рр. українські ідеї зміцніли серед широких верств населення, ставало домінуючим прагнення до української незалежності, об'єднання в соборній Українській державі.

Доля Закарпаття вирішилася завдяки згоді Німеччини на приєднання краю до Угорщини, яку посол Угорщини у Німеччині Д. Стояї вранці 13 березня 1939 р. привіз до Будапешта літаком, наданим йому Й. Ріббентропом. У листі регента Угорщини М. Хорті від 15 березня 1939 р. висловлювалася щира вдячність канцлеру Німеччини А. Гітлеру за те, що вирішення проблемних питань Німеччини співпали з історичними мріями угорців. За це А. Гітлера на 50-річчя з дня його народження 20 квітня 1939 р. було нагороджено найвищою відзнакою Угорщини².

Окупація Угорщиною Карпатської України розпочалася 15 березня 1939 року, в день проголошення її незалежності, і завершилася через три

тижні. До операції було залучено 150 тис. угорських військ, поліцейських, жандармських та диверсійно-розвідувальних частин і груп. За визнанням Генштабу Угорщини від 4 травня 1939 р. ця акція відбувалася при великому зовнішньополітичному напруженні. Угорські війська рушили без відповідної підготовки тилових служб і належного постачання. І все ж, операція завершилася успішно завдяки добре спланованій і проведеній операції, якою керували відомі в Угорщині генерали Ф. Сомбатхеї та М. Дальнокі. Частина офіцерів готова була жертвувати за Закарпаття життям і багато з них це й зробили (інформація Генштабу від 2 вересня 1939 р.). Не випадково в історії залишилися чіткі формулювання, що «Земля русинів» була повернута до Угорщини збройним шляхом, а управління цим краєм здійснювалося головним чином не цивільною, а військовою адміністрацією.

Зразу ж після окупації краю серед місцевого населення широко пропалувалися ідеї про: «започаткування тисячолітнього мадярсько-руського братерства»; кінець 20-літнього чеського та 5-ти місячного українського панування над русинами краю, бо русини нічого спільного не мали з українцями, окрім того, що обидва народи слов'янські. Між ними стоїть «міцна нездоланна стіна тисячолітньої мадярсько-руської братерської історії»³. Ми є русини і слов'яни, — наголошували проугорські діячі, — ними хочемо бути й залишитися, не русифікуватися, не українізуватися, не хочемо панславізму. У кожного народу є свої інтереси. В українців свої, у нас свої. Нічого нас відривати від Угорщини. Русини в межах Угорщини хочуть територіальної автономії, яку нам надали ще у грудні 1918 року. Умовою передачі чехам Рутенії було надання русинам автономії нарівні з чехами. Цього не сталося, договір не виконано, тому й відбувся перегляд становища Рутенії у складі Чехословаччини, а не ревізія кордонів. Чому це русинам погано вчитися у цивілізованого угорського народу, а в українського, менш цивілізованого, добре. Більшість проугорських русинських лідерів вважали, що найкраще захищають русинів Закарпаття Угорщина в союзі з Польщею. В рамках Угорщини можливим стане формування автономії Закарпаття, завдяки якій між Угорщиною та Закарпаттям складуться відносини не як пана і селянина, а як рівних складових історичної Угорщини. З величезним захопленням і піднесенням угорська правляча еліта, суспільство сприймали повернення Закарпаття до Угорщини⁴.

Будапешт мотивував анексію Закарпаття не етнічним, а історичним правом, що цей край був інтегральною частиною Угорської держави, що, за виключенням 1920–1939 рр., завжди входив до складу Угорщини, а русини, які складали більшість в краї, упродовж тисячолітнього спільного проживання з угорцями у культурному відношенні, за менталітетом і

способом життя стали ближчими до угорців, ніж до українців. Ці досить односторонні оцінки вимагають уточнення, адже в історії розвитку всієї Карпатської України, формування національно-визвольних ідей, консолідації українців навколо державницьких устремлінь найбільший внесок зробили насамперед самі закарпатські русини та їх ідейні й духовні поводири, а також конструктивні заходи та прогресивні нововведення з боку Австрії, Угорщини, Чехії, Словаччини. Завдяки такому широкому міжнародному впливу на березень 1939 р. Карпатська Україна продемонструвала, що українці краю стали зрілою європейською нацією, довели своє право на самостійність. Саме за сукупністю вплив західного світу виявився позитивним і назавжди залишився відчутним у цьому краї.

Угорське керівництво оцінило приєднання Закарпаття до Угорщини найбільшим досягненням на міжнародній арені у ХХ ст., а відновлення спільного кордону Угорщини та Польщі на Сході — рівнозначним питанням життя чи смерті цих обох держав. Більше того, приналежність і майбутнє Закарпаття розглядалося Угорщиною у контексті загальноєвропейської і навіть світової проблеми, оскільки через цей край східна деспотія (у минулому татари, а у ХХ ст. — більшовицька Росія) безперешкодно проникали в Європу. Втрата Закарпаття представляла найбільшу небезпеку саме для Угорщини, оскільки руйнувалися історичні підвалини її державності та цілісності територій; прискорювалися такі національні, політичні й культурні перетворення в краї, після яких угорська нація назавжди втрачала своє домінування, а українська (русини), навпаки, здобувала повну перевагу. Повернення і збереження Закарпаття у складі Угорської держави у майбутньому було найважливішим завданням зовнішньої політики Угорщини. І цю ідею вона постійно пропагувала серед провідних країн Європи, переконуючи їх керівників, що йшлося не про територію краю, національний склад та кількість населення чи про його природні багатства, а насамперед і виключно — про стратегічне розташування Закарпаття, яке завжди було дуже важливим і зручним для воєнних операцій тих, хто ним володів. Політична еліта Угорщини робила все для того, щоб Закарпаття залишилося у складі Угорської держави, не допустити повернення його до складу інших країн. Вона добре знала ціну загрозам Карпатського коридору. Упродовж революцій 1849 та у 1917–1918 рр. «угорська нація двічі ледве не потрапила в могилу» через втручання Російської імперії у її внутрішні справи. У середині ХХ ст. ця небезпека збереглася, ставала ще загрозливішою.

Вступ угорських військ в Закарпаття викликало прихильне ставлення з боку угорського населення, тоді як русини сприйняли цю акцію негативно, з невдоволенням. Це й підтвердилося розмахом визвольного руху в Закарпатті, що був найсильнішим серед усіх територій, захоплених Угор-

щиною у 1938–1941 рр. Потужність опору стала наслідком 20-річної підтримки українства Чехословаччиною, явна більшість українців в Закарпатті у порівнянні з іншими етносами. Якщо у Фельвїдику проживало 84% угорців, 7% німців, 4% русинів, 3% словаків, то в Карпатському краї русини склали 69%, угорці — 13%, словаки — 4%, решту представляли німці, цигани, румуни, євреї.

Придушення збройного опору в Закарпатті і ліквідація антидержавних проявів у перші місяці окупації позначалася брутальними і масовими арештами, покаранням людей на основі наклепів і безпідставних доносів і навіть розстрілами. У ході виявлення небажаних політичних елементів, зачисток серед цивільного населення вістря спрямовувалося насамперед проти лідерів і прихильників української незалежності, а також комуністів. У першу чергу переслідувалися й знищувалися керівники, члени Української національної партії та воєнної організації «Карпатська Січ», ідеалами яких була Велика Україна. Вояки Січі чинили серйозний опір угорській окупації. З переходом до партизанських методів їхня боротьба стала ефективнішою. «Карпатська Січ» була масовою свідомою національною організацією, чисельність якої на березень 1939 р. досягла 15 тис. осіб. Її боротьба проти окупації Батьківщини ніколи не припинялася. Проте угорська влада кваліфікувала Карпатську Січ бандитським формуванням, забороняла її діяльність, а членів знищувала. В боях проти окупації Карпатської України загинуло 1 тис. січовиків. Ідеї ОУН, Карпатської Січі завжди становили для угорської влади більшу небезпеку, ніж комуністична ідеологія, що мала також значну підтримку серед жителів Закарпаття.

Упродовж 1939–1944 рр. в краї було паралізовано національне, духовне, освітнє життя, всі українські організації, що проповідували українські ідеї, об'єднання земель в єдину українську державу, розпускалися. Товариство «Просвіта», що діяло з 1918 р. в краї, від 3 лютого 1940 р. заборонялося, бо проповідувало українські національні ідеї, переслідувало об'єднання українських земель Закарпаття, Галичини з Великою Україною в єдиній Українській державі. Така діяльність розцінювалася самою небезпечною в Закарпатті для інтересів Угорщини. З перших місяців окупації було взято курс на формування лише проугорських товариств і організацій, що сповідували непорушну єдність з Угорщиною. Так, замість «Просвіти» весною 1941 р. утворилося Наукове Товариство Закарпаття на чолі з Іваном Куртяком, органом якого став проугорський журнал «Зоря». Головним завданням Товариства було формування граматики та словника русинської мови таким чином, щоб вони не були схожими ні з українською, ні з російською літературними мовами, започаткувати окремий шлях її розвитку, ізольований від української

культури та мови. Товариство імені О. Духновича, хоча й збереглося, проте продовжило діяти формально, послідовно висвітлюючи лише патріотизм до Угорської Святоштефанської батьківщини. Унеможливлувалася пропаганда спільності історичних коренів русинів та українців. Угорська та русинська мови стали офіційними мовами в Карпатах, а поширена українська зовсім заборонялася. Під час окупації Закарпаття були зруйновані пам'ятники діячу закарпатських українців XIX ст.: А. Добрянському в Ужгороді, закарпатському письменнику А. Митраку у м. Мукачевому, просвітителю закарпатських русинів у XIX ст. О. Духновичу у м. Виноградіві, українському національному поету Т. Шевченку у с. Ясіня Рахівського району та інші⁵.

Усі ці заходи переслідували мету прискорено інтегрувати Карпатський край до Угорщини; ввібрати русинів в угорську націю, зробити їх невід'ємним цілим історичної батьківщини; ліквідувати тих русинів, які чинять опір і ускладнюють нормалізацію та консолідацію життя, борються за автономію краю, відстоюють ідеї українізму, Великої України, окремішності українських русинів від угорців; перевиховати ту частину угорців, які проти автономії та проти злиття в єдину спільноту з русинством; забезпечити панування ідеалів, щоб ніколи більше не дозволити роз'єднати угорську та русинську нації в Закарпатті.

Хоча угорська мова знову запанувала в краї, однак, завдяки тому, що частка освічених на рідній мові русинів за часи Чехословаччини подвоїлася і досягла 70%, це стало надійним імунітетом для українства. Посилилося замовчування усіх протиріч між угорцями та русинами, що мали значне місце в історії їх взаємин, проповідування лише позитивних прикладів єдності двох народів, їхнього спільного патріотизму в душі Святоштефанської корони, яка століттями захищала угорців та русинів від деспотії на Сході, від асиміляції та поглинання цього невеликого карпаторуського народу. Але після реформ, проведених Прагою, спроби угорської влади заперечувати в Закарпатті розвиток ідей про єдність українського та русинського народів, не допускати поширення правди про український визвольний рух у пресі, літературі, пропаганді творчих організацій, розцінювати український визвольний рух як «іредентистський» щодо історичної Угорщини, уже не мали успіху.

Всі національності краю, особливо українські русини, ретельно перевірялися на предмет благонадійності, як вони себе поводити при чехах щодо угорців та Угорщини. Міністерство внутрішніх справ Угорщини доводило 18 вересня 1939 р. до відома представнику регента в Закарпатті Ж. Перені, що в органах управління краю мають залишитися лише ті, хто докаже свою вірність Угорській державі у ході перевірки спеціальною комісією. Визнавалося, що перевірка в Закарпатті вимагатиме від Угор-

щини значно більше зусиль, ніж у Фельвідику. Для виконання цієї місії він просив направити додатково досвідчених спеціалістів та виділити для них 5 тис. пенгьо для оплати їхньої праці. У повідомленні Ж. Перені на ім'я Прем'єр-міністра Угорщини від 9 грудня 1939 р. наголошувалося, що заведено майже 9 тис. справ переважно щодо угорських русинів-службовців та 8762 промисловців і торговців, як вони себе поводити у попередній період щодо інтересів Угорщини.

Перевірка на предмет лояльності в Закарпатті тривала у 1939 р. та весь 1940 рік і «торкалася надзвичайно важливих національних інтересів. З одного боку, залишення на службі недостойних є недопустимим, а з другого боку, безпідставне звільнення породить хвилю невдоволення, яке виправити буде дуже тяжко, або й неможливо»⁶. Практично, кожного третього русина (150–180 тис.) було пропущено через виховні, військові табори та тюремні установи Угорщини. Усі борці за українську незалежність в Закарпатті піддавалися репресіям і вигнанням, як і на всіх інших українських теренах. Після перевірки 600 студентів русинів Закарпаття залишили у вузах 150 осіб, решту звільнили за націоналізм. 25 тис. представників інтелігенції, молоді, уникаючи переслідувань, втекли до СРСР, Словаччини, Чехії⁷. За даними німецького консульства у м. Хуст після захоплення Карпатської України Угорщиною майже 7,5 тис. українських націоналістів залишили Карпатську Україну і переселилися до Східної Словаччини, де ними опікувалися німецькі військові служби⁸.

Досвідчений січовик Закарпаття Михайло Журахівський (два роки провів в угорському концентраційному таборі, а після війни — 25 років у радянських таборах) відзначав, що режим угорців був значно м'якшим, людянішим від радянського⁹. Проте більшість безпосередніх учасників боротьби за незалежність Карпатської України політику Угорщини в Закарпатті подають у суворіших тонах, бо не знали таборів в СРСР завдяки еміграції на Захід. На їх думку, хортистський режим винищив у роки Другої світової війни понад 115 тис. закарпатців, у т.ч. всю молоду національно свідому інтелігенцію, знищив українську еліту. Пропоновані кілька разів упродовж 1940–1942 рр. Генштабом Угорщини плани назавжди очистити край від українців-русинів шляхом депортації їх із Закарпаття в глибину Угорщини або в Галичину відхилялися урядом. Ці наміри не були реалізовані через поразку країн німецької коаліції у Другій світовій війні¹⁰. У боротьбі проти хортистської окупації Закарпаття загинуло 5 тис. січових стрільців¹¹. Є й інші дані, що 7 тис. січовиків полягло за свободу Карпатської України.

Із захопленням Закарпаття виник угорсько-польський кордон протяжністю 150 км. Відновлення спільного кордону, традиційно дружні відносини Польщі та Угорщини стали основою для активізації боротьби в

Карпатах проти українських визвольних сил. З метою ослаблення українського визвольного руху уряди Угорщини та Польщі уклали у першій половині квітня 1939 р. угоду про те, щоб на кордоні спільними зусиллями перешкоджати і не допускати розвитку контактів українського населення, що проживає у Галичині (Польща) та Закарпатті (Угорщина)¹². У донесенні від 26 липня 1939 р. командування VIII корпусу до генштабу «Щодо ініціативи польської сторони про поглиблення братніх відносин на кордоні» (пункт 4) наголошувалося, що для польської та угорської сторін найголовнішим було добитися спільного ведення самої нещадної боротьби проти загонів «Січі», незважаючи на те, чи були вояки громадянами Польщі чи ні¹³.

Документи свідчать про погодження і координацію спільних акцій прикордонними частинами Угорщини та Польщі, надання взаємної та всебічної допомоги у боротьбі проти українського визвольного руху в Галичині та Закарпатті, планування спільних заходів (днів, годин, маршрутів) стосовно спільного прочісування прилеглих територій задля знищення загонів січових стрільців. 15 червня 1939 р. командир 7-ї прикордонної бригади полковник Бодор наголошував, що «польське командування старається надавати всебічну допомогу, щоб очистити від небажаних елементів нові території». При цьому угорська сторона визнавала, що проведені силами 2-го і 3-го прикордонних батальйонів дві такі каральні операції завершилися без великих успіхів¹⁴.

Виникнення у кінці вересня 1939 р. в Карпатах радянсько-угорського кордону внесло докорінні зміни у воєнно-політичну ситуацію, східну політику Угорщини. Той же полковник Бодор повідомляв до Будапешта наступне: 20 вересня 1939 р. о 9-00 ранку російські війська досягли в Карпатах кордону з Угорщиною і зупинилися. З усіма біженцями з Польщі, у т.ч. й з офіцерами, вони поводяться коректно, дозволяють їм переходити чи в Румунію, чи в Угорщину. Пощади не було лише для «напівозброєних українських терористичних груп». Від початку угорські і радянські війська спільними зусиллями їх розбивали і розсіювали в Карпатських горах. Угорська сторона визнавала, що радянські війська відіграли вирішальну роль у придушенні визвольного руху українців у Карпатах, що набув масового характеру, що радянські частини уникали всього, що шкодило формуванню добрих стосунків між СРСР та Угорщиною. Навіть захоплених українськими патріотами угорських прикордонників звільняли і передавали угорській стороні. З відновленням 24 вересня 1939 р. між Угорщиною та СРСР дипломатичних відносин співробітництво між прикордонниками поглибилося.

У кінці вересня 1939 р. на Татарському перевалі командир батальйону капітан Кузнецов та політкомісар Лавров під час зустрічі з керівництвом

угорської застави «запропонували здійснювати спільну охорону кордону, а також обопільно обмінюватися особами, які незаконно перетинають кордон»¹⁵.

Російська сторона зініціювала укладення договору про взаємну передачу осіб, які втекли і були затримані однією із сторін. Обидві сторони прийняли до уваги, що прикордонний рух повністю припинив функціонування. У зв'язку з наростанням числа перебіжчиків на бік СРСР, радянські військові органи просили 03 жовтня 1939 р. угорське прикордонне керівництво посилити прикордонний контроль, щоб зупинити такі перебіги. Зі свого боку, вони заявили, що біженців збиратимуть і повертатимуть назад. Звичайно, важливих осіб, представників комуністичної партії не повертали, а решту віддавали угорській стороні. На кінець жовтня 1939 р. СРСР повернув Угорщині 457 осіб з числа перебіжчиків¹⁶.

У донесенні командування VIII угорського корпусу (м. Кошице) в Генштаб Угорщини повідомлялося про результати переговорів командира угорської застави на Бескидському перевалі з командиром прикордонної ділянки радянським полковником Кіщук 28 вересня 1939 р. о 8.30. Перше, на чому наголосив Кіщук, радянські прикордонні пости діятимуть на тих же місцях і так само, як і польські. Особовому складу радянських прикордонних військ наказано поводитися з угорськими прикордонниками «самим коректним чином». Радянський полковник попросив командира угорського прикордонного батальйону, «щоб у разі появи озброєних банд в межах угорського кордону їх ліквідувати. Це завдання він уже здійснює на ділянці в межах повноважень його прикордонної частини»¹⁷.

На Верецькому перевалі російська сторона запропонувала режим охорони кордону, щоб нікого не випускати і не впускати; а проти «банд», які діють на кордоні, застосовувати спільні облави і переслідування¹⁸.

Радянська ініціатива на кордоні з Угорщиною була 1 жовтня 1939 р. прийнята угорцями, як тимчасовий порядок контролю угорсько-російського кордону¹⁹. Упродовж жовтня 1939 р. Раднарком СРСР запропонував Угорщині закріпити міждержавною угодою прикордонний рух на спільному кордоні. Але угорська сторона від цієї пропозиції ухилилася, бо не бажала укласти такий договір, яким би де-юре визнавалася передача українських територій Галичини від Польщі до СРСР. Натомість Угорщина запропонувала укласти договір про умови широкої торгівлі та порядок судноплавства між двома країнами²⁰.

У нейтральному і без оцінок повідомленні угорських прикордонних частин, що торкалося становища у Східній Галичині, 2 листопада 1939 р. зазначалося «про початок виконання плану виселення жителів Східної Галичини до Східного Сибіру».

В цілком таємній довідці від 31 грудня 1939 р., підготовленій Генштабом Угорщини для уряду, інформувалося, що розвиток угорсько-

російських відносин залишався добрим. Констатувалося, що не було жодного факту чи натяку на спробу росіян захопити Карпатський регіон. Матеріали пізнішого часу були ідентичними і підтверджували, що в період існування мирного спільного радянсько-угорського кордону (20 вересня 1939 р. — 27 червня 1941 р.) радянська сторона робила все, щоб не зашкодити розбудові добрих відносин з Угорщиною, аби довести, що СРСР не буде використовувати складне становище в Карпатській Україні і втручатися у внутрішні справи Угорщини, щоб не штовхати Угорщину до ще тіснішого союзу з Німеччиною.

Угорські джерела свідчать, що напередодні Великої Вітчизняної війни ставлення Угорщини, Польщі, Румунії, СРСР, Німеччини до українського національно-визвольного руху було суцільно ворожим; їх об'єднувала антиукраїнська позиція, постійне прагнення кожної сторони краще використати свідомі верстви українства на свою користь. У той же час усіма ними чинився активний спротив консолідації українських визвольних сил, вживалися заходи з метою їх ослаблення, недопущення формування української державності; на всіх етнічних українських землях, що перебували у складі цих країн, здійснювалася колоніальна політика з особливостями, притаманними конкретному окупантові.

Для стабілізації становища в Закарпатті урядом Угорщини поширювалися ідеї про підготовку до надання краю автономії. Українські патріотичні сили на чолі з Андрієм Броді домагалися набуття «найширшої автономії», суть якої відповідала б автономії Хорватії в Австро-Угорщині у 1918 р. Інша течія (Степан Фенчик, Орест Сабо) відстоювали помірковану автономію, що обмежувалася культурно-освітньою сферою. Угорські патріотичні і націоналістичні сили відігравали провідну роль у цьому питанні і виступали не стільки за надання автономії, скільки за створення сприятливих умов в Закарпатті, при яких угорський етнос ставав би домінуючим, а русини масово оволодівали б угорською культурою, добровільно вливалися б до угорської нації, прискорено асимілювалися б, так, як це було у XIX — на поч. XX ст.

Саме пропозиції останніх мали реалізуватися під гаслами автономії, але через можливе втручання СРСР у справи Карпатської України, який з вересня 1939 р. мав з цим краєм безпосередній кордон, вони не здійснилися. Стаття 6 розділу 6 Закону Угорщини від 1939 р. Про надання Закарпаттю автономії після приєднання до Угорщини не реалізувалася²¹. Острах протесту з боку СРСР проти мадяризації русинів змусив уряд Угорщини взагалі відмовитися восени 1940 р. від розгляду питання про автономію Закарпаття. Мотивувалося це тим, що закон про автономію ухвалювався в умовах, коли сусідньою державою була Польща, а коли треба було його впроваджувати, то сусідом став СРСР. Серед провідних

угорських політиків та громадських діячів переважала думка, що саме через докорінну зміну міжнародної обстановки в Карпатському басейні надання автономії для Закарпаття не відбулося. Справжні причини скасування автономії не називаються. Тогочасне досить вагоме рішення Угорщини щодо Закарпаття спонукає у нинішні часи до порівняння, зваження аргументів у діях нинішньої влади України у гуманітарній та мовній політиці. Адже які б мотиви у відмові з наданням автономії для переважаючого за чисельністю українського етносу Закарпаття не існували у 1939–1940 рр., уже сам цей факт вимагає пояснень у сучасників. Зокрема, варто обґрунтувати підстави для надання можливості іншим національностям Закарпаття, що становлять меншість населення краю, зокрема, для формування окремого Притисянського угорського національного району (округу), набуття угорцями культурно-освітньої автономії чи забезпечення рівних організаційно-правових умов для вживання мови угорської меншини в Закарпатті нарівні з українською.

Присутність Радянського Союзу в Карпатах з вересня 1939 р. справляла значний вплив на внутрішньополітичне становище Закарпаття, що надзвичайно непокоїло вище керівництво Угорщини. Політична еліта і провідні громадські та науково-культурні діячі Угорщини, завдяки насамперед й публікаціям закарпатських культурних діячів, у складі СРСР постійно відрізняли Україну від Росії, бачили її окремішність в історичному, економічному, культурному та цивілізаційному аспектах, визнавали українців окремою від росіян нацією, розуміли її колоніальне становище у складі імперії упродовж століть і в разі неминучості сусідства з нею на сході перевага віддавалася однозначно Україні. Відомий і рішучий угорський політик, міністр внутрішніх справ Угорщини Міклош Козма, 30 вересня 1939 р. наголошував, що СРСР — це більшовицька, комуністична країна, що прагне поширити і нав'язати Європі свою ідеологію і державний устрій, звертав увагу на те, що Угорщина не може применшувати небезпеки радянського сусідства, висловив сподівання, що Росія незабаром розпадеться на національні країни. У цьому зв'язку він підкреслював, що краще на кордонах Угорщини з'явилася б українська держава з 40 з лишнім мільйонним населення, а «не ціла російська імперія з усією своєю могутністю»²².

З призначенням 12 грудня 1940 р. М. Козми представником регента у Закарпатті розгорнулася рішуча організаційно-пропагандистська робота з недопущення впливу ідеології підрадянської України, ізоляції Закарпаття від будь-якого впливу СРСР, проникнення звідти інформації, унеможливлення міжлюдських контактів, ствердження серед жителів краю єдиної платформи, що русини за культурою, мовою, політичною орієнтацією, менталітетом не є ні українцями, ні росіянами, а окремим слов'янським

народом. М. Козма з гордістю підкреслював, що з його іменем започаткувався поворотний пункт у формуванні нової політичної лінії в Карпатській Україні. Він стосувався припинення леліяння помилкового курсу на зміцнення прорусинської тенденції в краї, протистояння згубним ідеям формування русинської територіальної автономії, а також відміни насильницьки надв'язуваних з цього приводу пропозицій, заходів і зусиль щодо зміцнення ідей автономії краю. У двосторонніх стосунках Угорщини та СРСР М. Козма вимагав на всіх рівнях влади Угорщини уникати взагалі обговорення питань щодо Карпатської України²³.

Завдячуючи М. Козмі, плани автономії в Закарпатті почали сприйматися і трактуватися, як різновид сепаратизму, що рішуче викорінювався в краї. З ім'ям цього політика прискорилося не тільки відміна планів реалізації автономії Карпатської України у будь-яких варіантах, але й Карпатський басейн перетворився на центр здійснення великомадьярської імперіалістичної політики, різко активізувалася пропаганда, що ні угорці, ні русини Закарпаття ніколи не мали окремої позиції щодо управління Карпатським регіоном, ніколи не бажали автономії краю. У них було лише одне прагнення: звільнитися від впливу Галичини²⁴.

На той момент Угорщина торжествувала, упродовж 1938–1941 рр. добилася не тільки перегляду кордонів із сусідніми державами на свою користь, а й того, що в результаті ліквідації Чехословаччини, Югославії, ослаблення Румунії (коаліція яких зашморгом душила Угорщину) було забезпечено домінування Угорщини у Південно-Східній Європі. Такому успіхові Угорщина завдячувала сприятливим міжнародним умовам: підтримці Німеччини та Італії, згоді Англії, Франції; нейтралітету СРСР, який тоді ж у такий же спосіб переглянув західні кордони на свою користь.

У стратегічних планах Угорщини СРСР розглядався найбільшим ворогом і першочерговим завданням було підтримати збройно блок країн на чолі з Німеччиною, щоб витіснити СРСР з Європи далеко на Схід, а більшовизм і панславизм більше не загрожували Угорщині. До того ж, СРСР не визнавав жодних успіхів Угорщини у 1938–1941 рр., тому між Німеччиною та СРСР Угорщина зайняла сторону країн «Осі», які задовольняли її державницькі інтереси. Тим більше, що позиція Німеччини, згідно з якою «більшовицька радянська держава» трактувалася спробою євреїв встановити у двадцятому столітті світове панування, тому «боротьба проти більшовизму вимагає нещадних і енергійних дій, насамперед проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму»²⁵, цілковито розділялася Угорщиною.

Концепція Угорщини у війні проти СРСР та її модифікація від 22 вересня 1941 р. ґрунтувалася на планах блискавичної перемоги Німеч-

чини. Визнавалося беззаперечно співпадання позиції Угорщини з воєнно-політичним курсом Німеччини у війні, принципів окупаційного порядку на території СРСР. Будапешт був переконаний, що лише воєнна перемога Німеччини усуне загрозу для Угорщини зі Сходу, забезпечить збереження за нею повернутих територій у 1938–1941 рр. Угорщина виконувала у війні союзницькі зобов'язання перед країнами «Осі», що забезпечувало реалізацію її власних державницьких інтересів.

Передбачалося, що війна Угорщини проти СРСР буде обмеженою. Їй відводилася провідна роль у Південно-Східній Європі, до сфери впливу переходив лише Карпатський регіон. Основні збройні сили Угорщини мали концентруватися в межах країни, «щоб зможти захистити винятково угорські національні інтереси», втримати захоплені території сусідніх держав, не допустити їх повторного відторгнення.

23 червня 1941 р. Угорщина розірвала дипломатичні відносини з Радянським Союзом, оголосила йому 27 червня 1941 р. війну, і того ж дня частини Карпатської групи у складі 4 корпусів чисельністю 45 тис. чол. на чолі з уже відомими генералами Ф. Сомбатхеї та М. Дальнокі без належного опору заглиблювалися на територію радянської України аж до середнього Подніпров'я.

Перші місяці війни виявилися для угорської армії успішними: під Уманню угорські війська брали участь в окремих бойових акціях зі знищення розпорошених радянських військових груп. Упродовж серпня–вересня 1941 р. угорські частини вели тяжкі бойові дії у Дніпропетровській та Запорізькій областях проти диверсійно-розвідувальних груп НКВС. Участь у боях упродовж літа–осені 1941 р. продемонструвала низьку технічну підготовку угорських частин, через що останні зазнали великих втрат. Це стало причиною відкликання Карпатської групи з фронту і повернення її у грудні 1941 р. в райони Кошице, місце попередньої дислокації.

Важливим для оцінки становища у перші місяці війни є військово-політичний аналіз, зроблений Генштабом Угорщини 24 вересня 1941 р. У ньому констатувалося, що напад, рішучість і швидкість дій Німеччини застали радянське керівництво зненацька, радянські війська не були підготовлені до оборони. Втрати СРСР, за німецькими даними, становили на вказану дату до 12 тис. артилерії, 11,5 тис. літаків, 6 млн. військово-полонених. Припускалося, що воєнний потенціал СРСР ще має приблизно 80 дивізій та 1–1,5 тис. літаків. Більше немає. Із захопленням Донбасу, Кавказу СРСР буде позбавлено продовольства, сировини та нафти. Робилися категоричні висновки, що «людські, технічні, сировинні і продовольчі втрати СРСР стали не відновлювальними. Однак, більшовицький режим триматиметься на терорі, допоки всю країну не окунують, а зробити це однією Німеччиною з Європи неможливо»²⁶.

Також зазначалося, що «досконалість озброєння російської армії та підготовка техніки, а також високий рівень її моторизації вразили не тільки нас, а й німецьке керівництво»²⁷. І якби ще один рік воєнна промисловість, яку вдалося створити в Радянському Союзі, мала розвиватися при повному залученні людського потенціалу, можна було створити таку армію, з якою більшість країн Європи не могли б конкурувати, і більшовизація Європи ставала б неминучою. У документі наголошувалося, що у боях за Україну брали участь німецькі, угорські, словацькі, румунські, італійські, хорватські війська. «Уманська битва є ключовою у захопленні України, і в окремих боях в районах Умані угорські частини відіграли важливу роль»²⁸.

Ставлення Угорщини до «українського питання» залежало від того, наскільки воно відповідало угорським національним інтересам, не шкодило їм та якого звучання набувало на міжнародній арені упродовж першої половини ХХ ст. Одна справа 20-ті роки, коли країни Антанти та Радянська Росія, завдяки яким етнічні землі Української держави були четвертовані і розподілені між Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією упродовж 1919–1921 рр., і вони підтримували післявоєнне облаштування Європи, в якому умов для формування соборної України не передбачалося. Друга справа 30–40-ві роки, коли при домінуванні Німеччини, українське питання набуло стрімкого розвитку, загострення та інтенсивного вивчення. Відповідно реагувала й Угорщина. Вона прагнула повернути Закарпаття, як історичну землю, до складу Угорщини, а з Україною, коли така виникне на західних землях при допомозі Німеччини, йти на союз і зближення, оскільки така Україна буде перебувати під протекторатом Німеччини. У Будапешті вважалося, що Велика Україна, після прилучення до неї й підрадянських територій, за силою переважатиме всю коаліцію Малої Антанти (Чехословаччину, Румунію та Югославію разом взятих). Тому Угорщина стане союзницею України, щоб разом протистояти Малій Антанті, разом задовольняти спільні інтереси щодо цих країн.

Попри цю позицію, в країні активно поширювалися й ворожі погляди щодо України, що українські національні ідеї представляли загрозу східним кордонам Угорщини. Угорські громадські й наукові діячі подавали українську перспективу у небажаній для Угорщини площині. Формування соборної Української держави передбачалося на українських етнічних землях, а це 800–900 тис. кв. км з 30–40–50 млн. чол., куди входила й Рутенія із 0,5 млн. русинами²⁹. Наголошувалося, що українську державу підтримували Німеччина та Австрія. Після падіння Української держави у 1921 р. країни Антанти разом з Росією четвертували й розділили її землі між своїми союзниками (Росією, Польщею, Чехословаччиною, Руму-

нією). Ці ж країни зроблять все, щоб запобігти утворенню єдиної України, адже від переможниць Першої світової війни прийдеться відірвати значні території. Швидше всього ці 4 держави не порушать це небезпечне для всіх них самих питання, а погодяться з тим, що української нації, мови не існує, а є лише російсько-польський діалект та змішане населення, тому й формувати українську державу не потрібно. Автори доводили, що українське питання тому й не вигідне жодній з країн — Росії, Польщі, Угорщині, Румунії — що кінцевою метою панукраїнського руху стане об'єднання підросійської України, Галичини, Рутенії, Буковини, інших земель, що надійно утримувалися іншими державами, в одну єдину Україну³⁰. Прихильники цієї течії намагалися переконати керівництво Угорщини у тому, що український визвольний рух, яких би забарвлень він не набував, є ворожим для Угорщини, «бо в процесі реалізації його планів він зіштовхнеться з угорськими державницькими інтересами в Карпатах»³¹. Представники цієї течії рекомендували Угорщині не підтримувати українську державницьку ідею, навіть якщо її підтримуватиме Німеччина та Австрія. І як загальний висновок: «Українська держава чи в союзі з Німеччиною, чи самостійна означає шкоду і небезпеку для Угорщини»³².

Керівництво Угорщини враховувало всі головні обставини, що торкалися українського питання. Якого б розвитку воно не набувало у перспективі, Будапешт убезпечив себе надійним союзом з Німеччиною, що гарантувало б недопущення переважання українських інтересів над угорськими лише в разі успіхів країн «Осі». Обраний курс на тісне воєнно-політичне, економічне, дипломатичне, ідеологічне співробітництво з Німеччиною дозволив Угорщині забезпечити тільки тимчасове переважання її національних інтересів над українськими. Своєю вірністю Німеччині Угорщина добилася того, що Закарпаття відійшло до складу Угорщини, на Сході була усунута загроза її кордонам, а в разі здійснення планів майбутньої України, вони не мали торкатися і не шкодити інтересам Угорщини. Карпатська Україна стала каналом здійснення воєнно-політичних акцій для всіх країн «Осі»: з листопада 1940 р. перетворилася на зону зосередження німецьких спеціальних загонів, які взяли участь у нападі на СРСР; стала вихідним пунктом для нападу Угорщини на СРСР 27 червня 1941 року; походу 100 тисячної італійської армії на німецько-радянський фронт влітку 1941 року; походу 2-ї угорської армії весною-влітку 1942 р. на німецько-радянський фронт та всіх угорських окупаційних бригад, що несли окупаційну службу в Україні.

Упродовж 1942 року урядом Угорщини розроблялися плани зміцнення позицій держави у цьому регіоні за рахунок приєднання до нього південної Галичини. Оскільки у липні 1941 р. Східна (Львів) та Західна

(Краків) Галичина були об'єднані в Генеральне Губернаторство, що безпосередньо підпорядковувалося Німеччині, то через дипломатичні канали Угорщина спробувала схилити Німеччину розділити навпіл Східну Галичину: північну частину залишити у складі Губернаторства, а південну — приєднати до Угорщини. Будапешт мотивував свою пропозицію тим, що Галичина є серцем українського визвольного руху, що став масовим і небезпечним для Рейху та Угорщини. Тому таким розчленуванням передбачалося його підірвати, угорська сторона зобов'язувалася це зробити у разі приєднання відповідних територій до її складу. Цим самим Угорщина прагнула зміцнити свій вплив у всьому Карпатському регіоні і збудувати надійні оборонні рубежі на Сході. Урядові та воєнні комісії Німеччини і Угорщини різного рівня упродовж 1942 р. розглядали угорську ініціативу. Так, 8–13 червня 1942 р. у Берліні угорська делегація на чолі з генерал-лейтенантом Аурелем Медвеї провела переговори про передачу частини Східної Галичини до Угорщини. Німецька сторона повідомила угорській делегації 23 липня 1942 р., що Берлін відмовив у реалізації такого проекту, перенісши його розгляд на післявоєнний час. У той же час Німеччина запевнила Угорщину не боятися слов'янського сусідства на сході, бо жодної слов'янської держави там не буде, що Галичина ні до Польщі, ні до України не буде входити. Вона стане частиною Німеччини, хоча остаточної форми належності її до Рейху ще не сформувався. Східні кордони Угорщини межуватимуть з Галичиною, як органічною частиною Рейху. Представники МЗС Німеччини висловили побажання, щоб ці відверті і дружні повідомлення залишалися цілковитою таємницею для німецької та угорської сторін. Після повернення до Будапешта, Аурель Медвеї в інформації на ім'я регента М. Хорті за підсумками переговорів у Берліні висловив «переконавання у тому, що вся історична Галичина стане органічною складовою Німецької Імперії»³³.

Для кращого розуміння позиції Угорщини щодо планів майбутнього формування української держави важливими є оцінки й погляди Міклоша Козми, Шандора Кості, інших діячів Угорщини, з українського питання. 30 вересня 1939 р. М. Козма стверджував, що СРСР незабаром розпадеться на національні держави (Білорусію, Україну, Росію). Серед новоутворених держав постане сусідня Угорщині Україна з більш як 40 млн. населенням. Угорщина потрапить під вплив двох держав — Німеччини та України. У вересні 1940 р. М. Козма відзначав доцільність формування української держави. На його думку, вже одного Тараса Шевченка та козацького руху достатньо для реалізації української державної ідеї. У той же час він наголошував, що у Карпатах українського національного руху ніколи не було, «русини не належать до української нації і не можуть відходити до майбутньої української держави». Інші

угорські політики на той момент також радили не протистояти формуванню української держави, бо 35–40 млн. український народ, незважаючи на всілякі перешкоди, переможе, тому найкраще йти з ним з самого початку на союз³⁴.

Уже через рік, восени 1941 р., заяви Міклоша Козми зазвучали під впливом трагічних вражень та ознайомлення з радянською дійсністю, набутих після стрімкого просування німецьких та угорських військ в глибину СРСР. «Жах, в якому стані перебувала Україна, — наголошував він. — Немає тих 40 мільйонів української нації, про яку так багато говорилося в Європі. Внаслідок російського геноциду українців не стало. У 20–30-ті роки більшовики винищили всіх українців, які хоч як-небудь здатні були керувати своїм народом. Тепер в Україні нічого немає, окрім однієї людської маси, повністю обезголовленої і залишеної без національних керівників». М. Козма вважав, що говорити про український визвольний рух після російської інквізиції вже не буде чого. Перед русинами, які 700 років жили в Угорській державі, залишається один вихід: сховатися в Карпатах, щоб врятуватися від російського винищення, адже якщо русини підпадуть під владу російського чи українського руху, то вони зникнуть, як етнос; через мовну близькість та незначну чисельність їх швидко асимілюють³⁵.

Також ґрунтовно вивчав становище України та оцінював її перспективи Шандор Костя, український русин за походженням, який в якості військового кореспондента перебував упродовж 1941–1942 років на українській території. У своїх працях і повідомленнях він закликав керівництво Угорщини ретельно ознайомлюватися з Україною, яка вп'ятеро більша за територією і втриє за населенням від Угорщини. «Вивчати Україну слід не тільки тому, що вона багата, а тому, що в майбутній новій Європі Україна стане фактором, з яким прийдеться рахуватися всім, і нам, угорцям, у тому числі»³⁶. Після Першої світової війни Українська держава відродилася. Найбільшим ворогом української незалежності автор вважав російський імперіалізм, що переміг Україну у 1921–1922 рр. Українці оцінювалися в цілому, як хліборобська нація, працелюбна, яка багато страждала, однак її не було знищено, бо вона дуже мужня і талановита на своїй Батьківщині. Автор оцінив політику Радянської Росії в Україні, як варварську з економічної, релігійної, культурної точок зору. При допомозі масового терору і Голодомору упродовж 1921–1933 рр. українська нація була сильно виморена і національно принижена радянським режимом. Кожна сім'я у Львові оплакує когось убитого червоними бандитами. В останні години відступу ДПУ розстріляло у Львівських тюрмах понад 4 тис. осіб. Страшно уявити, скільки їх знищено за два роки окупації Галичини. Дійшло до того, що православна церква Росії не

визнає на своїй території греко-католиків, освячувала їх винищення упродовж 1939–1941 рр. в Галичині³⁷.

В таких умовах, робив висновки Ш. Костя, основне, що потрібно робити угорцям, це допомагати українцям відновитися після більшовизму. На його думку, «угорські окупаційні війська на більшості території України беруть участь у її відбудові». Вони є «будівничими християнської, національної і мирної української держави»³⁸. Охороняючи порядок і безпеку на основній частині України, на переконання автора, угорські гонведи забезпечували мирному населенню спокій і захист від пограбувань радянської влади³⁹.

Ш.Костя виклав перспективу наступним чином: Угорщина, як і протягом тисячолітньої історії, була передовою фортецею Європи у захисті християнської моралі від варварського Сходу (Золотої Орди та Росії). Нинішня війна Угорщини ведеться заради усунення загрози із Сходу, закріплення впливу Угорщини на східних територіях: в Карпатах, Фельвідику, Трансільванії, на які претендують вороги. На його думку, якщо Угорщина не доб'ється перемоги нині, то у майбутньому, після піднесення України та Румунії, ці молоді нації досягнуть панування і домінування у Східній Європі, а шанси на успіхи Угорщини знизяться у кілька разів⁴⁰.

Злочини сталінізму в Україні настільки вразили угорську еліту, офіцерських корпус та солдатські маси, що навіть поміркований Прем'єр-міністр Угорщини М. Каллаї, очоливши у березні 1942 р. уряд, вимушений був називати війну проти СРСР «спільною справою угорської нації та всієї Європи»⁴¹. А відкриваючи у м. Хусті на Закарпатті 7 листопада 1943 р. пам'ятник воїнам, які загинули у Першій світовій війні, перед багатотисячними представниками більшості населених пунктів українських русинів він відзначив тисячолітнє спільне проживання русинів та угорців в єдиній Угорській державі. Попри усі труднощі, русини успішно розвивалися, зберегли свою культуру, мову, релігію, чисельно зростали і завжди складали у Підкарпатському краї більшість. Відносини Угорщини з Словаччиною та Хорватією мали стати, на його переконання, прикладом для формування відносин Угорщини з Карпатським краєм, яка б доля не склалася у майбутньому. Глава уряду Угорщини закликав русинів та угорців бути вірними і рівними один одному.

На основі вражень від більшовицьких злочинів проти українства, набутних під час окупації України, більшість угорських політиків (М. Каллаї, М. Козма, Ж. Перені, Р. Томчані, Г. Верт, Я. Середні) та відомих діячів Закарпаття (І. Фенчік, К. Мештер, Л. Руткаї, Ш. Чуха, П. Гапка, К. Хокі) залякували українство, особливо закарпатських русинів, тяжким майбутнім у разі перемоги у війні російського імперіалізму.

В узагальненій формі усі вони бажали русинам Підкарпаття берегти і знати свою історію, розвивати свої національні надбання, традиції і у майбутньому заховатися в Карпатах, щоб уникнути депортацій, асиміляції та знищення більшовизмом.

З наростанням поразок Німеччини у війні з СРСР Угорщина збільшувала свою військову присутність на Східному фронті, її участь у війні в основному здійснювалася на етнічних землях української нації: окупаційні війська в Закарпатті постійно склали 150–180 тис. чол.; угорська Карпатська група (45 тис. чол.) упродовж липня–грудня 1941 р. брала участь у бойових діях проти СРСР на території Правобережної України; від 6 до 10 піхотних дивізій чисельністю 84–100 тис. осіб упродовж жовтня 1941 — кінця 1943, першої половини 1944 рр. несли окупаційну службу у північних областях України, південній Білорусі; друга угорська армія (250 тис. чол. та 50–70 тис. у робочих батальйонах), що з травня 1942 р. прослідувала через Україну і зайняла у вересні 1942 р. 200 км оборону на південь від м. Воронеж на р. Дон, а після її розгрому у лютому 1943 р. рештки цієї армії (майже 50 тис. чол.) були переведені на Житомирщину для перекомплектування і використання, як додаткової сили для оборони підступів до Карпатських гір. Перша угорська армія (320 тис. чол.) зайняла територію передгір'я Карпат і Карпатських гір в межах Львівської (частково), Івано-Франківської та Закарпатської областей та обороняла успішно цю ділянку фронту від березня до жовтня 1944 року.

Упродовж війни понад 900-тисячний угорський військовий контингент перебував чи проходив через територію сучасної України, забезпечуючи виконання союзницьких обов'язків. Це склало понад 40% загального чисельного складу угорської армії у роки Другої світової війни.

У 1941–1944 рр. в радянській Україні несли окупаційну службу 500 тис. німців, 300 тис. румунів, до 100 тис. угорців, 50 тис. австрійців, 10 тис. словаків. Українська поліція налічувала 150–170 тис. чоловік. Такі значні окупаційні сили (понад 1,1 млн. озброєних і підготовлених військових шести держав) при підтримці армій фронту і тилових частин забезпечували політику нового порядку на всій території України. З жовтня 1941 і до кінця 1944 рр. угорські 6–8 піхотних дивізій чисельністю від 84 тис. до 100 тис. осіб здійснювали окупаційну політику у північній частині України, що направлялася з двох угорських окупаційних центрів — Східного (Харків) та Західного (Київ), а з серпня 1943 р. — з єдиного центру, розташованого у місті Рівному⁴².

У поширювані в ті часи міфи на виправдання війни Угорщини проти СРСР — заради «знищення антихристів», порятунку мирного населення від більшовицького рабства — більше повірили ті, хто ступив на радянську землю. Угорські військові сприйняли українську дійсність нега-

тивно, безпосередньо переконавшись у варварстві сталінсько-більшовицького режиму та його носіїв. Від солдатських мас вимагалось ставитися до населення мирно і лояльно, але дуже жорстоко придушувати будь-який опір новій владі, поводитися безкомпромісно з представниками радянської влади, карних органів, комісарами, партійними функціонерами та з тими, хто їх підтримував.

Командування надійно контролювало дії своїх підлеглих, забороняло угорським солдатам вступати у спонтанні стосунки з місцевим населенням, не допускало різних актів насильства, притягаючи, у разі виявлення подібних проступків, до відповідальності. Але численні приклади свідчать про суперечливість поведінки угорських окупантів. Особливо складно було утримати солдатські маси від пограбувань. Важливим є свідчення очевидця, солдата-шофера Антала Хіді, про масову участь угорських гонведів у пограбуванні у кінці липня 1941 р. у м. Вінниця. «На центральних вулицях міста солдатська метушня. Усі кудись волочуть на спинах, на плечах, у руках мішки, коробки, пакети, навіть у ряднах клумаки». Ця велика біганина була викликана дозволом на вільне 24-годинне пограбування магазинів і складів міста. Однополчани поверталися переважно з харчами, напоями, куривом і промисловими товарами. Кинувся у вічі й заможній солдат-селянин, у якого в Угорщині було у власності 300 кадастрових хольдів землі (майже 180 га землі). Він притягнув ящик ланцюгів, щоб прив'язувати биків, як повернеться додому. Психоз наживи оволодів усіма. Антал Хіді пішов у ближчий магазин одяжі, взяв собі 6 сорочок, 6 майок, щоб перебиратися, А у продовольчому магазині взяв ящик спирту і ящик горілки. Як потім з'ясується, вони двічі врятовують його від смерті. Під час розбирання грамофонів, патефонів, платівок в магазині угорців застукав один угорський полковник. Крику, ударів об двері, матюків було чути на весь квартал. Полковник лупцював усіх, кого діставав, бив, куди попало, горлаючи: «Ви — банда злодюг! Геть усі звідси! Оце так угорська культура! Оце тобі культурний угорський солдат, щоб бити, ламати, грабувати»⁴³. А. Хіді схопив під пахву балалайку і втік з магазину. Балалайка була єдиним предметом, що він привіз з України, провівши майже 4 роки на її території, як окупант і як військовополонений. Боліло його серце, бо через кілька років по війні балалайку у нього вкрали уже в самій Угорщині.

Перебування у м. Кривому Розі для угорських солдатів запам'яталося налагодженням трудової дисципліни, відновленням економічного життя, побаченим наспіх створеного у парку огороженого колючим проводом місця для збору єврейського населення, що ретельно охоронялося німецьким караулом, гвалтуванням місцевих жінок, а також політичними ак-

ціями. Посередині центральної площі міста на високому постаменті демонструвалося обгоріле чоловіче тіло. До ніг була прив'язана німецька паяльна лампа, а над головою велика дошка з надписами російською, німецькою та угорською мовами: «Так розправляються українці з російськими комуністами!». Це місце довго демонстрували цивільному населенню, німецьким і угорським солдатам, підбурюючи усіх проти більшовизму.

Слід констатувати три рівні окупаційної політики Угорщини під час її здійснення в Україні, що мали значні відмінності в Закарпатській Україні, в Західній Україні, у Радянській Україні. Закарпатський регіон розглядався в угорській державі, як невід'ємна складова історичної Угорщини. Захоплення цього краю розцінювалося закономірним і безповоротним актом повернення його до лона матері-батьківщини. Окупаційна влада в Карпатській Україні здійснювалася з Будапешта через представництво регента в краї, військовими та правоохоронними органами, що відповідали умовам воєнного часу. Поступово в краї запроваджувалися ті ж організаційно-правові методи, що й на решті території Угорщини. Особливості політики в Закарпатті впливали з воєнно-політичної обстановки на фронтах війни.

Галичина була важливий суб'єкт для інтересів Угорщини, як складова Польщі, анексована СРСР, а потім — Німеччиною. Угорщина домагалася ослабити в Галичині український національно-визвольний рух і не допускати його впливу на Закарпатську Україну. Своєю відданою окупаційною політикою в Галичині Угорщина тимчасово добилася від Німеччини згоди на незворотність її панівного становища у Південно-Східній Європі, усунення слов'янської загрози подалі на Схід, його ослаблення.

На Західній Україні, де національно-визвольний рух був збройним і спрямовувався проти окупантів на захист співвітчизників та незалежну Українську державу, там з цивільним українським населенням німецькі та угорські окупанти постійно поводитися досить обережно, оскільки над ними тяжіла загроза розплати з боку УПА.

Готуючись з початку 1944 р. до оборони Карпатського регіону з метою недопущення радянських військ на свою землю, керівництво Угорщини упродовж 1944 р. шляхом переговорів з Українською повстанською армією досягло нейтралітету між окупаційними військами в Західній Україні та УПА. У липні 1944 р. обидві сторони уклали договір про досягнення миру між військами та взаємодопомогу у боротьбі проти спільного ворога — більшовицької Росії. Угорська сторона зобов'язувалася надати зброю та медикаменти для загонів УПА взамін на те, що командування УПА визнало входження Карпатської України до Угорщини. Про це йшлося у наказі № 896 по військах УПА (липень 1944 р.)⁴⁴.

Однак, Українська Головна Визвольна Рада у тому ж липні 1944 р. відхилила позицію командування УПА про відсутність територіальних претензій до Угорщини, підкресливши право кожного народу на власну державу на етнографічних землях⁴⁵. Взаємодопомога була нікчемною, але упродовж всього свого перебування в Західній Україні угорські війська дотримувалися нейтралітету з УПА та цивільним населенням, і знали чому.

На Радянській Україні Угорщина демонструвала повну підтримку Німеччини щодо її відторгнення від Росії, перетворення її територій на зону цілковитих інтересів Німеччини. Тому окупація основної частини України розглядалася Угорщиною, як тимчасова справа на період завершення війни, була спрямована на забезпечення порядку і спокою у зонах перебування угорського контингенту, виконання вимог німецького окупаційного командування, поки тривала війна.

Угорщина під час окупації Радянської України взяла участь у демонстрації більшовицької влади, ліквідації збройних елементів, носіїв радянської влади, у заміні тотальної системи контролю і репресій на вибірковий контроль відповідно до воєнних потреб. Адміністративні функції забезпечувалися німецькими, угорськими, румунськими, словацькими військами та органами місцевого управління. У їх діях переважали методи примусу та покарання за порушення розпоряджень органів влади. У той же час, значну частку складало рішення організаційно-правового змісту, що мали позитивне значення для забезпечення життєдіяльності того чи іншого регіону України. Окупаційний режим оперативно налагодив виробництво, економічне, фінансове та культурно-освітнє життя. Найголовнішого завдання — забезпечити спокій на захопленій території — було досягнуто. Вдалося реалізовувати й наступну мету окупантів: якомога ефективніше використовувати економічний потенціал України для потреб фронту, своїх країн та місцевого населення; тримати в покорі цивільне населення; лояльним ставленням розширювати коло прихильників нового порядку; забезпечувати умови і підтримувати виробництво, торгівлю, культурно-освітні процеси, не допускати проти населення безпідставних каральних акцій, вступати з ним у контакти щодо спірних питань лише через місцеві органи влади, сформовані німецьким командуванням. Безпосереднім завданням була охорона важливих об'єктів воєнного призначення: казарм, місць розташування військових частин та техніки, паливно-мастильних матеріалів, складів, приміщень, засобів зв'язку, госпіталів, залізничного та інших видів транспорту, станцій, колій, паровозів, вагонів, мостів, доріг, адміністративних і службових приміщень. Задля цього окупаційна влада саботувала розгляд питань щодо українського національно-визвольного руху, обмежувала організа-

ційні заходи з обрання центральних органів влади України і забороняла формування збройних сил. І все ж, після проголошення 30 червня 1941 року незалежності України, український визвольний рух невпинно розвивався, українські державницькі ідеї поширювалися в масах, визвольна боротьба наростала, культурно-освітнє життя українства успішно прогресувало виключно поза впливом на нього російського політичного та культурного простору.

На території Радянської України найбільше проявилися суперечності угорської окупації. З одного боку, командири та військовий контингент зіткнулися з тяжким становищем цивільного населення, розореним націоналізацією, експропріацією, колективізацією та деморалізованим масовими сталінськими репресіями і Голодомором. А з другого боку, в умовах такого деградованого суспільства, малоспроможного до творчої діяльності та ефективної праці, проявлялося досить багато непокори, анархії, пограбувань, саботажу і навіть підтримки «червоних» партизанів. Особливо угорців розлючували в підрадянській Україні ті обставини й факти, що так принижені і знедолені сталінською владою окремі жителі чинили новому порядку не менший опір, ніж більшовизмові.

Пропагандистська кампанія і вимоги вищого командування щодо доброго ставлення до українського цивільного населення, що добре розкривалося у наказах угорського командування від 07 травня 1942 року, не могли запобігти трагічним випадкам: «1) В масах місцевого населення поширюються думки, начебто окуповані території будуть перетворені на німецькі колонії, а населення у рабів. Подібні настрої не тільки знижують добре ставлення до німецьких окупаційних військ, а й сприяють падінню виробничої дисципліни. Ворожа пропаганда доводить, що війна ведеться не проти більшовизму, а за здобуття територій і за нещадну економічну експлуатацію цивільного населення.

Для запобігання негативному впливу на цивільне населення треба посилити нашу роз'яснювальну роботу.

2) Найсуворіше забороняється погрожувати населенню окупованої території розправою або брутально з ним поводитися, особливо на виробництві. Така поведінка невластива ні німецькому народу, ні більшості представників німецьких окупаційних сил...»⁴⁶.

Забезпечені окупаційним режимом умови були прийнятні для цивільного населення, але ставали вкрай невігідними для більшовицької влади. На Великій Землі розгорнулася величезна робота по закиданню на територію окупованих територій диверсантів, партизанських груп, терористів, які шляхом терористичних акцій, спеціальних завдань мали зіштовхнути окупантів з місцевим населенням, підірвати довіру цивільного населення до політики окупантів, посіяти між ними ворожнечу і таким чином

викликати масовий рух опору з боку населення і, як відповідь — масові каральні заходи зі сторони окупаційних військ. Для цього застосовувалися різні способи з боку червоних партизанів, що активізувалися, починаючи з весни 1942 року.

Переконавшись, що пасивними методами знищити диверсійно-розвідувальні та спеціальні групи, партизанські загони, що виявляли все більшу активність у тилу ворога, неможливо, окупаційні війська розпочали активні й сплановані акції проти них з метою їх ізоляції від населення та швидкого знищення. Виявлення та ліквідація диверсійно-розвідувальних груп, партизанських загонів забезпечувалося відповідною військовою частиною, що охороняла конкретний район.

Розгорнута широка пропаганда окупантів серед населення вимагала в разі появи невідомих осіб, партизанів, парашутистів, негайно повідомляти в поліцію, військову частину, комендатуру. Наголошувалося, що якщо в селах будуть виявлені партизани і про це не буде повідомлено окупаційну владу, або з яких будуть вчинені збройні напади на окупаційні військові чи адміністративні установи, вони будуть знищені. Сім'ї, які будуть переховувати партизанів, диверсантів, парашутистів, підлягатимуть розстрілу. Всі збройні загони, окрім кадрових частин Червоної армії, кваліфікувалися, як бандитські формування, терористи. Партизани попереджалися, що в разі їх переховування у населених пунктах, використання для своєї підтримки цивільних у будь-який спосіб, їхні заручники будуть каратися, а винними будуть партизанські керівники. Такими були «правові» аргументи окупантів у війні проти «червоних» партизанів, диверсійних груп, терористів.

Каральні операції здійснювалися винятково проти партизанських і диверсійних загонів. Під ці акції потрапляли населені пункти в разі, якщо вони перебували у зоні бойових дій з партизанами. Якщо операції та бойові дії окупантів проти партизанів зав'язувалися в районах населених пунктів, то цивільне населення страждало найбільше. Особливо, коли перемагали окупанти з великими втратами, тоді населений пункт сплювався, цивільне населення знищувалося. Окупантами в таких випадках повідомлялося своєму командуванню про успішність масштабної операції, винищення чисельних партизанських банд та баз їхнього розташування. Про факти знищення цивільного населення не говорилося.

Поведінка угорських військових частин була безпощадною до партизанських загонів, розвідувально-диверсійних груп, презентантів та носіїв більшовицької ідеології, проявів саботажу з боку цивільного населення. Їхні командири не розуміли того, що у більшості випадків підтримка озброєних партизанських загонів чи диверсійно-розвідувальних груп з боку цивільного населення була примусовою, адже в разі спротиву слі-

дували звинувачення у прислузі окупантам і знищення. Не вникаючи до суті причин підтримки партизанів чи диверсійних груп, угорські окупанти під час акцій зі знешкодження останніх жорстоко поводитися з цивільним населенням та населеними пунктами, що потрапляли в зону бойових дій. Водночас слід вказати й на незрідка безвідповідальні дії «народних месників», що провокували окупантів на терор проти цивільних мешканців.

І чим сильнішим ставав радянський партизанський рух і частішали диверсійні акції у Центральній Україні, тим жорстокіше поводитися окупанти до терористів та населення. У міру наростання партизанського руху в Центральній Україні окупанти посилювали каральні акції, винищували цивільне населення та села за найменшу підозру у зв'язках з партизанами. На Великій Україні цивільне населення найбільше потерпіло від протистояння окупантів та партизанів, бо його ніхто не захищав, а тільки добре використовував, особливо червоні партизани.

Наслідки бойових акцій угорських окупаційних військ в Україні проти партизанів свідчили про їхню масштабність: упродовж 1942 р. у боротьбі проти радянських партизанів в Україні загинуло 800, було поранено близько 5 тис. угорських гонведів, а з травня 1943 р. по 1 січня 1944 р. — відповідно 1,1 тис. загиблих та 2,6 тис. поранених угорських військово-службовців⁴⁷. Проте на фоні загальних втрат Угорщини у Другій світовій війні (1,3 млн. чол.) вони є незначними (0,15% та 0,58%) для такого тривалого перебування угорської армії в Україні.

Багато в чому проливає світло на складність тієї епохи конкретний приклад про перебування з жовтня 1941 до листопада 1942 рр. 2-го батальйону 32-го полку 102-ї угорської дивізії на чолі з підполковником Аладаром Тотоші на півночі Чернігівської області. У листопаді 1941 р. за його наказом було розстріляно 90 цивільних осіб, виловлених німецькою таємною польовою поліцією в районах залізничної станції м. Бахмач. Вони не мали документів про підтвердження своєї особи і тому були передані угорцям — розібратися з затриманими, оскільки вони охороняли цю територію. Без вивчення матеріалів затриманих А. Тотоші дав наказ їх розстріляти. Згодом цей командир знову відзначився під час розслідування донесення старости одного із місцевих сіл на вчителя, який, нібито, був радянським агентом. Не домігшись ніяких зізнань шляхом тортур, не маючи доказів, окрім голосливого доносу, А. Тотоші у кінці грудня 1941 р. наказав розстріляти жертву. На початку січня 1942 р. батальйон А. Тотоші отримав наказ знищити партизанський загін у с. Рейментарівка. Прибувши в село, він виявив, що партизанів там і сліду не було. Незважаючи на це, А. Тотоші наказав спалити село, мешканців схопити і знищити (250–300 осіб, частина втекла). Серед спалених були діти, жінки, люди старого віку⁴⁸.

Окупаційна політика Угорщини в Україні була спрямована на: 1) забезпечення безперервності виконання економічних, організаційних та військових заходів окупаційних властей задля сприяння перемозі Німеччини у війні проти СРСР; 2) здійснення охорони об'єктів воєнного призначення у тилу, ритмічної роботи стратегічних галузей економіки, здійснення планових заготівель харчів, ремонту і поставок техніки і обмундирування для фронту; 3) вимагання від особового складу лояльного ставлення до цивільного населення, щоб не допускати масового спротиву, невдоволення, підтримки партизанських загонів та національно-визвольних рухів, безпощадно знищувати будь-який збройний спротив, партизанських рух та диверсійні групи, їх активістів серед населення.

В цілому, політика німецьких та союзних їм окупаційних військ на території України мала суперечливі наслідки. З одного боку, вони безпосередньо були причетними до масових кривавих розправ над мирним населенням, особливо над євреями, циганами, представниками радянської влади, комуністами, підпільниками, партизанами, диверсантами та навіть представниками українського національно-визвольного руху. З іншого боку, окупаційні органи влади енергійними діями реагували на злочини більшовицької влади, сприяли відновленню майнових прав осіб, що були порушені у ході експропріації, націоналізації, колективізації. Окупанти намагалися забезпечити роботу судових і правоохоронних органів, налагодити виробництво у промисловості та сільському господарстві, відновити товарно-грошові процеси та фінансової системи політики, діяльність культурно-освітніх установ, забезпечити ефективну боротьбу проти свавілля та пограбувань місцевих кримінальних елементів. Винищення терористів, диверсантів, представників злочинного світу було найбільш успішним сегментом зусиль окупаційних органів.

У роки війни, у неймовірно тяжких воєнно-політичних, економічних умовах, при повному знекровленні України окупаційні війська, місцеві органи влади забезпечували умови для життя цивільного населення України, не сталося масового голоду. У роки окупації жителі України бідували, недоїдали, але не вмирили цілими родами і селами. Більше того, під час присутності іноземних окупаційних військ, населення деяких сільських населених пунктах, почувалося заможніше, ніж до і після закінчення війни. Промислові райони також після відновлення виробництва відчували поживлення. Хто мав роботу і працював, той не голодував і жив краще, ніж за більшовиків. Організація праці та умови її оплати незрідка окупантами забезпечувалися краще, ніж сталінським режимом. Звичайно, саботажники, терористи, підпільники, кримінальні злочинці і злодії, носії більшовизму та антихристи ставилися поза законом, безпощадно каралися і винищувалися. Практичні дії окупантів в

Україні продемонстрували, що воєнна адміністрація окупантів виявилася спроможною задовольняти мінімальні потреби цивільного населення на всіх теренах України.

В цілому окупаційна політика Угорщини, як і інших окупаційних держав, стала важливою складовою забезпечення державницьких інтересів Угорщини та її союзниць, що успішно реалізовувалися й за рахунок поневолення України. Окупаційні війська Угорщини в Україні придушували національно-визвольний рух та перешкоджали відновленню української державності. Обидві воюючі сторони у Другій світовій війні, незалежно від того, до якого табору належали, не сприяли формуванню умов для досягнення Україною незалежності. Натомість кожна з воюючих сторін прагнула якомога більше використати українські ресурси та потенціал для досягнення своїх гегемоністських цілей. Керівництво СРСР, приєднуючи до підрадянської України західні українські землі, керувалося не стільки етнічними інтересами та захистом прав національних меншин, скільки великодержавницькими амбіціями.

Зі зміною становища на Східному фронті на користь СРСР ситуація для Угорщини ставала катастрофічнішою. З перемогами СРСР «українське питання» автоматично актуалізувалося і брало гору над угорськими інтересами, як і над інтересами іншими її союзниць. Хоча можливостей для формування суверенної української держави не було, але соборність українських земель ставала реальною і невідвратною справою (у тому числі й входження Закарпаття до України). Керівництво Угорщини вдалося до оборони Закарпаття, недопущення радянських військ в Карпатський регіон, на угорську територію. Карпатський регіон та Закарпаття у військовій доктрині Угорщини завжди посідали ключову роль як стратегічний напрямок для нападу на СРСР, а згодом і для оборони, недопущення проникнення Радянської армії на територію Угорщини, унеможливлення прямої більшовицької загрози для Угорщини та всієї Європи. Упродовж 1942–1943 рр. урядова комісія вивчала воєнно-стратегічне значення Карпатського регіону і у липні 1943 р. дійшла висновку, що у війні та після неї Закарпаття відіграватиме ключову роль і забезпечить перевагу тій країні, яка ним надійно заволодіє. Втрата Закарпаття для Угорщини означатиме вічну відкритість коридору для стратегічного і духовного проникнення зі Сходу та Півночі, означатиме постійну загрозу для угорської нації. Рекомендувалося приділити дуже велику увагу русинам, бо після війни вони посядуть ключову роль у тій країні, куди їх приєднають. Комісія визначила цей край стратегічним регіоном, доленосним для майбутнього Угорщини, і рекомендувала уряду країни зробити все можливе на міжнародній арені, щоб Закарпаття залишилося у складі Угорщини на федеративних правах⁴⁹. Але Угорщині, як активній учасниці коаліції країн «Осі», вплинути на позицію країн антинімецької

коаліції було неможливо. Всі спроби Угорщини домогтися визнання зміни її курсу у зовнішній політиці упродовж 1943–1944 рр. не знайшли підтримки серед країн протилежної коаліції. У грудні 1943 р. між СРСР та емігрантським урядом Чехословаччини у Лондоні уже було вирішено передати Закарпаття Радянській Україні.

Після звільнення України радянська сторона поклала всю відповідальність за злочини угорських окупантів проти цивільного населення СРСР не тільки на командний склад окупаційних частин Угорщини, а й на керівництво держави у Будапешті. Про неодмінність покарання чітко вказувалося у листах 1944 р. наркома закордонних справ СРСР В. Молотова до міністра закордонних справ Великобританії І. Ентоні⁵⁰.

За наслідками Другої світової війни у 1945–1951 рр. в Угорщині було порушено 21 тис. судових справ проти 27 тис. осіб за воєнні та антинародні злочини. 477 осіб було засуджено до смерті, вироки виконані щодо 189 осіб. Основна частина судових справ торкалася злочинів угорських офіцерів, керівників силових міністерств та відомств проти євреїв, проти єврейських батальйонів з Угорщини та Східному фронті. Третина таких справ стала наслідком доносів, безпідставних наклепів і звинувачень. Частка злочинів, скоєних угорськими військовими на окупованих територіях Закарпаття, України, Білорусі, Росії проти цивільного населення серед усіх 21 тис. судових справ коливається в межах 1–2%. Вони торкалися командирів угорських окупаційних частин на території СРСР, які були визнані винними у каральних операціях проти цивільного населення і були засуджені Вищим воєнним судом Угорщини упродовж 1948–1953 рр. до вищої міри покарання. Вироки стосувалися майже ста вищих офіцерів, командирів військових частин, які покарали на смерть цивільне населення. Серед таких був і полковник А. Тотоші, вина якого була доведена Вищим воєнним судом Угорщини у травні 1950 р. Його було засуджено до смерті через повішення, вирок виконано 2 жовтня 1951 року⁵¹. Ці матеріали лише через 50 років стали доступними для дослідників⁵².

Після демонтажу соціалістичного устрою у 1991–1992 рр. Вищий воєнний суд Угорщини реабілітував усіх засуджених угорських військових за злочини проти мирного населення на окупованій радянській території. Підставою для цього стало рішення Російської Федерації, правонаступниці СРСР, яка у 1991–1992 рр. реабілітувала вищих військових командирів Угорщини за злочини, вчинені ними під час перебування на чолі окупаційних дивізій на території СРСР у роки війни, про що офіційно повідомив Президент Російської Федерації Б. Єльцин, перебуваючи у 1992 р. з офіційним візитом в Угорщині.

З поразкою Угорщини у Другій світовій війні великодержавні амбіції лідерів зазнали краху. Скасовувалися рішення про перегляд на її користь

територій сусідніх держав, її кордони відновлювалися станом на 31 грудня 1937 р., домінування Угорщини у Південно-Східній Європі втрачалося. Окупаційна політика Угорщини в сусідніх країнах, насамперед в СРСР та Україні, засуджувалася.

¹ *Kovago L.* Nemzetisegek a mai Magyarországon. Bp., 1978, 8. old.; *Kocsis K.* — Kocsisné H.E. Magyarok a határainkon túl — a Karpath-medenceben. Bp., 1991, 34–35. old.

² *Tilkovszky L.* Revizio es nemzetisegpolitika Magyarországon 1938–1941. Bp., 1967, 159, 162. old.

³ Magyar Országos Levéltár (MOL). K-28-1940-E-15363, 22, 24. old.

⁴ *Bacsinszky T.* Orosz-ruszin kapcsolatok. Ungvár, 1942, 1, 5, 7–10. old. *Balogh-Beery L.* A Magyar-lengyel közös határ és a ruthen terület. Bp., 1936, 13, 15, 21–26, 40, 44, 48, 62–63. old.; *Fencsik I.* A Kárpatországok múltja és jelene. Pécs, 1939, 17. old.

⁵ Державний архів Київської області. — Ф. Р-4322, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

⁶ Magyar Országos Levéltár (MOL). K-28-1940-L-15153; 13, 16. old.

⁷ MOL. K-28-1939-L-3; 4. old.

⁸ *Tilkovszky L.* Ibidem. 164. old.

⁹ *Хейфец М.* Украинские силуэты. — К., — 1983. — С. 209.

¹⁰ *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. Львів, 1994, с. XVIII.; Втрати ОУН в часі Другої Світової війни. — Торонто, 1991. — С. 30, 34.

¹¹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж–Нью-Йорк–Львів. 1993. — С. 64.

¹² *Tilkovszky L.* Ibidem. 164. old.

¹³ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (HIL). VKF. 1.o., 1939., 4326/eln., 218. d., 541. old.

¹⁴ HIL. VKF. 1.o., 1939, 4326/eln., 218. d., 549–550. old.

¹⁵ HIL. Ibidem. 4814/eln., 222. d., 541, 340. old.

¹⁶ *Tilkovszky L.* Ibidem. 197. old.

¹⁷ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (HIL). VKF. 1.o., 1939, 4825/eln., 222. d., 376. old.

¹⁸ HIL. VKF. 1.o., 1939, 4812/eln., 222. d., 334. old.

¹⁹ HIL. Ibidem. 371. old.

²⁰ *Tilkovszky L.* Ibidem. 197. old.

²¹ *Kruger A.* Milyen legyen az onkormányzat Kárpátolján // Nemzeti Figyelo. 1940. apr. 19; *Tilkovszky L.* Revizio es nemzetisegpolitika Magyarországon 1938–1941. Bp., 1967, 226–229. old.

²² *Tilkovszky L.* Ibidem. 193. old.

²³ *Tilkovszky L.* Ibidem. 231. old.

²⁴ *Kruger A.* Milyen legyen az onkormányzat Kárpátolján // Nemzeti Figyelo. 1940, apr. 19.

²⁵ *Стефанюк Г.* Політика нацистської окупаційної влади щодо Східногалицького соціуму у 1941–1944 рр. // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 12. — К., — 2009. — С. 174.

²⁶ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (HIL). VKF. 1.o., 1941, 6317/eln., 261. d., 825. old.

²⁷ Ibidem. 821. old.

²⁸ Ibidem. 822. old.

²⁹ *Balogh-Beery L.* Az ukrán kérdés. Bp., 1939, 11–13. old.

³⁰ *Ruttkay L.* Az ukrán mozgalom és a Rutenfold // Magyar Szemle. 1931, № 4, 371–372. old.; *Fencsik I.* A Kárpatországok múltja és jelene. Pécs, 1939, 6, 12. old.

- ³¹ Ruttkay L. Az ukran mozgalom es a Rutenfold//Magyar Szemle. 1931, № 4, 372. old.
- ³² Egry I. Magyarország es Ukrajna //A Cel. 1939, marcius, 73, 76. old.
- ³³ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (HIL). VKF. 1.o., 1942, 5121/eln., 277. d., 46–47, 64–66. old.; Ibidem. 5311/eln., 278. d., 52–55. old.
- ³⁴ MOL. K-28-1940-225.t/-p-21800; Turmezei L. Az ukran kérdés magyar szempontjai. Bp., 1939, 8. old.; Tilkovszky L. Revízió es nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941. Bp., 1967, 193. old.
- ³⁵ Kozma M. Beszédék, cikkek, előadások, nyilatkozatok. 1940–1941. Bp., 1942, 145, 85, 195. old.
- ³⁶ HIL. VKF. 1.o., 1939, 4326/eln., 218. d., 549–550. old.
- ³⁷ Kostya S. Ukraina. Budapest, 1942, 90, 135. old.
- ³⁸ Ibidem. 122–123. old.
- ³⁹ Ibidem. 126. old.
- ⁴⁰ Ibidem. 126. old.
- ⁴¹ Краткая история Венгрии. С древнейших времен до наших дней. — М., 1991. — С. 409.
- ⁴² Adalekok a Horthy hadsereg történetéhez. Bp., 1961.
- ⁴³ Hidi Antal visszaemlékezése. 1997. december 5, 4. old. Magyarország, Bekescsaba. Penza 1kt.11.sz.II/10. lakas (Спогади Хіді Антала від 05.12.1997 року. — С. 4. Угорщина, Бекешчаба. 1-й район, № 11, II поверх, кв. 10). Матеріали у власності автора статті.
- ⁴⁴ HIL. Roplapgyűjtemény. 1944.IV., 312. sz.
- ⁴⁵ Літопис УПА. Том 1. — К. — 1995. — С. 132.
- ⁴⁶ Безмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. — К., — 2000. — С. 191–192.
- ⁴⁷ Безмертя. Там само. — С. 192–193.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ MOL. K-E-1943. K-28, t.p. 30797, 74. old.
- ⁵⁰ Gosztonyi P. Dokumentumok. A Benes-Stalin-Molotov tárgyalások//Irodalmi Ujság. 1973, augusztus–december. 22–23. old.; Vida I. A szovjet-britis titkos iratai 1943–1944. Bp., 1978, 24, 43. old.
- ⁵¹ Безмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. — с. 192–193.
- ⁵² Elsikkasztott történelemlecke. Nepszabadság. 2004, augusztus 13, 10. old.

Анализируется оккупационная политика Венгрии в Украине во время Великой Отечественной войны, которая была важной составляющей обеспечения венгерских национальных интересов. Освещаются три уровня этой политики Венгрии относительно Закарпатья, Галиции и Советской Украины. Раскрывается позиция политических деятелей Венгрии к украинскому национально-освободительному движению. Подчеркивается, что оккупационная политика Венгрии в Украине имела трагические, противоречивые и положительные элементы, но в целом потерпела крах, ибо содействовала не освобождению украинской нации, а ее порабощению.

Ключевые слова: война, оккупационная политика, Венгрия, Украина, порабощение украинцев.

Occupation policy of Hungary in Ukraine during Great Patriotic War as an important constituent of Hungarian national interests is being reviewed in the article. Three levels of this policy are shown in relation to Zakarpattya, Galychyna and Soviet Ukraine. The attitude of Hungarian political figures to Ukrainian national liberation movement is being revealed. It is underlined that occupation policy of Hungary in Ukraine had tragic, contradictory and positive elements, but at large it failed, because it contributed not to liberation of Ukrainian nation but to its enslavement.

Keywords: *war, occupation policy, Hungary, Ukraine, enslavement of Ukrainians.*

ПОВСЯКДЕННЯ ОКУПАЦІЇ У СПОГАДАХ ЖЕРТВ НАЦИСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ

При значному обсязі зібраних останніми роками свідчень про період нацистської окупації дуже мало з них залучаються до наукового обігу через відсутність пошукових засобів та аналітичної обробки. Для якісного відтворення повсякдення окупації необхідно розробити концепцію використання опублікованих та неопублікованих джерел особистого походження.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, спогади свідків, повсякдення.

Документальну базу наших знань про повсякдення окупації складають здебільшого архівні документи різних окупаційних установ та післяокупаційні свідчення, в яких, в силу походження документів, є відбиток внутрішнього цензурування свідком своїх спостережень. Довгий час нових джерел особистого походження про цей сумний проміжок часу взагалі не створювалося. На жаль, не дуже багато є мемуарів, щоденників, записаних спогадів стосовно того часу на архівному зберіганні, тому кожна така знахідка сприймається, як відкриття.

У останні 20 років значним документальним пластом щодо подій Другої світової війни стали спогади колишніх примусових робітників та інших жертв нацистських переслідувань. У силу своєї специфіки найбільшу увагу в своїх спогадах колишні примусові робітники приділяють перебуванню у чужій країні, але й побіжно розповідають про будення окупації.

Дуже часто спогади не містять конкретних свідчень чи в силу віку авторів, чи через багато років, що минули, чи через особливості забування щоденних турбот і концентрування на значних подіях. Тим не менш, при ознайомленні з задокументованими спогадами неодноразово дивувало, що деякі свідки пам'ятають дрібні деталі малозначних або невідомих широкому загалу подій.

Зрозуміло, що збирати дрібязкові деталі виглядає марною та нікому не потрібною працею, але тим не менш, треба зазначити, що навіть у сучасних спогадах містяться дуже важливі свідчення. Розпорошеність

таких безцінних свідчень, нагромадження спогадів без їх аналітичного опрацювання не призводить до якісного стрибка у наших уявленнях про період окупації. Два-три роки стискаються в інтерв'ю до кількох хвилин розповіді, і ми отримуємо викривлене уявлення про значимість того періоду життя для очевидця. Вже видано достатньо збірників спогадів та усних свідчень колишніх примусових робітників та інших жертв нацистських переслідувань, що містять багато унікальних деталей щодо повсякдення окупації, але, як правило, вони не містять тематичних, навіть географічних, показників, не дозволяють звести окремі подібні фрагменти один з іншим.

При підготовці Довідника про табори, тюрми та гетто на окупованій території України¹ дивувала відсутність будь-яких свідчень про місце утримання в архівних документах, при тому, що свідки розповідали у деталях про такі місця, їх розташування та призначення, та інше (наприклад, пересильний табір у Броварах, про який не вдалося знайти жодних документів). Слід зазначити, що навіть документи Надзвичайної державної комісії² не опрацьовані належним чином щодо місць примусового утримання громадян, оскільки це значна за обсягом робота, тому внесення даних до довідника здійснювалося на підставі складеної ще у часи СРСР архівної картотеки, яка не є досконалою, оскільки при її розробці було не взято до уваги багато цінних свідчень.

Інший приклад — дитячий туберкульозний санаторій в окупованому Києві. Що знають історики про цей санаторій? «Санаторій був один на всю Україну, і організували його наші лікарі і вчителі. Як їм це вдалося, я не знаю. Було там вісімдесят дітей, віком від 5 до 14 років. Брала туди із закритою формою туберкульозу або зі схильністю до туберкульозу. Санаторій розташовувався у двоповерховому будинку на Звіринці» — читаємо у збірці спогадів та листів остарбайтерів³, можливо, що є й інші свідчення, які можна було б включити до реєстру спогадів про цей заклад.

Змістовними неопублікованими масивами спогадів жертв нацистських переслідувань є листи громадян до УНФ «Взаєморозуміння і примирення» з приводу компенсаційних виплат. У листах до фонду заявники (не лише колишні примусові робітники, а загалом усі, хто вважав себе жертвою нацистських переслідувань) нерідко писали про перебування під окупацією. Значна частина таких спогадів містять деталі щодо повсякденного життя.

Микола Я. згадував у своєму листі про трудовий табір при залізниці, про який теж немає архівних підтверджень: «Во время оккупации я был схвачен немцами в 1943 г. и отправлен на каторжные работы на ст. Помошная Кировоградской обл. где в то время находилось в концлагере около 700 человек, мы строили железную дорогу которая должна

была проходить от ст. Помошной на Умань, были там исключительно молодежь 1925 г. рождения. Концлагерь находился за колючей проволокой и охраняли немцы с собаками, утром на работу которая была не под силу нашему возрасту, кормежка баланда вечером в казармы где доедали вши. Так продолжалось с 1943 г. май м-ц до освобождения нас Красной Армией в 1944 г. март м-ц»⁴.

Один із колишніх в'язнів Сирецького концентраційного табору надав у своїх спогадах дані про подальшу долю тих, хто був вивезений з цього табору після його евакуації: «В конце августа 1943 г. большая группа (несколько сот заключенных) из концлагеря была передана представителям немецкого военного командования, где нас использовали на демонстраже оборудования завода «Большевик» г. Киев как военнопленных. При подходе наших войск к р. Днепр, наш лагерь с завода «Большевик» вывезли в Ковель, где передали немецкой железнодорожной полиции и использовали на погрузочно-разгрузочных работах на ж.д. ст. Ковель, а при подходе советских войск к г. Ковелю нас вывезли на территорию Германии (февраль 1944 г.). где меня использовали как «остарбайтера» в г. Эбелгаузен на строительстве бараков до 30 мая 1945 г.»⁵

Дуже мало відомо про долю русинів з Закарпаття у лавах угорської армії, тим ціннішою знахідкою став лист Миколи Л.: «13–10 го 1941 року мене венгри узяли в армію. А 20–11 го 1942 року мене венгри вивезли на фронт, на Дон. 12–13 у ночі, січня 1943 року руські фронт урвали, а ми почали відступати аж до Києва. Коло Києва зібрали нас усіх венгрів на одно поле. Там сказали хто русин, хай виступить, русини їдуть додому. А вони замість того зібрали зброю, і нас в штрафний лагерь, нас повезли коло Овруча на одно село, що називається Томачі (?). Я там був на квартирі у Василя Білого. 1-го квітня 1943 року нас повели в ліс, де німці привезли одну машину пилів, напильників і топорів. Кожним чотирьом чоловікам дали пілу, два топора і напильники, і дали наказ рубати ліс від залізної дороги на 100 м довжини і зліва і справа, а так само і при сошейной дорозі. Норму дали на 4 чоловік 12 м ширини, а 100 м довжина, на 1 день. Коли ми рубали 2–3 дня німці приходили із машинами, забирали дерево, і везли в Овруч на вокзал, грузили в вагони і отправляли в Німеччину. Ми кроме того копали і окопи, что нас они заставляли, то ми і робили. Там ми пройшли цілу Україну до Карпат. 1-го жовтня 1944 р. на Карпатах ми розбіглися по домам»⁶.

Зазвичай у спогадах яскраво зафіксовані стресові ситуації: прихід німців, розстріли, вигнання до Німеччини, а щоденні рутинні дії опускаються чи висвітлюються схематично. Тим не менш, у деяких спогадах містяться описи щоденного життя: «Нам было очень тяжело жить или выживать. В это время появились партизаны, день немцы ночь партизаны. Три раза

нас всех деревенских подгоняли к [колхозным] дворам хотели стрелять. Но бог нас спас. Пришлось мне работать с 12 лет. Матери помогала [серпом] жать рож пшеницу. Отцу [помогала] сена сушить, скирдовать и так-же за детьми и скот какой был все было на моих руках. Шесть месяцев стояли немцы в нашей деревне строили дорогу. Было много горя слез. Потом стали отступать у кого детей много стали забирать и отправлять в Латвию. С нашей деревне четыре семьи отправили и нас»⁷. Для історії повсякденності інтерес мають саме рутинні практики: «В период оккупации в г. Харькове все мы, оставшиеся в живых (отец, мать и я) работали, отец занимался починкой обуви, мать кроила и шила дома одежду соседям и знакомым (хотя не имела швейной машинки, наметав скроенное несла к соседям для прострочки на швейной машинке за что платила; я, сделав тачку развозил ящики с ситром по частным киоскам получая их на частном заводе, а вечером помогал отцу чинить обувь, принесенную из мастерской. Однако всего этого хватало (заработка) семье на несытное пропитание (в основном на картошку и немного хлеба)»⁸.

На увагу дослідників періоду окупації заслуговують також записи інтерв'ю, проведені з жертвами нацистських переслідувань учасниками конкурсів шкільних робіт, які проводив УНФ, а зараз Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність», які повинні були записати мінімум два інтерв'ю з жертвами нацистських переслідувань. Накопичився значний масив записів спогадів, який чекає на аналітичну обробку, співставлення з іншими джерелами та залучення записаних спогадів до наукового обігу.

Найкращі роботи школярів опубліковані у збірках, і серед них є публікація щоденника батька вивезеної до Німеччини дівчини, який було знайдено у Запорізькій області, запис інтерв'ю школярки з членами родини про їхнє дитинство в окупованому Києві⁹, окремо слід назвати справжнє наукове дослідження школяра з Криму про табір військово-полонених у селі Михайлівка Сакського району¹⁰, про який не було знайдено жодних документальних підтверджень при підготовці довідника про табори. Роботи школярів містять багато інших цікавих знахідок та свідчень, але опублікована тільки незначна частина від зібраного школярами матеріалу, який заслуговує на увагу істориків. Можливо, не всі записи відповідають науковим стандартам «усної історії», але треба враховувати, що переважної більшості тих, хто залишив свої спогади, вже немає у живих. Цього року конкурс проводиться безпосередньо на тему німецької окупації населеного пункту автора, і є надія, що будуть отримані нові свідчення про раніше невідомі аспекти повсякдення окупації.

До речі, проблема відповідного опрацювання вже накопичених свідчень є не тільки у нас, але й передусім у Німеччині та Австрії, де

протягом останніх років робота зі збору свідчень велася у великих обсягах та цілеспрямовано. Перехід від індивідуального рівня інтерпретацій подій до комплексного уявлення про них потребує додаткових зусиль з боку істориків.

При відвіданні концентраційного табору Маутгаузен довелося познайомитися з проектом ландшафтноі історії (прив'язки спогадів до ландшафту), і це здається дуже цікавою концепцією щодо опрацювання спогадів. Здається необхідним на сьогоdnішньому етапі, коли вже накопичено значну масу спогадів, передусім жертв нацистських переслідувань, запровадити обробку вже опублікованих свідчень відповідно географії та часу події, яку описує свідок, а також факту, який він описує, якщо цей факт досі є невідомим, або не відомим у деталях. Така обробка надала б цьому масиву спогадів якісних характеристик для подальшого введення до наукового обороту.

Чи є перспектива у такого проекту? На нашу думку, є. Сьогодні є можливість завдяки новим технологіям перейти від описовоі історії, яка ілюструється парою-трійкою прикладів, що не надають комплексного уявлення про проблему, до якісного наповнення історичного тла подій. Життя у маленькому містечку, про окупаційне будення якого зовсім нічого не було відомо, окрім дат окупації та визволення, завдяки записам інтерв'ю та спогадів місцевих старожилів, набуває деталей, наповнюється подробицями, прив'язками до існуючих дотепер об'єктів. Співставлення історій багатьох таких містечок вже дозволяє робити висновки щодо подібностей чи відмінностей окупаційного періоду в окремих регіонах. Повна реконструкція періоду окупації, очевидно, є утопією, але щонайменше активне «втягування» вже записаних спогадів та свідчень у науковий оборот, підкріплення їх інформаційної складовоі розвідками в архівах, окупаційні фонди яких до сьогодні задіяні тільки у дуже малому обсязі, особливо установ місцевого значення, дозволить по-іншому інтерпретувати повсякдення окупації, особливо регіонального рівня.

¹ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). К., 2000.

² Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників і завданоі ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям та установам СРСР. Повна колекція зберігається лише у Державному архіві Російської Федерації. — Ф. 7021.

³ «То була неволя...» Спогади і листи оstarбайтерів. К., 2006. — С. 169–170.

⁴ Колекція листів громадян до УНФ «Взаєморозуміння і примирення». 1997, Справа 31.

⁵ Там само.

⁶ Колекція 1997, справа 22.

⁷ Колекція 2000, справа 11.

⁸ Колекція 1997, справа 40.

⁹ Цей біль у серці не вщуває...»: Збірка учнівських рефератів. — Львів: Кальварія, 2005. — С. 7–11, 137–144.

¹⁰ *Квітко Дмитро*. За колючим дротом // Полинова доля. Збірка робіт фіналістів Другого Всеукраїнського науково-творчого конкурсу серед учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів на тему «Доля громадян України, постраждалих від нацистських переслідувань». — К., 2006. — С. 112–118.

При значительном объеме собранных в последние годы свидетельств о периоде нацистской оккупации очень мало из них вводятся в научный оборот из-за отсутствия поисковых средств и аналитической обработки. Для качественного отображения повседневности оккупации необходимо разработать концепцию использования опубликованных и неопубликованных источников личного происхождения.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, нацистская оккупация, воспоминания очевидцев, повседневность*

Although in recent years there are gathered a considerable amount of evidence about the period of the Nazi occupation, very few of them are introduced into scientific search for lack of funds, and analytical development. For high-quality display of everyday relife under occupation we must develop the concept of the use of published and unpublished sources of personal origin.

Keywords: *World War II, the Nazi occupation, the memories of witnesses, everyday life.*

УМОВИ ПРАЦІ МІСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

У даній статті з'ясовано основні практики міської інтелігенції у сфері праці в період нацистської окупації України. Проаналізовано працевикористання управлінців, інженерів, лікарів, учителів, медичних працівників, науковців, юристів. Доведено, що окупаційний режим призвів до того, що представники цієї суспільної когорти перебували у стані постійної боротьби за виживання (фізичне й моральне) та змушені були освоювати нові життєві стратегії, орієнтуючись на непритаманні їм види діяльності.

Ключові слова: *працевикористання, умови праці, нацистська окупація, інтелігенція.*

Матеріально-побутові умови життя городян у роки нацистської окупації багато в чому залежали від того, чи вдалося їм влаштуватися на роботу. Особливості працевикористання населення окупованих територій досліджувалися багатьма вченими. Серед них слід відзначити праці вітчизняних істориків І. Ветрова¹, М. Лободи², О. Потильчака³, А. Скоробагатова⁴ та розробки зарубіжних дослідників М. Айкеля⁵, К. Беркгофа⁶, Т. Пентер⁷, Д. Поля⁸ й інших. Тема доволі широка, багато вчених обирали для вивчення окремі її аспекти, поглиблюючи та розширюючи зазначену проблематику. Проте умови праці інтелігенції при цьому розглядалися побіжно, спеціально ця тема не ставала предметом дослідження, а тому потребує ретельного аналізу.

Для з'ясування особливостей працевикористання інтелігенції в роки окупації слід нагадати ситуацію у цій царині до війни. Умовно цю когорту можна було схарактеризувати як радянський «середній клас». Останньому були притаманні певний образ життя, матеріальні та культурні запити. У довоєнний період спеціалісти — інженери, лікарі, вчителі, науковці, юристи, керівники середньої ланки — керувалися у сфері праці радянським законодавством, зокрема Кодексом законів про працю та внутрішніми правилами установ, де вони працювали. Праця визначалася обов'язком кожного громадянина СРСР. Натомість держава давала працівникові певні соціальні гарантії: стабільну зарплату, 8-годинний робо-

чий день^{*}, оплачуваний лікарняний, щорічну відпустку. Тобто, становище інтелігенції можна визначити як до певної міри стабільне, більшість її представників мали достатній життєвий рівень. Але не слід забувати, що ця суспільна категорія була й найбільш переслідуваною радянським режимом за (дійсне чи уявне) інакодумство, «власну позицію» тощо. Люди, що вміли мислити, були особливо небезпечними для тодішнього режиму, отже репресії 30-х років торкнулися інтелігенції в першу чергу. Вся ця налагоджена система праці, звичайна практика повсякденного буття представників інтелігенції зруйнувалася з початком війни, а тим більше — нацистської окупації.

Загальні засади працевикористання цивільного населення окупованих територій Радянського Союзу було викладено в «Зеленій теці» Г. Герінга, щодо українських громадян ці директиви конкретизувалися в «Коричневій теці» А. Розенберга⁹. У цих документах серед іншого наголошувалося на необхідності використання колишніх керівних кадрів радянської промисловості та сільського господарства, які в більшості випадків й належали до радянської інтелігенції.

Обов'язкова праця для цивільного населення запроваджувалася практично з перших днів окупації. Умови праці, розмір заробітної плати, вікові межі працездатного населення та інші питання регулювалися відповідними законодавчими та нормативними документами, що ухвалювалися на різних рівнях окупаційної влади (наказ А. Розенберга про обов'язкову трудову повинність 5 серпня 1941 року¹⁰; указ райхскомісара України Е. Коха про запровадження обов'язку праці на території райхскомісаріату «Україна» у вікових межах від 15 до 60 років від 21 листопада 1941 р. та інші¹¹).

Поступова практика працевикористання місцевого населення в умовах окупації довела потребу в робочих спеціальностях. Натомість престижні за радянської системи професії втратили свою актуальність. Сфера застосування праці інтелігенції в умовах нацистської окупації звелася до мінімуму. Тому значна частина представників цієї страти змушена була освоювати нові життєві практики — займатися торгівлею, ремеслом. Переважна більшість тих, хто не знайшов роботу, намагалися виживати в інший спосіб — насамперед продажем власних речей і предметів хатнього вжитку.

^{*} 26 червня 1940 р. Верховна Рада СРСР ухвалила указ «Про перехід на 8-годинний робочий день, на 7-денний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками й службовцями підприємств і установ» [Гриневич В.А. Україна: хроніка ХХ століття: довідкове видання. Рік 1940. — К., 2009. — С. 130].

Однак були інтелігенти, яким вдалося в роки нацистської окупації влаштуватися за фахом. Важливим аспектом залучення до праці інтелектуальної еліти місцевого населення стало сподівання окупаційної влади на активну співпрацю останньої з «ною владою». В той самий час, функціонери радянської влади розраховували, що саме інтелігенція, яка залишилася на окупованій території, стане ініціатором активних протидій новому режиму. Насправді, значна частина представників цієї суспільної когорти зайняла очікувальну аполітичну позицію. Влаштування на роботу було для них аж ніяк не виявом співпраці з окупантами, але природним прагненням вижити у тих скрутних умовах. Працюючі лікарі, вчителі, інженери не були згуртованою масою, дієвою політичною силою. Вони, як і в радянські часи, намагалися побудувати своє життя таким чином, аби зайвий раз не потрапляти в поле зору відповідних режимних структур.

Де ж працювала інтелігенція в роки нацистської окупації? Значна кількість представників цієї суспільної верстви влаштувалася у міські органи влади, керівні структури. Стимулом для отримання роботи саме у новостворюваних керівних організаціях стало те, що їх працівники одержували стабільну зарплатню, забезпечувалися харчуванням у спеціалізованих їдальнях, пільговим отриманням житла та іншими преференціями, а також тривалий час гарантовано уникали вивезення на примусову працю в Німеччину. Як і за радянських часів, у нагоді ставав «блат». Влаштуватися на роботу у міські чи районні управи допомагали родичі, знайомі тощо. Інколи навіть радянські керівники, які з тих чи інших причин залишилися у місті, поверталися на свої попередні місця роботи — хоча окупаційна влада намагалася не використовувати їх з політичних міркувань. Перевага надавалася колишнім вчителям, юристам, інженерам тощо.

В той же час потрапити до управ могли лише особи, які повністю відповідали вимогам, висунутим гітлерівцями до потенційних працівників з місцевого населення, і тільки після тривалої перевірки. Німецькі посадовці ретельно контролювали кадровий склад місцевих органів влади. Перевірки здійснювалися як через документацію, так і шляхом безпосередньої співбесіди. Кандидати на посади заповнювали низку документів (анкети, автобіографії тощо), де серед інших були запитання про національність, місце народження, членство в партії та комсомолі, займані посади тощо. Від осіб, які претендували на ту чи іншу керівну посаду, вимагали надання достовірної інформації, оскільки приховування певних фактів розцінювалося як ворожі дії щодо німецької влади¹². Проте доволі часто робота інтелігентів у цих структурах набувала допоміжно-виконавчого характеру й фактично зводилася до пасивного втілення в

життя розпоряджень відповідних німецьких керівників. У той же час для колишніх вчителів чи інженерів це було своєрідне кар'єрне зростання. Адже міський функціонер був посадовцем, який ухвалював певні рішення на низовому рівні, хоча й погоджував їх з міським комісаріатом.

Про типовий склад працівників райуправ довідуємося, наприклад, зі звіту про роботу Володимирської райуправи м. Києва за жовтень 1941 р. — лютий 1942 р. В апараті районного утворення працювало 54 робітника. За віком вони розподілилися так: до 30 р. — 7 осіб (тобто 13%), 31–50 років — 22 особи (40,7%) і понад 50 р. — 25 осіб (46,3%). За національністю: 41 українець, 9 росіян, 2 чеха, німець і білорус. За освітою: 14 — з вищою (25,9%), 18 з середньою (33,3%), 22 — з нижчою (40,7%). За фахом: фінанси і бухгалтерія — 18, канцелярські робітники — 10, педагоги — 4, правники і механіки по 3, статистики — 2, кооператори, шофери, лікарі, пожежники та інженери по 1, чорноробів — 9¹³. Такі дані дають можливість відтворити образ типового працівника районної управи часів нацистської окупації.

Звичайно не всі особи, яким вдалося отримати роботу в урядових і керівних структурах, мали необхідні навички та знання, управлінські якості. Такі особи через свою діяльність або бездіяльність потрапляли в поле зору нацистських керівників. Дехто змушений був звільнитися, аби не втрапити до в'язниці чи ще гірше — поплатитися життям за неадекватні чи несвоєчасні дії та рішення. Особливо це стосувалося осіб, які мали доступ до фінансових ресурсів та матеріально-технічних засобів. Одним з прикладів такої діяльності є урядування першого міського голови Києва. Історик І. Верба слушно зауважував, що обрання на міського голову стало для О. Оглоблина несподіванкою і було справжнім тягарем для діяча науки і зовсім не адміністратора чи управлінця. Не бажаючи йти на відвертий колабораціонізм з гітлерівцями, він самоусунувся й залишив цю посаду¹⁴. Ця людина була видатним науковцем, безсумнівно інтелектуалом вищого гатунку, в той же час кабінетним вченим, який не мав необхідних управлінських якостей для налагодження життєдіяльності величезного міста, господарських та адміністративних навичок. Потому йому вдалося реалізуватися у звичному для себе середовищі. Він очолив Музей-архів Переходової доби¹⁵, матеріали якого й до сьогодні є цінним джерелом для вивчення історії Києва окупаційного періоду.

Є чимало свідчень про роботу учителів і викладачів упродовж нацистської окупації. Окремим педагогам, які залишилися на окупованій території вдалося влаштуватися за фахом, інколи навіть на колишнє місце роботи. Труднощі виникли переважно в тих, хто був комуністом чи кого схарактеризували як щирого прихильника радянської системи тощо.

З метою відсіву «неблагонадійних» учителів створювалися спеціальні комісії. Вчителька математики О. Гудзенко-Тишкова з приводу роботи

цього органу в м. Києві зазначала, що до її складу входили завідувач відділу освіти й культури С. Кокот, представник від гестапо (українець), всі новопризначені директори шкіл. Були встановлені терміни та черговість перевірки вчителів. На співбесіду запрошували по одному. Спочатку проходили вчителі молодших класів, потім — мовознавці, учителі математики, фізики, хімії тощо. Після так званої перевірки на придатність до роботи в навчальних закладах вчителі були «в більшості випадків не тільки незадоволені, а обурені. Від того, як себе вела комісія, як запитували, як ставилися...»¹⁶. О. Гудзенко-Тишкову розпитували, за що вона була премійована та про партійність. Вчителька наголошувала, що її відповіді на запитання викликали у членів комісії — у кого іронію, у декого скептицизм. У неї склалося враження, що роботи вона не отримає. Так і сталося: у списку претендентів на роботу проти її прізвища було написано «В резерві». Їй пояснили, що якщо додатково відкритимся школи, то їй буде надане місце. Так О. Гудзенко-Тишкова певний час залишилася безробітною. Вона відзначала, що втрата можливості працювати за фахом позначилася для неї як моральними, так й матеріальними випробуваннями. Доводилося їздити по селах, жити продажем речей. З часом, за сприяння колишнього колеги, вона влаштувалася бібліотекарем у 6-у школу за адресою В. Підвальна, 25а¹⁷.

Станом на 18 травня 1942 р. в окупованому Києві функціонувало 54 школи, де навчався 13 191 учень (7–11 років) та працювало 536 учителів. Частина з останніх була задіяна на роботах з учнями старших класів (11–14 років), які не навчалися, проте працювали на різноманітних громадських чи сільськогосподарських роботах. При цьому вчителі отримували за це тільки 75% їхньої місячної ставки. На вищезазначену дату такими роботами було охоплено 900 учнів і 130 вчителів. За звітами німецьких спецслужб, 445 вчителів не працювали в школах, їм надавалася допомога*. Окупаційна влада не мала наміру утримувати таку кількість учителів, тому міський комісар ухвалив розпорядження скоротити педагогічний персонал міста на 50% (тобто з 1111 учителів, зареєстрованих у шкільному відомстві, залишили лише 555 осіб). Допомога вчителям, які підпадали під скорочення, не надавалася. Проте зазначений розпорядчий документ щодо кількості вчителів не був остаточним і в подальшому лише 300 учителів працювали в київських школах. Всі інші шукали роботу не за фахом¹⁸.

Інформація про кількість учителів у різних регіонах доволі суперечлива. Так, одні джерела фіксують надмірну їх кількість, як у Києві, інші

* На жаль, розмір допомоги у документі не вказувався.

навпаки містять інформацію про дефіцит педагогічних кадрів. Наприклад, через велику кількість учителів Житомира, багато з них залишилися без роботи, а тому їх залучали до інших видів робіт чи вивозили в Німеччину. «Тільки відібрані районними комісарами, як політично надійні та фахово добре підготовлені, вчителі були допущені до роботи в школах»¹⁹. Натомість у багатьох селах Київщини не вдалося відкрити школи через брак необхідного навчального матеріалу та недостатню кількість учителів.

Умови роботи педагогів ускладнювалися відсутністю необхідних підручників, посібників. Адже радянські книги були заборонені, а нові не друкувалися*, тому педагоги використовували матеріали періодичних видань, дозволену художню літературу, самотужки складали речення, математичні задачі, різноманітні завдання²⁰.

Окупанти відзначали дуже важке становище вчителів. Останні отримували незначний оклад і майже не одержували продуктів. Тому більшість з них намагалася віднайти роботу в якійсь іншій установі²¹. Зарплатня дійсно була невисокою. При середній ставці 400–600 крб., молодий учитель отримував 240 крб. на місяць, тоді як робітник, зайнятий у промисловості одержував від 300 до 600 крб. При цьому з місячного окладу педагогічного працівника відраховувалися податки, які складали 20–30%²². В той же час ціни на основні продукти харчування були зависокими. Так, наприклад, в січні 1941 р. у м. Києві хлібина коштувала 50–100 крб., 1 кг сала — 700–1000 крб., 1 кг вершкової олії — 650–800 крб., 1 кг картоплі — 12–17 крб., 1 літр молока — 45–550 крб., 1 кг солі — 100 крб.²³. Тобто зарплата вчителів навіть не забезпечувала напівголодного існування.

Викладачам було ще важче знайти роботу за фахом, ніж шкільним учителям. Проте їх менше й залишалося на окупованій території, оскільки значною мірою педагогічні колективи разом з студентами та матеріальною частиною вузів евакуювали на схід Радянського Союзу. Упродовж окупаційного періоду тільки незначна кількість вузів налагодила свою роботу. Та й ті установи, що отримали дозвіл на відкриття діяли

* Серед дослідників немає одностайності у питанні про існування нових підручників, надрукованих у період окупації навіть щодо райхскомісаріату «Україна». Хоча в окремих працях міститься інформація про їх друк, зокрема на Полтавщині, проте в німецьких джерелах зафіксовано, що жодні навчальні матеріали та підручники не були затверджені для використання в цьому адміністративно-територіальному утворенні. [Див. *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. — К., 2008. — С.84, 94–97 та *Ревегук В.* Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945). — Полтава, 2004. — С. 91–94].

неритмічно. Процедура влаштування професорсько-викладацького складу на роботу була схожою на ту, яку проходили вчителі.

У пам'яті багатьох радянських викладачів окупаційний період позначений трагічними спогадами. Доктор філологічних наук, професор, декан філологічного факультету Київського державного університету М. Грунський під час оголошеної радянською владою евакуації був хворий, тому й залишився у Києві. Його життя, як і багатьох інших, позначилося труднощами та намаганням вижити в тих екстремальних умовах. На початковому етапі окупації колишні працівники університету перебували в складному та невизначеному становищі. Нова адміністрація навчального закладу намагалася домогтися від окупаційної влади дозволу на відновлення роботи. В той час відкриття вузів було заборонене райхскомісаром Е. Кохом. Фактично, університетські працівники залишилися без засобів до існування, зокрема й без хлібних карток, передбачених для працюючих. Через деякий час керівництву установи вдалося виклопотати одноразову допомогу для колишніх штатних працівників. М. Грунський, залишившись на посаді декана, за перше окупаційне півріччя отримав близько 600 крб.²⁴ (тобто 100 крб. на місяць), хоча за штатним розкладом його платня за місяць мала б складати 1500 крб. У пересічних викладачів місячна ставка передбачалася в розмірі 700–900 крб.²⁵ Університет належав до законсервованих установ, а тому фінансувався тільки на тому рівні, аби утримати його будівлі від грабунку та руйнування. Працевлаштуванням колишніх співробітників ніхто не займався. Вони змушені були самотужки шукати вихід з ситуації, що склалася, вибудовуючи власну модель поведінки. Постійне відчуття непотрібності підсилювалося скрутним матеріальним становищем. Ще більших випробувань зазнали викладачі, коли німецька влада ухвалила наказ ліквідувати цю установу. Тож з 1 лютого 1942 р. університетські працівники залишилися напризволяще. А окупаційні органи посилено «евакуювали» — тобто грабували — найцінніше майно організації. Вченого від голодної смерті врятувало те, що, окрім викладання, він займався науковою діяльністю. В роки нацистської окупації М. Грунський входив до складу Президії Академії наук. Після розпуску цього органу міська управа призначила вченому пенсію у розмірі до тисячі рублів на місяць. За словами М. Грунського, «за тодішніми цінами це було ніщо — кіло сала коштувало тисячу рублів»²⁶. Але якщо врахувати, що середня зарплата у окупованому місті складала 477 крб., то пенсію зовсім мізерною назвати не можна. В окремих випадках науковці користувалися й іншими пільгами. Так, на клопотання ректора Одеського університету міський голова Г. Пинтя видав наказ, згідно з яким у 1943 р. 65 професорів, окрім академічних пенсій, дістали знижку оплати за квартиру, світло та опалення на 50%²⁷.

Рятувала київських академічних працівників від голоду їдальня в Будинку вчених, спеціальний пайок — «два з половиною кіло жирів, чотири кіло м'яса, риби і кіло ковбаси»²⁸. М. Грунський зазначав, що доводилося продавати власні речі. Особливо важко було розлучатися з власною бібліотекою. «Прийшов до мене запрошений антиквар, відібрав книги, купив, прислав погоничів, наклав мішки з книгами. Я запитую: «Скажіть, якби замість книг були дрова, як би ви оцінили вище або нижче? Звичайно, вище»²⁹.

Працювали у захоплених нацистами містах і науковці. За даними Київської міської управи на кінець 1942 р. у місті було зареєстровано 3 академіка, 180 професорів, 253 доценти, 148 старших наукових співробітників, 69 молодших наукових співробітників, 80 асистентів. У Львівській політехніці в 1941 р. нараховувалося 297 осіб професорсько-викладацького складу, 260 осіб навчально-допоміжного персоналу, 105 наукових працівників³⁰. На думку І. Верби, можливо, одним з вагомих мотивів, що вплинув на рішення залишитись на окупованих територіях, стало важке життя під радянською владою і надія реалізувати власний науковий потенціал. Але, більшість розуміли, що навіть праця на користь української науки за умов окупації, буде неможливою без співпраці з окупаційною адміністрацією³¹. За підрахунками вченого, в окупації залишилося щонайменше 50 діячів історичної науки та суміжних до неї дисциплін. Він наголошував, що «Працювалося й жилося історикам дуже важко. Відчувався брак коштів та ігнорування їх інтересів, а то й цілком вороже ставлення до них окупаційної влади. Нацисти звертали увагу лише на прикладні науки, які могли принести користь Вермахту у веденні війни»³².

Доволі розлогою та деталізованою є розповідь про життя у роки нацистської окупації директора Зоологічного музею Київського державного університету, професора зоології В. Артоболевського. У стенограмі бесіди з ним представлений цінний матеріал для вивчення повсякденного життя міського населення у ті суворі часи випробувань. Серед іншого, вчений розповів і про умови праці в період перебування загарбників у Києві. Так, В. Артоболевський наголошував, що становище музейних працівників було більш-менш стабільним завдяки тому, що установа підпорядковувалася штадткомісаріату, а отже й фінансування зарплат і поточних витрат здійснювалося німецькими органами влади. Завдяки клопотанням В. Артоболевського, практично всіх працівників музею вдалося працевлаштувати до відновленої установи. З часом над колективом нависла небезпека вивезення на примусові роботи в Німеччину. За словами вченого, необхідно було створювати видимість роботи, аби уникнути депортації у Третій райх³³. Зважаючи на складну епідеміологічну

ситуацію в місті та розуміючи актуальність цієї проблеми для окупантів науковці вирішили працювати над темою «Комахи та тварини — переносники інфекційних захворювань», звичайно, погодивши її з куратором музею по лінії штадткомісаріату — німцем Буришем. Ще в кінці 1941 р. В. Артоболевський опублікував у руслі тієї тематики дві статті в «Новому українському слові» та «Последних известиях». Він також підготував дві брошури про роль вошей та клопів у поширенні епідемічних захворювань, але вони так і не були надруковані окремими виданнями³⁴.

Науковці, аби вижити змушені були порушувати роками вироблені моральні принципи, переконання. За словами В. Артоболевського, «потрібно було щось приховувати, якимось хитрувати, в певних межах, щоб не було соромно перед власною совістю»³⁵.

Загалом, будь-яка установа в роки окупації була під пильним наглядом владних структур і жорстким контролем. Багато залежало від компетентності та власне людських якостей тих осіб, які здійснювали цей нагляд. Так, зміна куратора зоологічного музею з Буриша на Матиле певним чином покращила становище працівників. Останній, за словами В. Артоболевського, був доволі культурною та освіченою людиною, практично не втручався у справи музею. Але починаючи з другої половини 1942 р., після суттєвих поразок військ Вермахту на німецько-радянському фронті становище музейників погіршилося. Було скорочене фінансування, розпочалися реквізиції майна установи, грабунок коштовних експонатів, відбір працівників для вивезення на примусові роботи в Третій райх³⁶.

Науковці в роки окупації певний час згуртовувалися навколо Будинку вчених, який вже з вересня 1941 р. відновив роботу. Серед першочергових завдань, що постали перед установою була підтримка науковців, які в переважній більшості потрапили у скрутне становище. Зусиллями активу організації вдалося налагодити роботу спеціалізованої їдальні, здійснювати збір коштів у каси взаємодопомоги для академіків-пенсіонерів. Станом на 1 серпня 1942 р. у складі Будинку вчених нараховувалося 725 осіб*.

Проте становище науковців, як і взагалі місцевого населення, не турбувало окупаційну владу, тому вже 3 листопада 1942 р. Будинок вчених

* Співробітники Будинку вчених здійснювали реєстрацію науковців, розподіливши їх умовно на 4 категорії: 1) особи зі ступенем доктора наук або тих, кого за науковими досягненнями можна прирівняти до докторів; 2) професори, доценти і кандидати наук, або ті, кого можна прирівняти до названих осіб; 3) інші категорії наукових працівників, що мають друковані праці або проводять наукову роботу; 4) утриманці померлих або репресованих науковців. [Калініна А., Луговський О. Київський Будинок учених: роки випробувань. Як виживали українські науковці під час нацистської окупації (1941–1943) // Вісник Національної Академії наук. — 2010. — № 2. — С. 38, 39].

через незадовільну (з точки зору функціонерів міської управи) роботу було реорганізовано. Він частково продовжував надання допомоги науковцям, але ця діяльність поступово зводилася нанівець, а основним видом робіт стало проведення наукових засідань. Однак функціонування Будинку вчених у роки окупації стало важливим чинником порятунку професорсько-викладацької та наукової інтелігенції.

У роки окупації найбільш затребуваними серед інтелігентів стали медичні працівники. Складні умови життя, незадовільна санітарно-епідеміологічна ситуація в багатьох населених пунктах спричинили поширення інфекційних захворювань. Панічна боязнь спалаху інфекцій змусила окупантів сприяти відновленню лікувальних установ і навіть дозволити підготовку спеціалістів медичного профілю як у середніх навчальних закладах, так і у вузах³⁷. Тому інтелігентам-медикам легше було влаштуватися на роботу, проте умови праці в них були не кращими, ніж в інших представників цієї суспільної категорії. При працевлаштуванні від медичних працівників вимагалось підтвердження їх кваліфікації відповідними документами про спеціальну освіту. Наприклад, у Києві для лікарів та фельдшерів, які упродовж війни втратили такі документи, при медичному інституті була організована кваліфікаційна комісія. Остання встановлювала ступінь кваліфікації лікарів та середнього медичного персоналу³⁸.

Через велику кількість хворих серед цивільного населення та військовополонених, особливо на початку окупації, медикам доводилося працювати без відпочинку. На заваді виконання ними свого професійного обов'язку ставали незадовільне фінансування галузі, відсутність найнеобхідніших ліків, постійне втручання окупаційної влади. Робота медичних працівників супроводжувалася моральними випробуваннями. Адже лікарі часто не могли надати необхідної допомоги за браком обладнання та інструментарію, ліків тощо. Важко було їм спостерігати й за тим, які заходи окупанти застосовували для винищення місцевого населення. Так, медик В. Петров зазначав: «Як лікар, я під час окупації був свідком того, як наша інтелігенція... була приречена на голодне животіння. До мене зверталися сотні людей, що опухли від голоду. Чим я міг їм допомогти, що міг їм порадити, коли я сам продавав речі і голодував? Я бачив сотні хворих, що вмирали без ліків, але я сам ледве врятував від смерті дружину, хвору тифом». У той час, коли для окупантів створювалися спеціальні лікувальні та аптечні установи, повністю забезпечені всім необхідним обладнанням та препаратами, місцеве населення було приречене на вимирання³⁹.

Українських лікарів широко залучали до роботи в вербувальних комісіях. Останні займалися відбором людей для вивезення на примусові

роботи до Німеччини. Ризикуючи власним життям, лікарі видавали фіктивні довідки про різноманітні хвороби, тим самим даючи змогу уникнути страшної долі. Хірург С. Струкуленко пригадував, що врятував у такий спосіб понад одну тисячу осіб⁴⁰. На жаль, не всі медики йшли назустріч місцевому населенню, яке потрапляла в лабеті вербувальників. Як пригадує киянка Ніна Донець, яку гітлерівці схопили на Галицькому базарі й відвезли на вербувально-пересильний пункт на вул. Артема, дівчина сподівалася, що через поранення пальцю, лікар їй допоможе. На нього вона поклала свої надії на визволення, адже «він — наша людина». Але ситуація склалася по-іншому. Лікар оглянув рану, наказав зробити перев'язку і вніс її прізвище до списку інших «щасливчиків» — претендентів на вивезення до Німеччини. Жінки, навчені життям, які були поруч з дівчиною, тільки хитали головами та казали: «А німець, мабуть, відпустив би...»⁴¹.

Вдавалися городяни й до інших дій, щоб не потрапити на примусові роботи: лягали в лікарню на операцію апендициту, коли вона зовсім не потрібна, приймали якісь ліки, аби розвинути в себе хворобу⁴². Сприяли порятунку від вивезення в Німеччину не тільки лікарі, а й інші медики. Наприклад, коли німці вирішили відправити на роботу до Райху студентів київських медичного і гідромеліоративного інститутів, серед них опинилася й підпільниця з Сталінського району комсомолка З. Почтар. Вона зробила собі і ще 20 студентам укол з протитифозною сироваткою. На другий день у них піднялася температура, їх відправили в ізолятор. Зрештою, німці, боячись епідемії, повернули їх додому⁴³.

Медичні працівники, які прихильно ставилися до радянської влади, ставали на шлях боротьби з окупаційним режимом. Зокрема вони рятували військовополонених, вступали до підпільних організацій та партизанських загонів, або надавали їм допомогу, переховуючи поранених, передаючи перев'язувальний матеріал і медикаменти. Так, на Дніпропетровщині в міжрайонній лікарні підпільна група лікарів і медсестер звільнила з таборів близько 140 чоловік військовополонених, 200 юнаків і дівчат були врятовані від вивезення в Німеччину, одержавши фіктивні діагнози про невиліковні хронічні захворювання⁴⁴. Отже, медичні працівники у роки окупації рятували місцеве населення не лише надаючи їм лікарські послуги, а й беручи участь у партизанській та підпільній боротьбі.

Вдалося реалізуватися в умовах нацистської окупації й окремим митцям. Їх працевикористання мало суттєву особливість. Митці, за задумом окупантів, повинні були виконувати політичні та ідеологічні замовлення «нovoї влади». Тільки тоді вони могли розраховувати на отримання роботи. Якщо у початковий період окупації мистецтво мало «національне

забарвлення», то надалі окупаційна влада швидко усунула цей чинник з творів мистецтва, погрожуючи авторам переслідуваннями та покараннями. З того часу, діяльність митців перебувала під пильним контролем нацистських пропагандистських органів і спецслужб. На художню інтелігенцію покладалося завдання засобами мистецтва довести «визвольну місію німецького східного походу», налаштувати місцеве населення на прихильне ставлення до завойовників, розкрити «злочинну сутність більшовицького режиму». Відповідно до цих завдань вибудовувалася робота у мистецьких закладах.

Актори, артисти й музиканти влаштовувалися у театри, музичні та балетні студії, аматорські колективи, концертні трупи. Працівники мистецьких установ при прийомі на роботу піддавалися ретельній перевірці. За твердженням фотографа театру опери та балету О. Вашкулата, гестапо вишукувало серед співробітників театру партійних людей, агентів НКВД та інших⁴⁵.

Умови роботи були складними. Низька заробітна платня, постійне відчуття голоду, у зимову пору року — холодні, неопалювані приміщення репетиційних залів супроводжували робочі будні театральних працівників. Становище діячів культури ускладнювалося ще й ставленням керівників установ цього профілю до своїх підлеглих. Інколи вони знущалися над артистами, вдавалися до побоїв тощо. Так, керівник Київської опери В. Брюкнер влаштовував по три репетиції на день, які інколи тривали до півночі, виснажуючи людей⁴⁶. Керівник підпільної групи медичних працівників м. Києва І. Волевач пригадував, що посадовець нещадно експлуатував персонал опери, примушуючи людей працювати в себе дома по господарству⁴⁷. Проте призначення німця на посаду керівника театральної установи мало й певні позитивні наслідки. Зокрема, київська опера з того часу фінансувалася міським комісаріатом, а не управою. Її працівники, окрім заробітної плати, отримували ще й пристойний, як на той час, продовольчий пайок. О. Вашкулат у своїх спогадах зазначав, що оркестрантам давали гарний набір продуктів. У декаду на особу передбачалося п'ять хлібин з чистого жита, 700 г масла, 600 г цукру, повидло, різні крупи. Проте такі пайки отримували близько 200 осіб, а колектив налічував близько 1000 чоловік⁴⁸. З іншого боку, за працівниками театру була закріплена їдальня (вул. Прорізна, 28), що призначалася не лише для акторів, а для всіх співробітників установи⁴⁹.

В умовах нацистської окупації працювали й бібліотекарі. Окупанти дозволили діяльність значної частини бібліотек, особливо тих, які мали цінні фонди. Однак ці установи не обслуговували читачів. На їх працівників покладалася завдання з виявлення, обліку, інвентаризації, пере-

вірки каталогів, концентрації та збереження книг, відокремлення забороненої літератури. Наприклад, станом на жовтень 1941 р., в окупованому Києві було зареєстровано 182 бібліотеки. Умови воєнного часу не дозволяли зберегти й забезпечити потрібними коштами всі виявлені установи. Тому міська управа ухвалила рішення про максимальне скорочення книгосховищ. Внаслідок здійснених заходів, з усіх зареєстрованих установ залишилося тільки 22 бібліотеки, а кількість працівників було скорочено на 75% (було 700, залишено 179)⁵⁰. Отже, більшість київських бібліотекарів залишилися безробітними. На тих, хто залишився працювати, покладалося завдання з концентрації книжкових фондів у приміщенні новоствореної організації — Центральної бібліотеки райхскомісара України. Через брак транспортних засобів, співробітники бібліотек змушені були перевозити книги самотужки, возиками, а взимку — на ручних санчатах, або ж переносити в руках. Тому процес концентрації книг у визначених бібліотеках розтягнувся на тривалий термін, а не звиклі до фізичної праці бібліотекарі були позбавлені звичайної для них роботи.

Для працевлаштування колишніх бібліотечних працівників, які перебували у скрутному становищі, керівники установ піднімали питання про відокремлення дитячих книгозбірень від дорослих як самостійних організацій, через специфіку їхньої роботи. Але на думку окупантів здійснення таких заходів було недоречним, бо вимагало розширення штату книгосховищ, при тому що фінансування залишилося на тому самому рівні; отже, сподівання на реорганізацію в тих умовах були марними.

Якщо діяльність місцевих бібліотекарів спрямовувалася на збереження фондів бібліотек для подальшого їх використання при роботі з читачами та для наукових досліджень в бібліотечній справі, то співробітники організацій, утворених окупантами, займалися відбором та комплектуванням книг для вивезення в Німеччину. Окупаційна влада вимагала від бібліотекарів сприяти окупаційним бібліотечним працівникам у вивезенні цінних фондів. Але, за словами директора університетської бібліотеки М. Новицької, вони, навпаки, намагалися зберегти найцінніші книги від вивезення, у різний спосіб переховуючи їх⁵¹.

Яскравим свідченням складних умов праці інтелігенції у роки нацистської окупації стала робота архівістів. Особливо скрутною була ситуація в зимовий період. У сховищах температура була настільки низькою, що здійснювати в них тривалий пошук було фізично неможливо. Така ситуація значно ускладнювала роботу архівістів, змушуючи їх виконувати свої обов'язки в умовах, які аж ніяк не відповідали санітарно-гігієнічним нормам та загрожували безпеці життя працівників. Зріс відсоток захворювань серед архівістів. За 6 місяців загальна кількість робочого часу, пропущеного 32 працівниками через хвороби, становила 179 днів⁵². До

того ж часто архівні справи під час перевезень з одного сховища в інші були розпорошені, й описи не відповідали наявним документам. Незважаючи на всі труднощі, київські архіви функціонували упродовж усього періоду окупації міста, виконуючи завдання генералкомісаріату та видаючи довідки на звернення установ і пересічних киян.

Налагодила певною мірою роботу й науково-технічна інтелігенція. Так, наприклад, в окупованому Києві перебувала начальник ливарного цеху «Ленінської Кузні» Т. Конашко. У стенограмі бесіди з нею представлена розлога інформація про умови роботи на заводі у роки нацистської окупації. Жінка до війни працювала інженером, знала особливості роботи на заводі. Вона відзначала порушення норм при виконанні тих чи інших робіт при німцях, недотримання технології, що звичайно впливало на якість продукції. Т. Конашко підкреслювала, що на їхньому заводі були кращі умови, ніж на інших відновлених київських підприємствах. Пояснювала вона це тією обставиною, що німецький керівник заводу дуже рідко з'являвся на підприємстві. Фактично його функції виконували українці, колишні працівники заводу. Вони з розумінням ставилися до персоналу. Жінка відзначала, що праця на німців, звичайно, не викликала задоволення. Тому працівники вдавалися до пасивного спротиву — вони створювали видимість роботи, насправді ж нічого не робили. У розповіді постійним лейтмотивом звучить тема складної продовольчої проблеми в окупованому Києві. Жінка наголошувала, що саме базари рятували киян від голодної смерті⁵³. На жаль, Т. Конашко не розповіла, як складалося її життя за межами заводу, що вона робила дома, про що думала, що її хвилювало, адже саме такі спогади дали б можливість скласти загальний фон життя інженерно-технічної інтелігенції.

Отже, умови праці інтелігенції упродовж окупаційного режиму залишалися складними. Отримати роботу могли тільки ті представники інтелігенції, які довели своє лояльне ставлення до окупаційної влади. Робота не була стабільною, і її можна було втратити за будь-який непослух чи непокору. Зарплатня, яку отримували вчителі, лікарі, науковці, була нижчою, ніж у промисловій сфері. Її не вистачало навіть на продукти харчування. Поширеним став продаж власних речей, предметів побуту, книг тощо. Відчайдушні спроби працівників Будинку вчених підтримати науковців були недостатніми. Соціальна незахищеність посилювалася моральними випробуваннями. Постійний тиск з боку влади, відчуття страху за власне життя та за долі рідних, невизначеність становища у сфері праці, приниження гідності нацистськими керівниками, відчуття непотрібності інтелектуальної праці негативно впливали на позицію інтелігенції, на її нездатність у тих умовах продемонструвати свій потенціал, продукувати ідеї, які б згуртовували інші суспільні верстви у складних умовах нацистської окупації.

«Новий порядок» видозмінив організацію повсякденного життя інтелігенції, нав'язуючи їй моделі поведінки, спрямовані на суто фізіологічне виживання.

-
- ¹ *Ветров І.* Економічна експансія Третього рейху в Україні. — К., 2000. — 232 с.
- ² *Лобода М.К.* Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950). — К., 2012. — 206 с.
- ³ *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 1999. — 205 с.
- ⁴ *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). — Харків, 2004. — 368 с.
- ⁵ *Айкель М.* «Через брак людей...» німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Укр. іст. журн. — 2005. — № 6. — С. 139–160.
- ⁶ *Karel Berkhoff.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule, Cambridge. — London, 2004. — 463 p.
- ⁷ *Tanja Penner.* Kohle für Stalin und Hitler: Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953, Essen, 2010. — 467 S.
- ⁸ *Dieter Pohl.* Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. — München. — 2008. — 399 S.
- ⁹ Детальний зміст див.: «Зеленая папка» Г. Геринга. Восточный штаб экономического руководства. Секретный документ командования // Режим доступа: <http://www.pavlovsk-spb.ru/dokumenty-voyny/241-direktivny-po-rukovodstvu-ekonomiko-vo-vnov-okkupirovannykh-vostochnykh-oblastyax.html>; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 1–168.
- ¹⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941–1944 рр. Зб. документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 28–29.
- ¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 37.
- ¹² Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-2466, оп. 1, спр. 1, арк. 6.
- ¹³ Там само. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 165, арк. 6, 8.
- ¹⁴ *Верба Ігор.* О.П. Оглоблин: штрихи до портрета // Київська старовина. — 1994. — Листопад–грудень. — № 6 (309). — С. 83.
- ¹⁵ ДАКО. — Ф. 2412, оп. 1, спр. 32, арк. 9.
- ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 45.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 45, 46.
- ¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 428.
- ¹⁹ *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. — К., 2008. — С. 98–99.
- ²⁰ ДАКО. — Ф. Р-2365, оп. 6, спр. 64, арк. 2зв., 12, 12зв.
- ²¹ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 430.
- ²² *Єржабкова Б.* Назв. праця. — С. 98–99.
- ²³ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 115.
- ²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 2.

- ²⁵ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 23, арк. 33, 34.
- ²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 3.
- ²⁷ Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 — 10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації 1941–1944. — К., 2006. — С. 830.
- ²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 4.
- ²⁹ Там само. — Арк. 2.
- ³⁰ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 166, арк. 2–3.
- ³¹ Верба І. Сторінки історії Української Академії наук в німецькій окупації (кінець 1941 — початок 1942 рр.) // Розбудова держави. — 1995. — № 3. — С. 45, 46.
- ³² Верба І. Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Історія та історіографія в Європі. — 2004. — № 3. — С. 68.
- ³³ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 18.
- ³⁴ Там само. — Арк. 18.
- ³⁵ Там само. — Арк. 36.
- ³⁶ Там само. — Арк. 20, 21.
- ³⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. (Збірник документів і матеріалів). — К, 1951. — С. 311.
- ³⁸ ДАКО. — Ф. 2412, оп. 2, спр. 170, арк. 10–11.
- ³⁹ Дубина К. Злодеяние немцев в Киеве. — К., 1945. — С. 20, 21.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 243^a, арк. 85, 86.
- ⁴¹ Спогади Н. Донець. 2005 р. // Архів автора.
- ⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 347, арк. 15.
- ⁴³ Там само. — Ф. 166, оп. 2, спр. 347, арк. 10.
- ⁴⁴ Воїни в білих халатах // <http://www.guoz.dp.ua/main/479-voni-v-blikh-khalatakh.html>
- ⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 40.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 1, спр. 13, арк. 8.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 297, арк. 145.
- ⁴⁸ Там само. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 38.
- ⁴⁹ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 10, арк. 8зв.
- ⁵⁰ Там само. — Спр. 175, арк. 16.
- ⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 244, арк. 9.
- ⁵² ДАКО. — Ф. 2412, оп. 2, спр. 175, арк. 13.
- ⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 244, арк. 2–3.

В данній статтє выяснены основныя практики городской интеллигенции в сфере труда в период нацистской оккупации Украины. Проанализировано трудоустройство управленцев, инженеров, врачей, учителей, медицинских работников, ученых, юристов. Доказано, что оккупационный режим привел к тому, что представители этой общественной когорты находились в состоянии постоянной борьбы за выживание (физическое и моральное) и вынуждены были осваивать новые жизненные стратегии, ориентируясь на несвойственные им виды деятельности.

Ключевые слова: *трудоиспользование, условия труда, нацистская оккупация, интеллигенция.*

This article elucidates common labor practices of urban intelligentsia during the Nazi occupation of Ukraine. The use of labor of managers, engineers, doctors, teachers, medical workers, scientists, lawyers is analyzed. It is proved that the occupation regime drove the representatives of this social cohort into a state of constant struggle for survival (physical and mental) and forced them to adopt new life strategies, focusing on activities extrinsic to them.

Keywords: *use of labor, working conditions, Nazi occupation, intelligentsia.*

КИЇВСЬКИЙ ТРАМВАЙ ТА ЙОГО ПАСАЖИРИ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Розглядається робота трамвая в Києві при німецькому окупаційному режимі 1941–1943 років, у двох аспектах: як засобу пересування і як елемента повсякденного життя його пасажирів. Показано, що, в порівнянні з мирним часом, трамвай працював набагато менш надійно, а окупаційні реалії призводили до загострення існуючих і появи нових конфліктів, в які були втягнуті пасажирів трамвая.

Ключові слова: Київ, трамвай, Друга світова війна, німецька окупація.

У повсякденному житті населення великого міста громадський транспорт відіграє важливу роль, забезпечуючи переміщення жителів містом зі всілякими цілями. В екстремальних умовах, до яких, природно, відносяться війна та окупація, робота транспорту, як правило, серйозно порушується, що помітно впливає на життя городян.

Транспортний аспект повсякденного життя Києва під час німецької окупації 1941–1943 років досі не був предметом спеціального розгляду. За винятком збереженого в Державному архіві Київської області фонду трамвайно-тролейбусного управління (ДАКО, ф. Р-4200), згадки про трамвай — практично єдиний вид міського транспорту, який працював у Києві в ті роки — як правило, побіжні й розкидані по документах, мемуарах, щоденниках, де вони зустрічаються в контексті інших повсякденних проблем киян. Мета цього дослідження — звести воедино інформацію, що дійшла до нас, і проаналізувати роботу київського трамвая як складову частину життя міста в період окупації. Тут варто виділити як мінімум два аспекти: по-перше, трамвай як засіб пересування, по-друге, трамвай як місце скупчення людей, що породжує різного роду тертя і конфлікти, які в екстремальних умовах, взагалі кажучи, мають тенденцію до загострення.

До літа 1941 р. київський громадський транспорт був представлений трамваем, троллейбусом, автобусом і фунікулером. Робота транспорту припинилася 18 вересня, напередодні відступу Радянської армії з Києва. Тролейбусний і автобусний рух у період окупації не відновлювався; отже, єдиним видом громадського транспорту в місті (не враховуючи фунікулера, який працював, але відігравав незначну роль) був трамвай.

Заходи з відновлення трамвайного підприємства офіційно почалися 22 вересня, на четвертий день по зайнятті Києва німецькою армією. 28 вересня було відновлено діяльність трамвайно-тролейбусного управління, керівництво якого було призначено того ж дня. Керівником управління був призначений Ю. Голушко, якого згодом змінив «фольксдойче» Л. Грауерт¹.

Технічна можливість відкрити пасажирський рух на центральних маршрутах з'явилася вже на початку жовтня, але проблемою був дефіцит електроенергії². Рух розпочався рівно через місяць після припинення, 18 жовтня 1941 р.³ Першого дня на 6 маршрутів (1, 3, 4, 11, 13, 16) вийшло 40 моторних і 14 причіпних вагонів, які перевезли 43,5 тисячі пасажирів. Надалі, зі збільшенням поставок палива і відповідно виробництва електроенергії, кількість вагонів на існуючих маршрутах зростала, і відкривалися нові лінії. До середини листопада середній денний пасажиропотік на всіх лініях виріс до 104 тис.⁴ (Для порівняння, з січня по червень того ж таки 1941 р. трамвай перевозив 750–800 тис. пасажирів на день, з 22 червня по 18 вересня — в середньому близько 400 тис.⁵) Таким чином, трамвай на той момент відіграв помітну роль у житті міста: приблизно кожен четвертий киянин щодня користувався його послугами (населення міста на квітень 1942 р. становило близько 352 тис.⁶, у жовтні 1941 р. воно було більше). На що ж міг розраховувати потенційний пасажир трамвая?

Зі свідчень очевидців чітко впливає (абсолютно недивний) висновок про те, що трамвай працював далеко не ідеально. Кияни згадували, що вагони курсували рідко; тож на невеликі відстані, як правило, швидше було ходити пішки⁷. Але інколи навіть дістатися центру з околиць бувало легше на своїх двох. На другий рік окупації, у лютому 1943 р., майбутній дитячий письменник Володимир Виговський записав у щоденнику: «Я в Києві, в Святошино, на 4-ій просіці. В місто йду пішки, бо трамваї ходять погано»⁸. Твердого розкладу, судячи з усього, не було. На кінцевих зупинках шикувалися черги на посадку; коли місця заповнювалися, вагон рушав. Перші трамваї виходили з депо о 6:30 (струм вмикали годиною раніше); останні заходили в депо після закінчення руху о 17:00, і через півгодини вимикався струм⁹ (а о 18:00 починалася комендантська година). Технічний стан деяких вагонів залишав бажати на краще. «Гальма, електроприлади та інше обладнання трамвая були в такому розладі, що можна тільки дивуватися, як він їздить в такому стані по такій нерівній, з пагорбами місцевості. Але я бачив, гальмування відмінне», — згадував угорський мистецтвознавець Нандор Феттіх, що працював у той час у Лаврі й користувався трамваем для поїздок туди з центру і назад¹⁰. Ще один характерний пасажир передає враження пересічного пасажира київсь-

кого трамвая того часу: «Вечером їдемо із знайомим розгрітаним, заржавілим та немилосердно скиглячим трамваєм через Львівську, Поділ, Кирилівського до передмістя Куренівка, де маю відвідати дитячий будинок Доїздимо до останньої зупинки 11-ки. Тут же трамвай закручує та вже більше до міста не вертається»¹¹ (вочевидь, мається на увазі, що трамвай розвернувся на Петропавлівській площі, кінцевій зупинці тодішнього 11-го маршруту, та попрямував до Куренівського парку, розташованого трохи ближче до центру).

Отже, трамвай у той час безумовно не можна було назвати надійним засобом сполучення. Натомість він, як і при радянській владі, залишався відносно дешевим. Із відкриттям руху, 18 жовтня 1941 р., було встановлено тимчасовий трамвайний тариф — 30 копійок за одну ділянку з пасажиром і 1 карбованець за перевезення одного місця багажу. 15 листопада тариф було підвищено до 50 копійок за ділянку (плата за багаж не змінилася)¹². Для порівняння наведемо зарплати співробітників Київського університету згідно штатного розкладу: ректор — 2000 карбованців на місяць, декан факультету — 1500, професор — 1200, асистент — 700, лаборант — 400, охоронець, двірник чи прибиральниця — 200¹³. У порівнянні ж з цінами на продукти, проїзд на трамваї був мало не безкоштовним. Влітку 1942 р. кілограм хліба на базарі коштував 100 карбованців, літр молока — 40, кілограм свинини — 200, свинячого сала або вершкового масла — 650, пуд борошна — 1700¹⁴. Таким чином, проїзд у трамваї не становив істотної частки витратної складової бюджету пересічного киянина. До того ж, були й, за сучасною термінологією, «пільгові категорії» пасажирів. Колишній командир охоронної команди київської поліції Сергій Орлов переповів на допиті: «Нам разрешался бесплатный проезд на трамваях»¹⁵. Природно припустити, що коли така пільга існувала для українських поліцейських, то німецькі військовослужбовці тим більш не мали платити за проїзд. Застосовувалася й стандартна практика надання права безкоштовного проїзду трамвайним службовцям (в архівах та приватних колекціях збереглися службові квитки, видрукувані німецькою та українською мовами).

За таких тарифів трамвайному підприємству вдалося стати, як і до війни, вельми прибутковим. Пасажирський рух за два з невеликим місяці 1941 р. приніс 3,451 млн. крб. доходу при 2,668 млн. витрат, давши таким чином прибуток у 733 тис. крб.¹⁶ Здавалося б, існували підстави для подальшого розвитку трамвайного сполучення — але сталося рівно навпаки. Проблема, як і на початку окупації, полягала в енергетичній кризі. «Трамвай уже на початку січня 42 р. має припинити рух, так як наявного вугілля вистачить тільки для часткового забезпечення міста до 31.3.42 електричним струмом», — повідомлялося у донесенні поліції безпеки й

СД про становище в Київському генеральному окрузі за лютий 1942 р.¹⁷ Дійсно, 21 січня 1942 р. пасажирські перевезення припинилися, офіційно через брак палива на електростанціях і відповідно неможливість вироблення достатньої кількості електроенергії¹⁸. З того моменту залишився вантажний трамвайний рух і так звані спеціальні перевезення, тобто транспортування робітників до підприємств (вранці) і назад (ввечері), а також перевезення працівників установ і німецьких військових. Вагони, як правило, вирушали за розкладом і ходили за фіксованими маршрутами, як-от: вулиця Кірова — бульвар Шевченка; Бессарабка — Грушки; Галицька площа — Печерськ; Софіївська площа — Солом'янка; Поділ — Либідь¹⁹. Киянам тепер довелося ходити пішки на будь-які відстані: «... з таких передмість як Звіринець, чи Куренівське приходилося йти часами тільки понад дві години, бо вулиці були завалені снігами[,] а трамваї взагалі не курсували[,] тільки їздили вантажні вагони для перевозу всяких матеріалів», — пригадував очевидець, маючи на увазі перші місяці 1942 р.²⁰

У травні того ж року, за показами свідка, «работает трамвай, но только утром и вечером, работает фуникулер»²¹. Йшлося, напевне, про спеціальні перевезення: пасажирський рух було офіційно поновлено лише 1 червня, як «подарунок» киянам до 50-річного ювілею трамвая. Як і при першій спробі, було відкрито 6 маршрутів (1, 9, 11, 12, 16, 20). Тепер перші вагони виходили з парку о 5-й годині, останні заходили о 20-й. Пасажирський тариф став удвічі більше колишнього: 1 крб. за ділянку з пасажира і 2 крб. за ділянку за провезення громіздкого багажу²². «Без трамваїв було дуже тяжко передусім у зимі діставатися з одної його частини до другої. На радість киянам почали в другій половині червня їздити трамваї», — коментував свідок, Юрій Таркович²³. Однак радість ця була дуже недовгою. 10 липня пасажирський рух знову «тимчасово» припинився (хоча існує свідоцтво Уласа Самчука, який їхав пасажирським трамваем уздовж Брест-Литовського проспекту 14 липня²⁴). Не допомогло те, що трамвай, як і півроком раніше, приносив помітний прибуток (пасажирський рух, включаючи фуникулер, і спеціальні перевезення принесли 8,711 млн. крб., при експлуатаційних витратах в 4,841 млн.; середній денний пасажиропотік за 40 днів фактичної роботи становив трохи менше 70 тис.²⁵).

Вантажний рух та спеціальні перевезення, однак, не переривалися у другій половині 1942 р., що підтверджується як документами, так і спогадами. «Київ енергійно готується до зими. ... В передміських околицях управа також визначила лісові ділянки, де бажаючі можуть на зиму заготовити паливо. Тепер міські трамваї те й роблять, що розвозять населенню заготовлені в той спосіб дрова», — зазначав свідок у жовтні²⁶.

«Трамвай в г. Киеве функционирует частично, а именно перевозятся только грузы и рабочие на работу и с работы», — йшлося у розвідувальній звітці у грудні того ж року²⁷. Варто зазначити, що робітники вантажних трамваїв регулярно «підробляли» приватним візництвом. Офіційно це було заборонено, і влада час від часу вдавалася до санкцій: винних вагоноводів переводили на важкі роботи до служби шляхів або попереджували про звільнення в разі повторного порушення²⁸. Проте попит народжував пропозицію. Як пригадував Анатолій Кузнецов, у Куренівського депо часто стояв натовп в очікуванні випадкового трамвая. Вагон виїжджав з депо, люди встрибували на платформи, вагоновод збирав гроші та віз на Поділ або в Пущу-Водицю²⁹.

Останні відомості про регулярні перевезення пасажирів у період окупації, що дійшли до нас, відносяться до літа 1943 року. Приблизно наприкінці червня було відновлено рух за маршрутом Поділ — Пуща-Водиця³⁰. Окрім того, з 24 серпня шість тривагонних поїздів, що перевозили лісоматеріали для німецької організації «Eisenbahn Pionier», виходили з Куренівського парку з 15-хвилинним інтервалом — перший о 8:30, останній о 9:45 — і робили по два оберти кожен за тією ж трасою Поділ — Пуща-Водиця. У головному моторному вагоні дозволялося їздити цивільним особам³¹.

Звернімося тепер до соціально-побутового аспекту київського трамвая під час окупації. В репортажах про трамвай та його пасажирів, що дійшли до нас, чітко простежуються тенденції нацистського режиму: прагнення представити нову владу як визволителя мешканців окупованих територій від більшовизму, ідея про другорядність місцевого населення, радикальний антисемітизм, а також (до середини грудня 1941 р.) загравання з українським націоналістичним рухом. Так, буквально через кілька днів після пуску трамвая кореспондент «Українського слова» писав:

«Але чомусь не хочеться їхати в трамваї, хоча й пішки ходити не легко. Просто таки не можна їхати! Вздовж всього маршруту в трамваї ні на одну секунду не втихає багатоголоса, пристрасна, «мистецька» сварка. ... До того ж усі розмовляють російською, я сказав би київсько-російсько-українсько-жидівською мовою. Тиск, крик, лайка, замішання. Та доки ж це буде? Німці у Німеччині розмовляють по-німецькому, французи у Франції — по-французькому, а українці у Києві — по-російському! Дивно, як це ми за ці роки ще не вивчилися говорити і писати по-жидівському?!»³².

Рівно за тиждень інший кореспондент підхопив тему. «Граждан! Куда прьоте? Местов больше нету», — цитував він кондукторку вагону № 813, що рухався 7-м маршрутом. Окрім відмови говорити українською, вона зробила дещо навіть більш обурливе: назвала Галицький базар «Свба-

зом». Скаргу було доведено до відома трамвайного начальства, і через три з половиною тижні надійшла відповідь: справді, деякі кондуктори грубо поводитися з пасажирами та замість української мови використовували російську чи то жаргон; управлінням трамвая вжито заходів до викорінення подібних явищ³³.

У вагонах час від часу з'являлися службовці трамвайних парків, що інспектували роботу кондукторів. Розповідь про один такий випадок дійшла до нас у вигляді ще однієї газетної публікації. «Шановні громадяни, будь ласка, одержуйте квитки! Не затримуйте розміном грошей! Ваш квиток?.. Ваш?.. Ваш?..» Молоденька кондукторка з блакитними очима чемно протискується крізь натовп до дверей. ... Всі дуже задоволені кондукторкою. Та й не диво: пасажири звикли до лайки, до штовхання, до того, що, замість дати решту, кондукторка нагороджує їх образливими епітетами. Але сьогодні — чудовий день. Ніби й не свято, і квиток на трамваї покищо не подешевшав, а кондукторку не пізнати. Якби не бездоганна українська вимова, можна було б подумати, що не інакше, як її виписали з-за кордону». (Потрібний пасаж в наявності: якщо культурна людина — значить, з-за кордону!) Проїхали три-чотири зупинки — і раптом кондукторка перетворилася. Штовхає пасажирів, лається, перейшла з чистої української мови на жаргон... Усе пояснюється просто: перевіряючий з трамвайного парку тільки-но вийшов з вагона і чекає тепер наступного, цілком задоволений результатами перевірки³⁴.

Декому з киян запам'яталося, що трамваї під час окупації працювали «тільки для німців». «В трамваях могут ездить только немцы, другим не разрешают», — інформувала на початку 1942 р. зв'язкова Київського міськкому КП(б)У М. Гурська³⁵. «Мы не пользовались трамваями. Nur für Deutsche!» — стверджувала А. Горман, донька редактора «Нового Українського Слова» К. Штеппи³⁶. Такі спомини, однак, не можна визнати достовірними. Наведені вище цифри пасажиропотоку в 1941–1942 рр. не могли бути досягнуті за рахунок самих лише німців — їх у місті було занадто мало. Насправді, правила проїзду в трамваї одразу після його пуску були досить лояльними стосовно місцевого населення. Порядок входу і виходу був таким: в двовісних вагонах вхід через задні двері, вихід через передні; у чотиривісних — вхід через середні, вихід через передні та задні. Менш ніж за місяць порядки стали суворішими. З 15 листопада 1941 р. цивільним особам суворо заборонили як проїзд на передньому майданчику моторного вагона, так і вхід або вихід через нього. Тепер у двовісних моторних вагонах пасажири повинні були входити і виходити ззаду (в причепах порядок залишився тим самим: вхід ззаду, вихід спереду), у чотиривісних — входити ззаду, виходити посередині. Передній майданчик призначався виключно для проїзду німецьких військових та чергового інструктора служби руху³⁷. За Анатолієм

Кузнецовим, «трамваи были разделены: задняя часть для местного населения, передняя — для арийцев»³⁸. Твердження щодо «*nur für Deutsche*» стосуються, радше, тих періодів, коли пасажирського руху не було; але й тоді, окрім німців, трамваї, як вже зазначалося, перевозили київських робітників (за свідченням В. Сосова, вони потрапляли до вагонів за спеціальними перепустками³⁹).

Разом з тим, ставлення окупантів до місцевого населення за «нового порядку» непогано характеризує такий випадок у київському трамваї. Вагон прямував Брест-Литовським шосе у бік Політехнічного інституту. Неподалік від Провіантської вулиці (нині — вул. Галі Тимофєєвої) у вагоні зчинився галас: пасажири викрили кишенькового злодія. На передній площадці їхав німецький офіцер. З'ясувавши, що сталося, він наказав зупинити трамвай, вивів злодія з вагона і тут же, біля шляхів, застрелив з пістолета. Після чого зайшов у вагон і звелів їхати далі⁴⁰.

Добре відомим заходом окупаційного режиму була кампанія з відправки мешканців окупованих територій на роботу до Німеччини. За виключенням початкового періоду (коли знаходилися добровольці, що повірили були пропаганді), на роботу забирали примусово: проводили облави, і людей працездатного віку, в яких не було при собі належних документів, вивозили. Пасажири трамвая могли фігурувати по обидва боки цієї процедури. З одного боку, перевірки траплялися не тільки на вулицях або базарах, а й у трамваях⁴¹. З іншого боку, трамваї використовувалися для доставки майбутніх остарбайтерів на вокзал⁴². Були й інші ситуації, коли пасажиром трамвая можна було стати під конвоєм. Військовополонених з Сирця на роботу на Хрещатик і назад певний період возили трамваями 4-го маршруту⁴³. У серпні 1943 р. міська влада перейнялася групою 17-річних киян, які ухилились від роботи на оборонному об'єкті на Вишгородській вулиці, куди вони були мобілізовані управою праці. Було складено список, коменданту поліції Софійського району було запропоновано заарештувати зазначених осіб, утримувати їх у поліцейському управлінні, а на наступний день доставити на об'єкт трамваєм, який о 6-й ранку відходив від Софійської площі на Куренівку⁴⁴. Водночас, трамваї допомагали декому уникнути відправки до Німеччини. Коли в червні 1942 р. було відновлено пасажирський трамвайний рух, київські підпільники організували так звану «підземну залізницю». Одного-двох людей, яким загрожувало вивезення до Німеччини, саджали у переповнений трамвайний вагон, довозили їх до окраїни — найімовірніше, Пущі-Водиці — де вони могли піти в ліс до партизанів або зникнути з поля зору окупантів іншим шляхом⁴⁵.

Нарешті, остання за хронологією згадка про те, як трамваї під час окупації використовувалися для перевезення киян, належить Анатолію Кузнецову. На початку жовтня 1943 р. на Куренівці, біля Петропавлівсь-

кої площі, поставили довгий ряд трамваїв, населення виганяли з будинків і заганяли до трамваїв, аби везти на вокзал: «Місто Київ евакуюється до Німеччини, міста більше не буде», — оголошували німці. Втім, вони вже не дуже старалися: автору з матір'ю вдалося успішно уникнути примусової евакуації⁴⁶.

Отже, трамвай в окупованому Києві функціонував, але далеко не весь час і в цілому ненадійно. Коли був відсутній регулярний пасажирський рух, здійснювалися вантажні перевезення та спеціальні рейси на замовлення підприємств та установ, що давало можливість пересічним киянам певною мірою користуватися трамваєм як засобом пересування. Трамвайні тарифи неодноразово підвищувались, але залишалися дуже низькими в порівнянні, скажімо, з цінами на продукти харчування.

Розглядаючи трамвай як складову повсякденного життя, приходимо до висновку, що особливості окупаційного режиму призводили до загострення соціальних відносин і конфліктів, що стосувалися пасажирів трамвая. Основною причиною цього була тенденція сприйняття місцевих жителів як «людей другого гатунку», що спостерігалось як на побутовому рівні (антисемітизм, русофобія), так і у формальних аспектах (цивільні особи були знижені в правах у порівнянні з німецькими військово-службовцями). Трамваї також відігравали роль у такому унікальному для окупаційного періоду явищі, як вивезення людей на примусові роботи.

¹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-4200, оп. 2, спр. 2, арк. 2; Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 254, арк. 1.

² Київський трамвай за 50 років (1892–1942). — К., 1942. — С. 28–30 (ДАКО. — Ф. Р-4200, оп. 2, спр. 11, арк. 16–17); ДАКО. — Ф. Р-4200, оп. 2, спр. 2, арк. 6.

³ ДАКО. — Ф. Р-4200, оп. 2, спр. 2, арк. 8; Українське слово. — 1941. — 12, 19 жовтня.

⁴ Українське слово. — 1941. — 14 листопада; Феттіх Н. Київський щоденник. 3.XII.1941–19.I.1942. — К., 2004. — С. 51.

⁵ Київський трамвай за 50 років. — С. 9 (ДАКО. — Ф. Р-4200, оп. 2, спр. 11, арк. 5).

⁶ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 15, спр. 18а, арк. 19.

⁷ Хорошунінова І. Первый год войны. Киевские записки // <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg910.htm>; Феттіх Н. Київський щоденник. — С. 51.

⁸ Фонды НМИВОВ, КП-24203/3, Л-2121/3. Оригинал. Рукопись.

⁹ ДАКО. — Ф. Р-4200, оп. 2, спр. 2, арк. 12.

¹⁰ Феттіх Н. Київський щоденник. — С. 51.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833, оп. 3, спр. 16, арк. 178–178зв.

¹² ДАКО. — Ф. Р-4200, оп. 2, спр. 2, арк. 8, 10, 22; Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 246, арк. 24; Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 4, арк. 141; Українське слово. — 1941. — 19 жовтня.

¹³ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 23, арк. 33–34.

¹⁴ Там само. — Спр. 28, арк. 19.

- ¹⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 5, спр. 66434, арк. 23.
- ¹⁶ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 254, арк. 2зв.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 344.
- ¹⁸ Київський трамвай за 50 років (1892–1942). — С. 32 (ДАКО. — Ф. Р-4200, оп. 2, спр. 11, арк. 18); Нове українське слово. — 1942. — 21 січня.
- ¹⁹ ДАКО. — Ф. Р-4200, оп. 2, спр. 2, арк. 42; Нове українське слово. — 1942. — 29 квітня.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 3, спр. 15, арк. 52.
- ²¹ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 65175, арк. 158зв.
- ²² ДАКО. — Ф. Р-4200, оп. 2, спр. 4, арк. 158–160; спр. 5, арк. 150; Нове українське слово. — 1942. — 31 травня.
- ²³ ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 3, спр. 17, арк. 13–14.
- ²⁴ Самчук У. На коні вороному // Літопис Червоної калини. — 2000. — № 1–3 (100–102). — С. 162.
- ²⁵ ДАКО. — Ф. Р-4200, оп. 1, спр. 1, арк. 39–42.
- ²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 3, спр. 19, арк. 37зв–38.
- ²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 22, спр. 123, арк. 31–32.
- ²⁸ ДАКО. — Ф. Р-4200, оп. 2, спр. 8, арк. 44; спр. 10, арк. 9, 39.
- ²⁹ Кузнецов А. Бабий Яр — К., 2008. — С. 131.
- ³⁰ ДАКО. — Ф. Р-4200, оп. 2, спр. 10, арк. 25.
- ³¹ Там само. — Арк. 43.
- ³² Українське слово. — 1941. — 25 жовтня.
- ³³ Там само. — 1, 26 листопада.
- ³⁴ Там само. — 10 грудня.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 353, арк. 94.
- ³⁶ Інтерв'ю автора з А.К. Горман, 11 лютого 2012.
- ³⁷ ДАКО. — Ф. Р-4200, оп. 2, спр. 2, арк. 12зв, 26.
- ³⁸ Кузнецов А. Бабий Яр. — С. 169.
- ³⁹ Інтерв'ю Т.В. Заболотної з В. Сосовим, 11 жовтня 2012.
- ⁴⁰ Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці. — К., 2008. — С. 90–91.
- ⁴¹ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 65175, арк. 84.
- ⁴² Там само. — Ф. 6, спр. 72152 ФП, арк. 92зв.
- ⁴³ Інтерв'ю Т.В. Заболотної з В. Сосовим, 11 жовтня 2012.
- ⁴⁴ ДАКО. — Ф. Р-2359, оп. 1, спр. 5, арк. 67 (цит. за: Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Сборник документов. — К., 1963. — С. 321).
- ⁴⁵ Dougan A. Дупато. — Guilford, CT, USA, 2002. — Р. 120.
- ⁴⁶ Кузнецов А. Бабий Яр. — С. 306–307.

Рассматривается работа трамвая в Киеве при немецком оккупационном режиме 1941–1943 годов, в двух аспектах: как средства передвижения и как элемента повседневной жизни его пассажиров. Показано, что, по сравнению с мирным временем, трамвай работал гораздо менее надежно, а оккупационные реалии приводили к обострению существующих и появлению новых конфликтов, в которые были втянуты пассажиры трамвая.

Ключевые слова: Киев, трамвай, Вторая мировая война, немецкая оккупация.

The functioning of Kiev tram under the German occupation of 1941–1943 is considered in two aspects: as a means of transportation and as an element of everyday life of its passengers. It is shown that tram service was much less reliable as compared to peacetime, whereas the reality of occupation caused existing conflicts involving tram passengers to sharpen and new ones to arise.

Keywords: Kiev, tram, World War II, German occupation.

МІЖ ВИЖИВАННЯМ ТА ОПОРОМ: ПОВСЯКДЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ В СПОГАДАХ КОЛИШНІХ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ

Військовий полон розглядається як система практик утвердження влади нацистської Німеччини над полоненими червоноармійцями, та як способи «проживання/перетерплювання» військовополоненими цього утвердження чужої влади над собою.

Ключові слова: влада, Друга світова війна, радянські військовополонені, історія повсякдення

В історіографії Другої світової війни тема радянських військовополонених продовжує досліджуватися у вигляді мета-оповіді. Увага істориків зосереджена на загальних питаннях політики нацистського режиму стосовно полонених з Червоної армії, їх умовах утримання та працевикористання на території Третього райху, функціонування табірної системи. Зміщення дослідницького фокусу від організаційних структур військового полону до особи самого бранця дозволить зосередити увагу не тільки на причинах масової загибелі, але й на способах виживання полонених. Така постановка проблеми допоможе побачити не однаїтну групу радянських військовополонених, а безліч варіантів життєвих історій, національних, світоглядних психологічних характеристик, що зрештою може привести до розуміння мотивації тих чи інших дій, оцінки їх наслідків. Як один з підходів до вивчення історії радянських військовополонених пропонується використати напрацювання історії повсякдення (нім. Alltagsgeschichte)¹. Історія повсякдення — є однією з форм мікроісторії, яка була особливо поширена серед німецьких істориків 1980-х роках. Основна увага дослідників цього напрямку зосереджена на історії повсякденного життя *багатьох*, так званих, *безіменних* людей, вивчення їх *досвіду* та щоденних *практик*. Вона спрямована проти аксіоми «великих людей», як головних діючих осіб історії й об'єктів її вивчення, також вона критична стосовно тези про анонімні структури, які нібито визначають хід історії².

У центрі досліджень історії повсякдення перебувають поняття *силового поля* та *ухилення*. Історичні актори діють, вони здійснюють вчинки не

завжди як автономні суб'єкти, але не завжди як маріонетки. Вони шукають і використовують можливості й простір для дії, а також створюють їх собі самі. Історичному актору відповідає фігура *силового поля* соціальних зв'язків і дій з виробництва культурних продуктів. Під *ухиленням* А. Людке бачить здатність акторів бути чутливим до шансів і певних кон'юктур, котрі дозволяють людям чинити «інакше, ніж раніше»³.

Важливими *силовими полям* для дослідників повсякдення є влада та війна. Набуття влади, утвердження своєї влади над іншими людьми, а також «перетерпіння» чужої влади над собою — цей набір тем вивчається в контексті «панування як соціальної практики». При цьому влада тут розуміється не як зовнішня даність, а означає конкретні моменти повсякденних життєвих практик. Наприклад, предметом зацікавлення можуть бути надії та страхи людей, різноманітні емоції, які відносяться до повсякденних дій всемогутньої влади⁴.

Для досліджень історії радянських військовополонених цінним є положення теоретиків історії повсякденності про існування «повсякденного спротиву» насиллю (активного чи пасивного) в умовах тоталітарних режимів. І хоча саме ця позиція є найбільш дискусійним в історіографії, все ж виявлення різних буденних способів, за допомогою яких підневільні люди, зокрема військовополонені, можуть опиратися існуючій владі представляє великий інтерес. У таких студіях важлива увага приділяється вивченню різних форм поведінки і стратегіям виживання людей у специфічних соціально-політичних умовах.

В історії повсякдення важливу роль відіграють індивідуальні біографічні студії, котрі ставлять у центр уваги описані протиріччя, особливо — дослідження біографій нібито «безіменних» пересічних людей. Так само дуже важливі дослідження колективних біографій та портретів, які можуть показати як середні величини, так і діапазон варіантів індивідуального сприйняття і способів поведінки, наприклад у колективі полонених в німецькому таборі, робочій команді чи радянському фільтраційному таборі, трудовому батальйоні, в родинному колі після повернення військовополоненого на батьківщину. Дослідники історії повсякденності свідомі того, що історичні *актори* діють в різноманітних ситуаціях, «глибину» багатоманітності яких неможливо виміряти остаточно, але які демонструють певний спосіб життя та уявлення.

У цій статті пропонується проаналізувати індивідуальний досвід переживання військового полону через призму владних відносин. Джерелом дослідження стали спогади колишніх радянських військовополонених, опубліковані в останнє десятиріччя. Починаючи з 1990-х років на пострадянському просторі активно стали друкуватися щоденники і рукописи колишніх бранців, написані для рідних, і які десятки років пролежали «в

шухлядах», чекаючи «кращих» часів⁵. Частина документів особового походження меншого обсягу з'явилася завдяки ініціативі різних громадських організацій, як КОНТАКТЕ-КОНТАКТИ, Саксонські меморіали в пам'ять жертв політичного терору, та окремих дослідників⁶. У видавництві Російської політичної енциклопедії друкуються спогади військово-полонених в окремій серії «Людина на узбіччі війни»⁷. Також спогади колишніх полонених червоноармійців можна знайти на спеціалізованих Інтернет-сайтах, присвячених Другій світовій війні та різноманітних форумах⁸.

Обраний масив наративних текстів представляє різноманітні категорії учасників Другої світової війни: рядових і офіцерів, представників різних родів військ, які мали багаторічний бойовий досвід і «поки не потрапив у полон не бачив жодного фашиста, не зробив жодного пострілу». Автори спогадів мають різне національне й соціальне походження, за різних обставин і в різний час потрапили у полон до противника, перебували в різних таборах і в кожного з них своя повоєнна історія. Проте, в розповідях про полон можна знайти багато спільних сюжетів, на яких і зупинимось більш детально.

Першим таким сюжетом є детальний опис обставин і самого процесу полонення. Анатолій Деревенець: «Все произошло буднично и просто. Видно было, что эти солдаты брали уже не одну такую группу, как наша, — фактически безоружных, голодных и деморализованных бойцов. Они подошли и просто сказали: — Ком, ком, — и показали в сторону деревни. Люди медленно поднялись и побрели. Мы были уже не бойцами, а пленниками победителей...»⁹.

Леонід Котляр: «Когда наступила внезапная тишина, перестали рваться мины и сыпаться на голову земля, я приподнял голову и огляделся. Я увидел командира батальона и нескольких наших связистов с поднятыми руками и немцев с автоматами вокруг. Я еще, возможно, успел бы бросить гранату, но тогда они расстреляли бы всех, кто стоял с поднятыми руками, а затем и остальных. На такой шаг я не отважился, и тоже встал, опираясь на винтовку, потому что был слегка контужен, и тоже поднял руки»¹⁰.

Феодосій Хотячук: «Но страшно не было, хотя было ясно, что пришел конец. Мысль о сдаче в плен не приходила в голову ни разу. Немцы шли расхристанные и с закатанными рукавами, громко переключаясь друг с другом. Ближайший из них дал очередь поверх нас и закричал: «Рус, сдавайся!». Мы поднялись. Тут он опять завопил, указывая на меня пальцем: «Офицер! Офицер!». Он лапнул у меня по карманам, снял у меня с руки часы и всучил мне нести железную коробку с патронами»¹¹.

Основним об'єднуючим мотивом у цих трьох цитатах є наголос на деякій буденності самого процесу полонення та відсутності прямого

фізичного насилля. Леонід Котляр навіть полемізує стосовно радянської установки про неможливість здачі у полон, доки є сили і зброя чи «останню кулю».

Наступним важливим сюжетом характерним для спогадів колишніх бранців, які потрапили в 1941 р. в полон, є опис «невиправданої» жорстокості німецьких охоронців під час конвоювання та перебування у тимчасових таборах. Знесилені голодні бранці зазнавали додаткових екзекуцій, які призводили до смерті десятків людей.

Костянтин Квятковський: «По грязи, под проливным дождем, все промокшие до костей приходим на Васильковский аэродром. Ну, думаем, отдохнем. Через минут 20 выходит новый конвой из числа гитлеровских молодчиков, все пьяные и принимают нас от старого конвоя по счету. При передаче нас осталось на 32 чел. меньше. Нас ведут через аэродром в направлении ст. Васильков. Пройдя 38 км от Киева по грязи, по дождю, без пищи народ еле идет. Команда бежать. Начинается бег. Это бег смерти, ибо кто отстает или падает — немедленно тут же расстреливается этими пьяными молодчиками. [...] При очередной передаче на ст. Васильков начальник конвоя докладывал «айн хундерт зехт унд цванцих ман шиссен-капут*». «О, гут, гут — одобряет конвой»¹².

Леонід Котляр: «Они пристреливали каждого, кто не мог идти дальше, когда гнали нас, голодных, мучимых жаждой, раненых, выбившихся из сил, по пыльным, безводным херсонским степям; стреляли в любого, кто пытался взять кусок хлеба, картофелину или кукурузный початок из рук женщин, появлявшихся у обочины дороги; в каждого, кого заподозрят в попытке сбежать, или кто откажется выполнить команду конвоира»¹³.

Анатолій Деревинець: «По окружности поставили столбы, но потом изнутри эту арену, именно изнутри, а не снаружи, обтянули по всей высоте, то есть метра на два, колючей проволокой. Когда сооружение было закончено, внутрь зашел молодой немецкий солдат с плетью, какие бывают у пастухов, а потом туда же завели нашего пленного, который чем-то провинился. Стоя в центре, солдат стегал плетью пленного. Тот пытаюсь спастись от плети, бросался к стенке и попадал на колючую проволоку. Солдата эта затея явно забавляла»¹⁴.

Олесь Гончар: «Не могу забути як мене на станції в Білгородці німець ударив обривком вірьовки. Я обернувся і мовчки дивився на нього. у нього було обличчя нелюте, очі несердиті, спокійні. Він ударив мене без ненависті, здається, а просто так, як погонич коня. І я зрозумів... що це просто «треба» для «нижчих людей»¹⁵.

* Нем.: сто двадцать семь человек было расстреляно.

Особливу увагу оповідачі приділяють описові власної зовнішності та одягу, щоб підкреслити видимі наслідки перебування у полоні та страждання, яких зазнавав автор через відсутність того чи іншого елементу одягу.

Олесь Гончар: «Я був босий у подертій гімнастерці. Зарослий, худий, у пилюзі після далекої дороги [...] Як ішов я босий Харковом з цигаркою в зубах на роботу і, не соромлячись, дивився на юрбу заплаканих матерів і сестер, надіючись зустріти знайоме лице...»¹⁶.

Феодосій Хотячук: «Нас переодели в старое, изношенное и перекрашенное в синий цвет обмундирование немецких солдат: брюки, китель и пилотка с нашивкой «OST». Обувь, правда, выдали новую. Но не с иголки, а «с колодочки» и, видимо, с осиновой — для легкости. В этих цельнодолбленных «туфлях» еще следовало научиться ходить, предварительно подогнав их (подстрогав, подчистив, закруглив) под свою стопу. Словно эскадрон кавалерии проходил по уличной мостовой — такое впечатление производила наша колонна человек в пятьдесят, обутая в эти деревянные колодки»¹⁷.

Автори спогадів залишили детальні описи таборів, в яких розміщалися радянські військовополонені. Особливо цінні свідчення про місце розташування тимчасових і стаціонарних таборів на території України, про які майже не збереглося архівних матеріалів. Перші табори були власне просто відгородженим місцем: полем, оточеним колючим дротом і розділеним на «клітини», де розташовувалося по декілька тисяч полонених. Ні будівель, ніяких інших укриттів від негоди не було.

Як описав Анатолій Деревинець в Мінському шталазі навіть огорожі не було: «Нас вели в Минский лагерь. Но это был вовсе никакой ни лагерь. Это было огромное вытопанное людьми поле, на котором, говорят, была картошка, которую уже давно пленные выцарапали из земли и съели. На огромном поле не было ни единого, хоть какого-нибудь строения и не было забора. С одной стороны поле было ограничено рекой с почти стоячей мутной коричневого цвета водой, которую пленные пили. Здесь же на берегу было и ничем не отгороженное отхожее место. Не было даже ямы. С другой стороны стояли машины с пулеметами вместо изгороди. По ночам машины включали фары, освещая поле, на котором вповалку лежали пленные»¹⁸.

Леонід Котляр цілком усвідомлював, що умови перебування в Миколаївському шталазі були не найгіршими: «Около двух десятков аккуратненьких белых двухэтажных домиков, где еще совсем недавно жили работники завода, и расположенный поблизости стадион были обнесены тремя рядами колючей проволоки. [...] Наше существование здесь было тяжелым, но, как выяснилось впоследствии, — более сносным, чем в

других подібних лагерьх, хотя бы уже потому, что мы жили не под открытым небом, а в двухэтажных домиках в осеннюю непогоду»¹⁹.

Олесь Гончар перебував у Харківському таборі, який розташовувався в приміщеннях тюрми на Холодній горі, але полонених було так багато, що місця заховатися від негоди не вистачало: «Ми спали по всьому дворі, на підвіконнях, на дахах коридорчиків, біля нужників і підпливали всі водою й брудом, коли йшов уночі дощ, але тікати було нікуди, бо корпуси теж були повні полонених»²⁰.

Табір на околиці Берліна, куди потрапив Анатолій Деревинець наприкінці осені 1941 р. вже мав інший, більш «упорядкований», можна сказати «класичний», вигляд:

«Среди большого поля стояли огороженные двумя рядами колючей проволоки деревянные бараки. По углам вышки с часовыми. [...] Построения в лагерях были непрерывно. Построение утром на проверку, все ли на месте, построение на еду, построение, где зачитывался какой-нибудь приказ или кого-то наказывали. Построения вечером на проверку. Иногда устраивали проверку ночью»²¹.

Узагальнюючи досвід цитованих вже тут колишніх військовополонених, то будні полону коротко можна описати двома словами: голод і важка праця. Почуття голоду у спогадах постає як безкінечна тортюра, яка не припинялася упродовж усього часу перебування в німецькому полоні. Навіть води не завжди було вдосталь. «Ми в таборах стояли цілими днями під липневою спекою — в черзі за півлітрою води! Це була норма на цілий день»²².

Більшість авторів опублікованих спогадів працювали в будівельних командах, на заводах, у копальнях, тобто на таких роботах, які потребують важкої фізичної праці. Феодосій Хотячук: «Работа у нас особым разнообразием не отличалась. Это можно представить себе и по многим кинофильмам, в которых показывают, как работают ссыльные или каторжане. Это была действительно каторжная работа в каменных карьерах-каменоломнях. Рабочий механизм — тачка, которую нужно загрузить камнями, а потом по узкой дощатой дорожке доставляют к узкоколейке и перегрузить камень в вагонетку. Дальше ее повезут уже другие и где-то там ее опрокинут для работы уже другой команды. Все это делается под бдительным надзором часовых, которые проявляли особую ретивость и агрессивность при появлении начальства»²³.

«Що допомогло вижити в полоні?» — є одним з важливих питань, відповідь на яке намагаються дати автори опублікованих спогадів. Окрім власних міркувань на кшталт «поталанило», «батьківське здоров'я», «міцний характер», оповідачі багато описують різних способів роздобути додатковий шматок хліба, та інших практик виживання.

Як «негідне» і принизливе заняття зображає Феодосій Хотячук «перевірку» німецьких смітників у пошуках шматка хліба: «А мне больно было видеть, как мой товарищ украдкой, полусогнутый «пикирует», то есть делает перебежку до ближайшего мусорного ящика, и в нем ты узнаешь бывшего капитана или майора. Он ныряет в этот ящик, поспешно и судорожно что-то там ищет, только ноги его торчат снаружи. Каким боевым орлом был он на службе, даже в самое тяжелое время! А сейчас он хочет только выжить... Вот каким сделала его фашистская неволя!»²⁴. А от крадіжка цукру на заводі в Регензбурзі чи продуктів із трюму пароплава у його спогадах постають як акти протесту і боротьби. Виживання в нелюдських умовах військового полону в багатьох біографічних інтерпретується як боротьба. Леонід Котляр: «Если еврей с сентября 1941-го все еще не разоблачен немцами, если он проявил столько изобретательности и воли, мужества и хладнокровия и Господь Бог ему помогал в самых безнадежных ситуациях, то он уже просто не имеет права добровольно отказаться от борьбы. Такой поступок означал бы акт капитуляции человека, дерзнувшего в одиночку вступить в единоборство с огромным, четко отлаженным механизмом массового истребления евреев»²⁵.

Яскравий приклад спротиву, який чинив полонений під час покарання (!) описав Анатолій Деревинець: «Вина одного из наказуемых заключалась в том, что он сказал, что все равно победит Красная армия, а не немцы. Люди из последних сил старались держать на вытянутых руках поленья, когда к ним подошел фельдфебель и, взяв из рук пленного полена, приказал ему лечь на землю. Когда пленный лег, фельдфебель стал этим тяжелым поленом бить лежавшего. Несколько ударов достаточно было. Чтобы переломать человеку все ребра. Но лежавший на земле, стиснув зубы, не кричал»²⁶.

З цих коротких уривках ми можемо побачити не лише *опис* обставин полонення, тяжких умов перебування та виживання у спеціальних таборах для радянських військовополонених, рефлексії колишніх бранців щодо пережитого, їх намагання узагальнити, впорядкувати свій життєвий досвід. Цитовані спогади демонструють також різні *практики* утвердження влади, у даному випадку солдатів та офіцерів Вермахту над полоненими червоноармійцями, а також те, як військовополонені «проживали/перетерплювали» це утвердження чужої влади над собою. Якщо поглянути на оповіді колишніх військовополонених скориставшись сучасною постструктураліською теорією влади, то можна виділити декілька типів владних відносин, які відчули на собі за час полону колишні бранці.

Одним із відомих сучасних дослідників і критиків влади був французький філософ Мішель Фуко (1926–1984), який у серії книжок²⁷ дово-

див, що сучасне суспільство характеризується особливою системою влади, котра функціонує як механізм всеохоплюючого контролю, діє постійно й прагне до максимальної ефективності. Нові технології влади поступово складались у різних сферах суспільного життя і однією з важливих технологій була «дисциплінарна влада», або дисципліна, яку Фуко докладно аналізує в роботі «Наглядати й карати». Влада дисциплінарного типу тяжіє до розкладання маси на індивідів, класифікації їх за різними ознаками, відведення їм свого певного місця в обмеженому просторі, де кожного завжди можна знайти й проконтролювати його поведінку. Видимими втіленнями такої влади є солдатська казарма, клініка, психіатрична лікарня, в'язниця для злочинців, класний принцип навчання дітей тощо. В усіх закладах такого типу людина не є вільною, навіть архітектура цих закладів відповідає потребі нагляду й контролю. Іншим типом влади, яка панувала у середньовічному суспільстві це, була надмірна влада суверена, або монарха. Це традиційна влада, видима влада, яка постійно показується в урочистостях, в публічних покараннях, проявляється, і що парадоксально, вона черпає свою силу в тому самому русі, через який проявляє свою силу²⁸. Для цієї влади — покарання є виставою, є способом у який влада демонструє себе.

Мішель Фуко описував свою теорію на прикладі історичних документів XVII–XVIII ст. Якщо спробувати скористатися нею у випадку історії радянських військовополонених, то бачимо зміну різних типів влади: від влади «надмірної», «тріумфуючої» — восени 1941 р. — до дисциплінарної влади, яка впорядковує простір. Очевидці описують хаос влітку-восени 1941 р., величезні неорганізовані маси полонених червоноармійців, які безцільно помирили від голоду та хвороб у так званих таборах під відкритим небом. Постійні розстріли і просто стрілянина у натовп, відверті знущання німецьких охоронців над знесиленими бранцями отримують згідно теорії Фуко логічне пояснення. «Привселюдне катування потрібно розуміти як політичний ритуал, воно належить до церемоній, в яких влада демонструє себе»²⁹. У цей час проводилася цілеспрямована політика залякування (не лише полонених, а, мабуть, більше місцевого населення, яке було свідками їх страшної долі), суворі покарання потрібні були як приклад, що має бути глибоко закарбованим у душах людей. Публічні покарання, які проводилися у таборах військовополонених — це була демонстрація надмірної влади, вищості влади, у даному разі нацистської Німеччини.

Коли життя військовополонених отримало економічну доцільність (з листопада 1941 р), був застосований інший механізм влади, котрий утворює каркас життя індивідів, пристосовує і вдосконалює механізми, які забезпечують щоденне спостереження за поведінкою, особистістю, діяль-

ністю індивідів, за їх незначними жестами³⁰. У спогадах про цей період мова йде про селекцію, про новий, «впорядкований» табір «огороженные двумя радами колючей проволоки деревянные бараки, по углам вышки с часовыми», контроль над діяльністю організовується через розподіл часу — «Иногда даже ночью проводили построение». Табір — діаграма влади, яка діє шляхом організації загальної і повної видимості. Тобто, у спогадах Анатолія Деревинця про табір Фридрихсфельде поблизу Берліна ми бачимо опис іншого типу влади — дисциплінарної. Дисципліни — методи, які дають можливість надалі контролювати дії тіла, забезпечують постійне підкорення його сил і нав'язують їм стосунки послууху — корисності. Для дисциплінарної влади не потрібно виставляти напоказ знаки суверенної влади, вона здійснює контроль над індивідом не для вбивства, а для ефективної експлуатації. Праця — початок порядку і регулярності; нав'язуючи свої вимоги, вона непомітно розповсюджує форми жорстокої влади. Примусова праця військовополонених, описана в спогадах Феодосія Хотячука, демонструє зримий контрольований характер покарання. Так само й одяг та зовнішність військовополонених — є демонстрацією дії влади на індивіда. «Влада позначає себе тавром».

Згідно теорії М. Фуко, влада — це система активних стосунків, а не привілей, яким можна володіти³¹. Зі зміною політичної ситуації, поразкою нацистської Німеччини на фронтах Другої світової війни, відповідно ослабла й активність стосунків і зменшились пропорційно можливості впливу її на підкорених бранців з СРСР. Тут ми бачимо підвищення активності самих військовополонених, які здійснюють вчинки, на які раніше не могли б зважитися: активні контакти з місцевим населенням, різні «хитрі» способи пошуку додаткового харчування, зростання числа втеч з таборів.

¹ Про історію повсякденності див. *Людке А.* История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти. — М., 2010; *Пушкарева Н.Л.* История повседневности: предмет и методы // Социальная история. Ежегодник 2007. — М., 2008. — С. 9–54; *Коляструк О. А.* Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Укр. іст. журн. — 2007. — № 1. — С. 174–184; *Її ж.* Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 2009. — № 15. — С. 46–56.

² *Людке А.* История повседневности в Германии. — С. 53.

³ Там само. — С. 64–65.

⁴ Там само. — С. 65–66.

⁵ *Гончар О.Т.* Щоденники: У 3-х т.: Т. 1 (1943–1967) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В.Д. Гончар. — К., 2002. — 455 с.; *Stelzl-Marx Barbara* (Hg.), Unter

den Verschollenen. Erinnerungen von Dmitrij Cirov an das Kriegsgefangenenlager Krems-Gneixendorf 1941 bis 1945 / hg. V. Stelzl-Marx. Horn; Waidhofen/Thaya, 2003 — 272 S.; Худяков Ф.Ф. Прожитое и пережитое. — К., 2005. — 472 с.; Хотячук Ф. Спогади, що зберегла недремна пам'ять. — [Б.м.], 2010. — 130 с.; Котляр Л.И. Воспоминания еврея-красноармейца. — М., 2011 — 352 с.

⁶ Цайтхайн. Книга памяти советских военнопленных / Кн. 1: Лагерь военнопленных Цайтхайн — от «лагеря для русских» к мемориалу / ред. Хазе Н., Харитонов А., Мюллер К.-Д., Нагель Й. — Дрезден, 2005; Ich werde es nie vergessen. Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006. Kontakte-Kontakty e.V. (Hrsg.) Berlin, 2007. (erster Sammelband in deutscher Sprache). — 270 S.; Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Спогади тих, хто вижив / Упор. Т. Пастушенко, М. Шевченко — К., 2009. — 370 с.

⁷ Левинский Д. Мы из сорок первого... Воспоминания. Предисл. и примеч. П.М. Поляна. Послесл. Ф.М. Солодовника. — М., 2005. — 344 с.; Астахов П. Зигзаги судьбы. Из жизни советского военнопленного и советского зэка. — М., 2005 — 464 с.; Анваер С. Кровоточит моя память. Из записок студентки-медички. — М., 2005. — 208 с.; Полян П., Поболь П. «Нам запретили белый свет...» Альманах дневников и воспоминаний военных и послевоенных лет. — М., 2006. — 416 с.; Сквозь две войны, сквозь два архипелага... Воспоминания советских остовцев и военнопленных. — М., 2007. — 351 с.; Солоухина-Заседателева Р.; Карпов Н. [сост. П.М. Полян, Н.Л. Поболь] На задворках Победы; Маленький Ostarbeiter. — М., 2008. — 272 с.; Апель Ю.Д. Доходяга. Воспоминания бывшего пехотинца и военнопленного (сентябрь 1943 — февраль 1945). — М., 2009 — 256 с.; Полян П., Поболь П. Оккупированное детство: воспоминания тех, кто в годы войны еще не умел писать — М., 2010. — 381 с.; Тутов В.С., Малофеев А.С. Беглецы из плена: воспоминания танкиста и морского артиллериста. — М., 2010. — 304 с. Чиров Д. Средь без вести пропавши. — М., 2010. — 367 с.

⁸ Наприклад: спогади Апель Ю.Д. Доходяга. Воспоминания бывшего пехотинца и военнопленного (сентябрь 1943 — февраль 1945) розташовані на сайті: http://alexander-apel.narod.ru/library/dohodyaga/pavel_polian.htm; Інтернет-видання «Хай-вей» розмістило на сайті записи Наталії Бизової (Безсонової) про її батька «В лабіринтах фашистського пекла». <http://h.ua/story/104204>

⁹ Сквозь две войны, сквозь два архипелага... Воспоминания советских остовцев и военнопленных. — М., 2007. — С. 162–163.

¹⁰ Котляр Л.И. Воспоминания еврея-красноармейца. — М., 2011. — С. 28.

¹¹ Хотячук Ф. Спогади, що зберегла недремна пам'ять. — [Б.м.], 2010. — С. 57.

¹² Фонди НМІВВВ. Квятковский К.А. Дневниковые записи. — Л. 14.

¹³ Котляр Л.И. Воспоминания еврея-красноармейца. — С. 29.

¹⁴ Сквозь две войны, сквозь два архипелага... Воспоминания советских остовцев и военнопленных. — М., 2007. — С. 181.

¹⁵ Гончар О.Т. Щоденники. — С. 16.

¹⁶ Там само. — С. 17.

¹⁷ Хотячук Ф. Спогади, що зберегла недремна пам'ять. — С. 60.

¹⁸ Сквозь две войны, сквозь два архипелага. — С. 166.

¹⁹ Котляр Л.И. Воспоминания еврея-красноармейца. — С. 34.

²⁰ Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т. 1 (1943–1967) — К., 2002 — С. 18.

²¹ Сквозь две войны, сквозь два архипелага... — С. 184.

²² Гончар О.Т. Щоденники. — С. 17.

²³ Хотячук Ф. Спогади, що зберегла недремна пам'ять. — С. 70.

²⁴ Там само. — С. 63.

²⁵ Котляр Л. Моя солдатская судьба // Голокост і сучасність: студії в Україні і в світі. — 2007. — № 1(2). — С. 87.

²⁶ Сквозь две войны, сквозь два архипелага. — С. 173.

²⁷ Фуко Мишель. Воля к истине. По ту сторону знания, власти и сексуальности. — М., 1996; Його ж. История безумия в классическую эпоху. — Санкт-Петербург, 1997; Фуко Мишель. Рождение клиники. — М., 1998; Його ж. История сексуальности-III: Забота о себе. — Киев–Москва, 1998; Його ж. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. — М., 1999.

²⁸ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. — М., 1999. — С. 274.

²⁹ Там само. — С. 71.

³⁰ Там само. — С. 112.

³¹ Там само — С. 41.

Военный плен рассматривается как система практик утверждения власти нацистской Германии над пленными красноармейцами и как различные способы «претерпевания» этого утверждения чужой власти над собой.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, советские военнопленные, история повседневности.*

Military prisoner considered as a system of practices of the power Nazi Germany over Red Army prisoners and how different ways of "passions" of this assertion strange power over himself.

Keywords: *World War II, Soviet prisoners of war, history of everyday life.*

ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА РУМУНО-НІМЕЦЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ В «ТРАНСНІСТРІЇ» 1941–1944 рр.

В цій розвідці аналізуються актуальні аспекти економічної політики румуно-німецької адміністрації на території українського межиріччя Дністра та Південного Бугу у 1941–1944 рр. Розглядається проблема взаємозалежності німецької й румунської моделей господарювання у промисловій та сільськогосподарській галузях. Показано етапність і послідовність здійснення на практиці румуно-німецького господарювання саме — «Трансністрії» порівняно з іншими румунськими й німецькими окупаційними зонами на території України.

Ключові слова: Трансністрія, українське населення, окупація, економіка, промисловість, сільське господарство, колгоспи, трудові громади, торгівля, податки, Антонеску, Гітлер.

Румунська окупаційна влада, яка господарювала в «Трансністрії», доволі часто йшла за німецьким сценарієм, здійснюючи господарське «освоєння» окупованої території. В сфері економіки основоположним у румунській окупаційній політиці став принцип румунізації та колонізації.

Відомо, що починаючи війну, Гітлер наголошував: «гаслом дня було: перше — перемогти; друге — експлуатувати»¹. Не даремно від самого початку розпрацювання плану «Барбаросса», в Німеччині розпочалися попередні розробки комплексу економічних заходів, пов'язаних із його здійсненням. Для цього у січні 1941 р. було створено робочу групу (штаб) «Росія», яка розробила для верховного командування збройних сил нацистської Німеччини — ОКВ (Oberkommando der Wehrmacht) два важливих документи: «Військова економіка Радянського Союзу» та «Військово-економічні наслідки операції на Сході». Втім, і сам план «Барбаросса» мав суто економічний розділ під кодовою назвою «Ольденбург» і основні його ідеї ще до 22 червня 1941 р. було деталізовано у так званій «Зеленій теці» Г. Герінга². Дослідники, починаючи з 1942 р., вже достатньо звертали увагу на цей аспект³, але в контексті нашого питання важливим є наступне: «Директиви з керівництва економікою у східних окупованих областях» (або «Зелену теку» Герінга) від початку було призначено для окупованих територій саме під **військовим** управлінням.

Втім, 3 липня 1941 р. «Зелену теку» було оголошено дієздатною і на територіях, що перейшли під **цивільне** управління (згадаймо висновок Ф. Гальдера з його щоденника цього дня, що війну з СРСР уже виграно). З часом «Зелена тека» доповнювалася за рахунок розпоряджень і наказів вищого військового та цивільного керівництва Німеччини здебільшого щодо радянських окупованих територій саме з цивільним управлінням. Саме ці доповнення і склали так звану «Коричневу теку»⁴.

Після формування системи румунської військової окупаційної влади на загарбаних українських землях до середини липня 1941 р. з боку центрального румунського уряду перед «уповноваженими» кондукетора та його військовою адміністрацією на перше місце висувалися саме політичні заходи. В той же час, вже на першій зустрічі з представниками своєї окупаційної влади, що відбулася у Бельцах 17 липня 1941 р., І. Антонеску продемонстрував, якого великого значення він надавав економічному компонентові своєї політики, яка ним накреслювалася для управління захопленими українськими землями. Адміністраторам, які тільки-но починали управляти приєднаними територіями, він наказував: «Шляхи треба відновити за допомогою населення. ...Трудову повинність ввести на завойованих територіях. При самому незначному спротиві з боку населення — розстрілювати на місці...»⁵

В той же час, від самого початку своєї окупаційної політики важливого значення уряд І. Антонеску надавав колонізації новоприєднаних провінцій. На думку віце-прем'єра М. Антонеску, основним принципом колонізації мало бути посилення румунського елемента на цих територіях. Метою цих заходів була зміна соціальної структури населення в нових провінціях за рахунок створення міцного прошарку румунських землевласників. Як заявляв М. Антонеску, у результаті аграрної реформи вздовж кордонів провінцій має з'явитися широка територія заселена представниками румунського народу. Що ж стосується «Трансністрії», то за день до зустрічі в Бельцах, 16 липня 1941 р., на нараді своїх найближчих прибічників Гітлер у відповідь на пряме запитання Герінга відповів: «Антонеску бажає отримати Бессарабію і Одесу з коридором, що веде на захід — північний-захід». Водночас, на цій же нараді, фюрер заявив, торкаючись питання статусу окупованих територій на сході: «...Зараз є важливим, щоб ми не розкривали своїх цілепокладань перед усім світом... Але нам самим при цьому повинно бути цілком ясно, що ми з цих областей ніколи вже не підемо»⁶.

Така подвійність у підходах німецького верховного керівництва щодо територіального розмежування на окупованих землях породжувала невідзначеність у стосунках із румунськими союзниками на місцях. А гостра потреба такого розмежування виникла вже з перших днів окупації, які

вирізнялися сумбурністю та неузгодженістю у цьому плані. Так, щоб довести неспроможність румунської окупаційної влади забезпечити порядок на території Буковини, німці спиралися на ОУН. 18 вересня 1941 р. німецьке посольство в Бухаресті отримало від лідерів українських націоналістичних організацій так званий «меморандум» з фактами переслідування румунською владою українців на території Північної Буковини та Бессарабії у 1918–1940 рр. Відбувалися навіть збройні сутички між членами ОУН(б) і румунськими жандармами. Румуни не наважувалися вжити проти оунівців рішучих заходів і лише зверталися зі скаргами до німецьких представників у Чернівцях та Бухаресті⁷.

Не додавали впевненості румунам і їх доволі невдалі дії в Південній Бессарабії в першій половині липня 1941 р.⁸

Лише до кінця першого місяця бойових дій Антонеску, здавалося б, досягнув того, заради чого він вступив у війну на боці нацистської Німеччини проти СРСР. На порядок денний мало виходити питання управління окупованими територіями (чому й було присвячено нараду 17 липня у Бельцах). Утім, невизначеність питання з територіями на схід від Дністра і Дніпра гальмувала випрацювання загальних принципів взаємостосунків між представниками німецької та румунської адміністрацій на окупованих українських територіях взагалі (не випадково перший такий документ — «Угоду Хауффе-Тетеряну», було укладено лише 30 серпня 1941 року)⁹.

27 липня А. Гітлер надіслав листа І. Антонеску, в якому він вітав кондуктора з поверненням «провінцій», дякував йому за рішення воювати «до кінця на боці Німеччини» і тут же вказував ті ділянки фронту в Україні, на яких румунські війська мали брати участь у бойових діях. Щодо вже окупованих українських територій, то тут румунам було запропоновано всього лише «нести охорону»¹⁰. Нарешті, вже в умовах облоги Одеси, що тривала більше трьох тижнів, та проголошеного 19 серпня 1941 р. встановлення румунської адміністрації між Дністром і Бугом (вперше з'являється офіційна назва «Трансністрія»), лише 27 серпня 1941 р. німецька військова місія в Румунії передала румунському генштабу інструкцію про функції окупаційних військ. Згідно з цим документом, ці функції зводилися переважно до жандармських і каральних функцій¹¹.

Отже, спільним чинником, що об'єктивно потребував певної узгодженості в діяльності окупаційних адміністрацій на етапі, коли ще не визначилася остаточно політика щодо конкретних окупованих територій (як ще не визначилися остаточно і кордони цих територій), був чинник економічний, причому у найбільш примітивному його прояві, а саме — в діяльності зі збирання «трофеїв». У перші дні окупації йшлося про

діяльність трофейних команд на місцях дислокації тих чи інших військових підрозділів.

Перед уповноваженими І. Антонеску та представниками військової адміністрації на окупованих територіях ставилися політичні та економічні завдання. Політичним завданням номер один було «очистити територію від комуністів, ...ненадійних елементів та євреїв», потім мав бути проведений «попередній перепис усієї власності та власників», «забезпечення заходів щодо збору урожаю», який було оголошено власністю румунської держави, негайного вилучення радянських грошей тощо¹². Реалізація першого завдання чиновниками, наскрізь просякнутими людиноненависницькою ідеологією та шовіністичними настроями, приводила до жахливих вчинків, загибелі тисяч і тисяч ні в чому не повинних людей (стосовно цього аспекту діяльності окупаційної влади існує величезний пласт літератури й опублікованих документів)¹³. Так формувалась атмосфера терору у якій, за визнанням самої окупаційної влади, «панувало почуття безвідповідальності, яке підігрівало і породжувало ниці інстинкти, і багато хто опинився у вирі зловживань».

Реалізація початкових завдань економічного блоку також відбувалась в умовах свавілля, беззаконня та жахливих злочинів проти місцевого населення. Оскільки вся сільгосппродукція оголошувалася «власністю румунської держави», а худоба «блокованою», то у реляціях військовим частинам та окупаційній адміністрації наказувалося: необхідно «брати на місці все, що потрібно, все, що є, брати без жодних церемоній»; «хліб, велика рогата худоба повинні бути забрані у населення для армії»; «за приховування продовольства, щонайменший спротив — розстрілювати на місці, а хату спалювати»¹⁴.

Не важко зробити припущення: атмосфера свавілля, що склалася від самого початку на окупованих українських землях, могла зашкодити й окупантам, оскільки, наприклад, виключала можливість проведення чіткого обліку пограбованого. Більше того, за умов зазначеної організаційної невизначеності, на першому етапі окупації повного обліку й не могло бути. Справа у тому, що військові частини займалися реквізиціями, оминаючи місцеві органи цивільної влади. Так, у листі від 25 квітня 1942 р. на ім'я І. Антонеску губернатор «Трансністрії» Г. Алексяну зазначив, що до захоплення Одеси 16 жовтня 1941 р. його адміністрація практично була позбавлена можливості вести будь-який облік реквізованих у «Трансністрії» сільськогосподарських і продовольчих продуктів (після цього в північних повітах також), оскільки там господарювала німецька армія. Повного обліку також не могло бути через те, що союзники у своїх взаєморозрахунках намагалися приховати присвоєне ними. І. Левіт наводить текст румунського документу, в якому сказано:

«крім кількості, що її зазначено у відомості, Німеччина відправляє з «Трансністрії» і багато продовольства, що не піддається обліку...». «Так само чинили й італійські, угорські і в першу чергу самі румунські війська», — пише цей дослідник¹⁵.

Про те, що присвоєння здобутків українського народу відбувалося «у першу чергу» саме румунськими окупантами, переконливо свідчать хоча б наступні дані. Вже 1 листопада 1941 р. губернатор «Трансністрії» повідомляв, що відправив в Румунію (чи підготував до відправки) 23,5 тис. голів великої рогатої худоби на загальну суму 470 млн. лей. В цьому ж повідомленні Г. Алексяну інформував, що окупаційною владою було підготовлено до вивезення 2,5 тис. овець, а, 17,5 тис. овець були взяті румунською армією. Загальна вартість 20 тис. голів овець становила 40 млн. лей. Крім цього, для відправки в Старе королівство румунська влада в «Трансністрії» підготувала 10 тис. кг вовни вартістю в 2 млн. лей, 150 вагонів пшениці вартістю в 15 млн. лей, шкірсировини — 2,5 вагона на суму 1 млн. 250 тис. лей. Отже, за короткий термін своєї присутності на українських землях межиріччя Дністра та Південного Бугу, окупаційною адміністрацією «Трансністрії» було відправлено та підготовлено до вивезення в Румунію худоби і сировини на загальну суму 627 млн. 250 тис. лей¹⁶. Перші результати і спрямованість «господарювання» вражали.

У листопаді 1941 р. на засіданні Ради міністрів кондукетор заявив, що проблема колонізації ставиться і для «Трансністрії»¹⁷. В грудні 1941 р. І. Антонеску наголосив губернатора Г. Алексяну, що основа економіки провінції — землеробство, в інтересах Румунської держави «викачати» з провінції якомога більше сільськогосподарської продукції для покриття потреб війни¹⁸.

Наслідки такої «економічної політики» були приголомшливими: сільському господарству регіону (як і загалом економіці краю) було завдано нищівного удару: в перші ж місяці окупації реквізовано майже всю худобу та посівний фонд (насіння), через це всі господарства залишилися без посівного матеріалу, інколи спостерігалось майже цілковита відсутність тягової сили (ті трактори, що вціліли, простоювали через брак запчастин та паливно-мастильних матеріалів). За офіційними румунськими даними, на середину осені 1941 р. в «Трансністрії» було «знайдено» 800 тракторів (про стан їх не йдеться)¹⁹. Наслідком, наприклад, було те, що восени 1941 р. в Одеському повіті губернаторства з 25.739 га орної землі, що належала на той час 24 спеціалізованим зернорадгоспам (з березня 1942 р. вони будуть оголошені «державними маєтками»), засіяти спромоглися лише 64 (!) га²⁰. І подібних прикладів безліч.

Такий, доволі невдалий «старт» румунського окупаційного господарювання в Трансністрії, на нашу думку, не в останню чергу пояснюється

саме невпевненістю офіційного Бухаресту у сталості своєї присутності саме на цих українських землях. Невизначеність «Трансільванського питання», так би мовити, тягнула за собою й невизначеність «Трансністріського». А німецькі союзники й не поспішали прояснити своє ставлення до цього аспекту своїх стосунків з Румунією. Навпаки, від самого початку геополітичне та стратегічне значення регіону змушувало німецьке командування потурбуватися про те, щоб Румунія отримала мандат лише на тимчасову адміністрацію та економічну експлуатацію «Трансністрії». Усі засоби комунікацій (залізниці, морські та річкові шляхи тощо), телефонний і телеграфний зв'язки перебували у оперативному розпорядженні військ Вермахту. В Одесі було створене спеціальне транспортне німецьке управління, на вузлових та великих станціях — німецькі транспортні комендатури. Лише у березні 1942 р. Бухаресту вдалося домогтися передачі частини залізниць «Трансністрії» в управління румунської адміністрації. В Одесі також було запроваджено комендатуру зв'язку німецької армії на чолі з генералом фон Роткірхом, яка мала «сприяти відповідальним представникам румунської влади в економічній експлуатації» області, що, практично, підпорядковувало німцям діяльність румунської адміністрації. Відтак, емісарам з Бухаресту лише дозволялося «презентувати румунські інтереси». В усіх районах та повітах «Трансністрії» вводилися посади «експертів сільського господарства» — німецьких радників у військовій формі²¹.

Своєю надійною опорою на території між Дністром і Південним Бугом Берлін вважав місцеве німецьке населення, що його взяла під опіку спеціальна служба військ СС зі сприяння особам німецького походження на територіях, окупованих Німеччиною — «Фольксдойче міттельштелле»²². Згідно з конвенцією про статус німецького населення «Трансністрії», що її було підписано 13 грудня 1941 р. губернатором Алексяну та оберфюрером СС Хофмайєром, «Фольксдойче міттельштелле» отримала право направляти до Трансністрії представників дванадцяти німецьких фірм з метою «закупівлі та відправки» у Німеччину «місцевих товарів».

У той час, коли німці методично закладали підвалини своєї присутності у «Трансністрії», в Бухаресті було створено єдиний орган керівництва діяльністю румунською окупаційною адміністрацією на всіх щойно приєднаних землях — «Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бесарабії, Буковини та Трансністрії» — на чолі з генеральним секретарем уряду Румунії. І. Антонеску намагався не лише «адмініструвати та експлуатувати» «Трансністрію». У своєму зверненні до представників румунської окупаційної влади на українських землях він вимагав «у економічній царині українцям не дозволяти робити ніякого кроку

уперед», а тих, хто займається політикою, «відправляти до табору»²³. До речі, український «фактор» зовсім по-різному сприймався і використовувався у румунському та німецькому варіантах (мається на увазі «зовнішньозональний» аналіз): німці його враховували й використовували у своїй політиці, румуни майже повністю ігнорували, а українських активістів фіксували у досє «СС-І» як «сепаратистів»²⁴.

Якщо ж розглядати проблему у розрізі галузей господарства, якими «опікувалися» окупанти, то й тут можна завважити кілька важливих моментів. По-перше, це жорстка конкуренція між різними гілками влади серед румунських владних структур. Наприклад, кидається у вічі той факт, що впродовж усього періоду окупації мала місце тенденція підсилення губернської ланки влади порівняно з можливостями одеського муніципалітету й передусім, коли йдеться про промисловість. Так, якщо з початку під контролем міської влади перебувало до 70 найбільших підприємств Одеси, то через рік таких залишилось лише 22²⁵. На думку окупаційної адміністрації, розвиток промисловості був ускладнений тим, що в «Трансністрії» не існувало достатніх джерел сировини й енергоносіїв, а також необхідної кількості робочої сили, особливо висококваліфікованих працівників²⁶. У промисловому секторі економіки помітні й інші відмінності: якщо німці намагалися відновити деякі об'єкти важкої промисловості (звичайно, з метою її експлуатації), то румунська адміністрація задовольнялася роботою підприємств харчової та переробної промисловості, оскільки у перспективі, вони бачили «Трансністрію» деіндустріалізованим аграрним додатком Румунії²⁷. Нарешті, коли йдеться про специфіку промислового виробництва регіону, то потрібно зважити на структуру промисловості, з якою зіткнулася румунська окупаційна влада. За свідченням одного з її високопосадовців О. Веренки, 70% промислових підприємств краю зосереджувалося саме у Одесі. Питома вага підприємств харчової та переробної промисловості «Трансністрії» дорівнювала 35%²⁸. Цілком природньо, що саме сюди спрямовувалися економічні інтереси тих 37% підприємств, що перебували у приватній власності²⁹. Мабуть тому Дирекція харчової промисловості доволі активно вела листування з італійськими та румунськими фірмами про імпорт іноземних товарів упродовж майже усього періоду окупації³⁰.

У «Трансністрії» процес румунізації відбувався значно виразніше саме у промисловості та торгівлі, ніж у сільському господарстві. По-перше, тут він не потребував обов'язкової колонізації, а з іншого боку, саме у цих сферах уряду Румунії краще вдавалося забезпечити умови для переходу всіх засобів виробництва до рук промисловців і торговців Старого королівства (що практично не вдалося у сфері сільськогосподарського виробництва). З цією метою їм надавалися пільгові кредити, знижки

тарифів для перевезень залізницями тощо³¹. Частина підприємств була пущена у розпродаж. Ситуацію стимулювала ще й зміна німецьких підходів до промисловості на окупованих радянських землях: 23 січня 1942 р. вийшла спецдиректива А. Розенберга «Обов'язкова постанова про відбудову промислового господарства у щойно зайнятих східних областях». Вона, де-факто, скасовувала установку, з якою Німеччина починала війну (перетворення східних земель на аграрно-сировинний придаток, заборону ввезення сюди обладнання тощо)³². Безумовно, йшлося про відбудову промисловості, пов'язаної з виробництвом військової продукції. В той же час, як зазначає Н. Мюллер, вивезення обладнання на захід продовжувався передусім з тих районів, які «мали стати суто аграрними»³³.

Склалася парадоксальна ситуація, коли, з одного боку, представники румунської військової окупаційної влади продовжували пошуки «трофеїв» і, навіть, до середини 1942 р. значно інтенсифікували цей процес. Свідченням цього є утворення 3 грудня 1941 р. «Одеської служби захоплення та збирання трофеїв», а з кінця червня 1942 р. утворення на її базі ще п'яти так званих «Організацій Z – 1» (в т.ч. — спеціальної групи для пограбування Москви). Відомо, що дані організації спеціалізувалися на вивезенні саме промислового обладнання, хоча в інструкціях з діяльності їх особливого складу пропонувалося «проявляти ініціативу»³⁴. Масштабність процесів «евакуації» промислового устаткування Трансністрії підтверджує О. Веренка³⁵. З іншого боку, — частину промислових підприємств окупованих українських територій офіційний Бухарест пустив у продаж, про що заявлялося у ноті радянського уряду від 27 квітня 1942 р. (до речі, у цій ноті йшлося про відповідальність за це румунського військового командування)³⁶. Слід відзначити високий відсоток румуно-німецьких та німецьких фірм і компаній, що брали участь у цьому процесі.

Що стосується «Трансністрії», то румунізація у промисловості дуже часто перетворювалася тут на «германізацію». Важливі висновки можна отримати, якщо звернути увагу на листування між різними гілками окупаційної влади (примарія–преторія–префектура–губернаторство), та між німецьким і румунським владним представництвом як у центрі, так і на місцях.

Торкаючись проблеми форм власності на окупованих територіях, слід констатувати гнучкість окупаційної влади у цьому питанні та залежність його вирішення від військово-політичних та економічних обставин. Додамо лише, що своєї кульмінації заходи, спрямовані на приватизацію засобів виробництва, сягають лише у 1943 р., отже — без реальної історичної перспективи. Також хотілося б звернути увагу ще на один момент,

наявний як у німецькому так і у румунському варіантах. Як би далеко не просувалася справа остаточного врегулювання проблем власності, завдання забезпечення війська та воєнної економіки не підлягало приватній ініціативі³⁷.

Однією з актуальних проблем, окупаційного періоду залишається аграрна політика окупаційної влади. Від самого початку румунська адміністрація (на відміну від суто німецьких зон окупації) вважала недоцільним розпускати колгоспи і радгоспи. В той час як у райхскомісаріаті «Україна», колишнім власникам садиб і земельних ділянок поверталася їх власність (до весни 1942 р. тільки у Подільському регіоні нараховувалося до 550 куркульських господарств³⁸), у «Трансністрії» аналогічна діяльність адміністрації зазнала краху. Після створення тут адміністративних одиниць — (повітів і районів), румунські власті провели облік усіх сільськогосподарських машин, худоби, підприємств та обладнання³⁹.

Окупантам потрібно було гарантовано забезпечити облік продовольства та його вилучання у сільського населення, а саме для цього колгоспно-радгоспна система й була створена. Тому попри перші спроби її руйнації, в цілому дуже швидко, вже 7 вересня 1941 р. губернатор «Трансністрії» дійшов рішення: «до аграрної реформи колгоспи і радгоспи зберігаються у їх теперішній організації». Це розпорядження знайшло втілення у наказі № 18 від 7 жовтня 1941 р.⁴⁰

Втім, окупанти успадкували й негативні риси, притаманні радянській колгоспній системі. Однією з найгостріших, була проблема забезпечення сільськогосподарського виробництва робочою силою. Це неминуче детермінувало силові методи у господарській діяльності окупантів. Щоби розв'язати її, окупанти змушені були вдаватися до вельми непопулярних методів, зокрема і формування «трудового війська». У «Трансністрії» з 8 жовтня 1941 р. вводилася робота під примусом військових (щось на зразок «військових поселень»)⁴¹. Згодом довелося використовувати працю військовополонених у господарствах практично всіх повітів «Трансністрії»⁴². Як і в радянські часи, найбільш складною фазою циклу вважалися роботи зі збирання врожаю. Навіть апологетично налаштовані автори, попри всі намагання подати картину у мажорних тонах, змушені визнати, що ці роботи «провокували велике невдоволення в народі»⁴³.

Якщо додати до цього проблему відсутності майна і техніки, що були евакуйовані або знищені у липні–жовтні 1941 р., вивезені до Румунії (особливо трактори), то стає зрозумілим, чому про готовність губернаторства «Трансністрія» до румунізації у сільському господарстві було заявлено її губернатором лише навесні 1943 р.

З метою стабілізації ситуації румунська окупаційна влада вдалася до реформ. Так, наказом губернатора «Трансністрії» № 55 від 14 березня

1942 р. колгоспи було перетворено на «трудові громади». Члени трудових громад мали об'єднуватися в трудові бригади, які склалися з 20–30 сімей. Згідно з наказом кожна бригада мала обирати собі старшину, який звітував перед владою про своє управління бригадою. Старшина мав отримувати накази від комунального агронома щодо плану робіт, а також зобов'язувався здійснювати облік робіт виконаних кожним членом бригади⁴⁴.

Наказ регламентував розподіл виробленої сільськогосподарської продукції. Згідно з постановою губернаторства, врожаї мали поділятися між державою та бригадою. При цьому здійснювалися відрахування насіння на посіви, вартості механічних робіт, платні за ремонт та паливо для сільгосптехніки тощо⁴⁵. «Трудові громади» мало чим відрізнялися від колгоспів, оскільки, за висловом О. Веренки, «лишалися одиницями експлуатації, прозорими в контексті площ, що вони їх займали і з існуючою структурою адміністрації»⁴⁶. Цим самим наказом радгоспи було перетворено у «державні маєтки» (*ferme de stat*) із закріпленням населення навколишніх сіл в радіусі 20 км в якості мобілізованої робочої сили⁴⁷. Нарешті, 15 червня 1943 р. І. Антонеску підписав в Одесі спеціальний декрет № 9, згідно з яким селяни отримували землю, а жителі міст свої житлові площі у приватну власність. Цей декрет знайшов своє правове тлумачення у наказі губернатора «Трансністрії» № 138 від 6 жовтня 1943 р., де роз'яснювалося, що землю у приватну власність мають отримати ті селяни, які входили до складу «трудових громад». Проте через відомі причини (становище на фронтах тощо), як зазначає О. Веренка, цей план «так і не зміг бути реалізованим»⁴⁸. За четвертий квартал 1943 р. таких індивідуальних господарств у «Трансністрії» було створено лише 11. У німецьких зонах окупації в цей час вводилася примусова праця⁴⁹. Крім загравання з місцевим населенням, головною метою цих заходів можна вважати підготовку правового та організаційного ґрунту для румунізації земель між Дністром та Бугом, тим більше, що за власними оцінками (N. Popr «Incarcarea de monografie regională», 1943) тут вже перебувало від 70 до 75% румунів СРСР⁵⁰.

Але реальної румунізації у сільському господарстві на загарбаних територіях (навіть у губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина»), що мала здійснюватися через процес колонізації, фактично, не відбулася, через ускладнені умови воєнного часу. Свідченням цього є спроби виселення на початку 1943 р. українського населення Рибницького повіту в Очаківський повіт «Трансністрії». Під насильницьку «евакуацію», за словами навіть тих, хто її проводив, стала «справжньою трагедією», тоді потрапило 3 тис. осіб⁵¹.

Опосередковано свідченням більш інтенсивної експлуатації сільськогосподарського потенціалу «Трансністрії» порівняно не лише з губерна-

торствами «Бессарабія» і «Буковина», а й з райхскомісаріатом «Україна» є аналіз стану забезпечення продовольством жителів великих міст у першу окупаційну зиму 1941–1942 рр. Якщо у Києві, аби врятуватися від голодної смерті, практично все місто рушило у село⁵², в Одесі масовим таке явище не стало. О. Даллін пише з цього приводу: «Навіть впродовж першої зими румунського управління Одеса була більш забезпечена ніж колгоспи... не було, звичайно, ...ніякого економічного стимулу залишати місто»⁵³.

Таку ситуацію спричинив винятково важкий для сільськогосподарського виробника податковий тиск, політика влади у сфері обміну та торгівлі, виходячи з соціально-економічних і військово-політичних реалій. Вже одним з перших наказів губернатора «Трансністрії» (№ 5 від 7 вересня 1941 р.) нова влада у містах та селах зобов'язувалася відкрити так звані «магазини» центри скупівлі, натурального обміну та реалізації для населення монополізованої урядом продукції (сірники, сіль, алкоголь, тютюн тощо). Місцева влада відповідала і за функціонування щотижневого базару з реалізації натуральної продукції (продовольства та сировини)⁵⁴. Взагалі на території губернаторств торгівлею видав ІНКООП, при цьому ключові позиції належали (як і в промисловості) великим румунським та німецьким фірмам. Але швидко з'явилася і дрібна приватна торгівля. Через доволі сприятливу податкову політику (наказом № 72 від 7 травня 1942 р. було встановлено 10% податок для всіх приватних торгових підприємств Одеси), виникла велика кількість дрібних торгових установ та закладів побутового обслуговування населення: комісійні магазини, ресторани, кав'ярні, їдальні, приватні готелі, кінотеатри, театри, перукарні, майстерні тощо⁵⁵. Майже всі джерела зафіксували більш високий рівень цін у «Трансністрії», порівняно з іншими губернаторствами та можливості для ділків, які з'явилися у великій кількості, наживатися за рахунок ножиць цін, що склалися на місцеві продовольчі та ввезені промислові товари (на сільськогосподарські товари законом встановлювалися максимальні продажні ціни, а на промислові товари, що їх ввозили комерсанти, — нижчі). Більше того, складається враження, що уряд сприяв такому стану, оскільки, з одного боку, забороняв комерсантам отримувати прибуток понад 30% від реалізації товарів (наказ № 45 від 10 лютого 1942 р.), а з іншого — вводив 25% тарифи на одяг, галантерею, побутові товари тощо, імпортовані у «Трансністрію» (рішення № 5015/1943 р.)⁵⁶. Відтак, пара взуття, що коштувала у Румунії 6–7 тис. лей, наприклад, у Бессарабії вже йшла за 10–12 тис., а в Трансністрії ціни були ще вищими. Ще гіршою була ситуація з так званими монопольними товарами (сіль, сірники, тютюн, гас тощо). Уряд намагався регулювати ситуацію через пункти натурального обміну, що створювалися в «Трансністрії» рішенням № 2314/1942 р. і почали функціонувати

в обов'язковому порядку з 1 листопада 1942 р. В такому разі натуральний обмін не тільки підривав ринковість усієї системи господарювання окупантів у «Трансністрії», а перетворювався у додатковий засіб викачування у населення сільгосппродукції, оскільки, скажімо, за коробку сірників селянин мав віддати курку або 6–7 кг пшениці (це у той час, коли з донесень румунської контррозвідки генштабу селяни взагалі «не мають зернових для обміну...»)⁵⁷. У 1943 р. (після поразки під Сталінградом) у «Трансністрії» спостерігалось розгортання «інфляційної спіралі». О. Даллін ілюструє ситуацію повідомленням німецького генконсула в Одесі у 1943 р. про різке зростання цін та зміни у політиці румунської окупаційної влади щодо селян: «не тільки колектив, а й кожен його член повинен тепер був платити». В той же час консул пише, що «політично» селяни бояться повернення радянської влади. О. Даллін вважає, що навіть у 1943 р. селяни «Трансністрії» були «все ще, можливо, трохи більш забезпечені, ніж перед війною»⁵⁸. Втім, декрет І. Антонеску від 15 червня 1943 р. автор вважає більше символічним, оскільки насправді лишалися незрозумілими реальні наміри влади щодо введення приватної власності на землю в «Трансністрії». Даллін писав: «враження таке, що земля просто підлягала ...експлуатації, але повинна була лишатися підпорядкованою для регулювання»⁵⁹. До кінця літа 1943 р. ситуація значно погіршилася: скажімо, за помол пшениці селянин змушений був віддавати вже 20% продукту, а ще за два місяці по тому цей збір збільшився рівно в два рази — до 40%⁶⁰.

Додамо сюди зростання податкового тиску (грошового та натурального) та збільшення різного роду зборів з населення після чергового погіршення ситуації на фронтах. Вище вже йшлося питання про специфіку фінансово-грошової системи в «Трансністрії», зазначимо лише, що курс обміну окупаційної марки тут було встановлено досить довільно (1 РККС=20 крб.), реального забезпечення вона не мала, оскільки друкувалася німцями у необмеженій кількості. До недовіри місцевого населення додавалося невдоволення представників румунської окупаційної влади відсутністю власної грошової одиниці в «Трансністрії». Відтак, і цей фактор сприяв натуралізації економічного життя цього регіону. Що ж стосується діяльності окупаційних фіскальних органів, то тут обмежимося констатацією того факту, що лише за рахунок податків зібраних у населення «Трансністрії» до вересня 1943 р. румунська скарбниця отримала чистого грошового доходу в розмірі 20,5 млрд. лей. Чималі доходи одержувала окупаційна влада Трансністрії і від гербових та інших зборів: якщо за довідку про наявність великої рогатої худоби у Бессарабії чи Буковині сплачували 50 лей, то в Трансністрії — в 6 (!) разів більше (5 марок). Міське населення платило ще у півтора рази більше⁶¹.

Наостанок зауважимо, що відсутність чіткої програми економічного розвитку для окупованих українських територій з боку старшого партнера лишали мало шансів на існування такої програми у його сателіта.

На підставі викладеного вище можна зробити наступні висновки:

Невизначеність політичного статусу «Трансністрії» впродовж усього періоду окупації спричинила відсутність чіткої програми економічної політики для цієї території з боку румунських та німецьких владних структур і робила можливою максимальну експлуатацію природних та сировинних ресурсів загарбаних територій, їх людського потенціалу через колоніальні методи господарської діяльності окупантів.

У такий спосіб союзники намагалися компенсувати свої воєнні втрати, а румунська окупаційна влада — ще й вирішити проблему продовольчих зобов'язань перед Німеччиною та її сателітами.

Таке становище сприяло кристалізації всіх негативних рис, притаманних окупаційній політиці на Сході — запереченню економічних та культурних справ загарбаного (зокрема, українського) народу через активну етнічну «пурифікацію» (передбачала знищення не лише євреїв та ромів, а й слов'ян), румунізацію та колонізацію з метою деукраїнізації населення, деіндустріалізацію, трудові «мобілізації», відверте пограбування промислових й сільськогосподарських ресурсів та культурних надбань під виглядом «пошуків трофеїв».

Румунське та німецьке панування на території українського межиріччя Південного Бугу та Дністра завдало місцевому населенню великих фізичних та моральних страждань, демографічних і матеріальних збитків.

¹ Цит. за: *Шайкан В.* Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941–1944. — К., 2010. — С. 11.

² Ще 9 червня 1941 р. Берлін створив підпорядкований Герману Герінгу військово-економічний штаб «Ост» як складову «Східного економічного керівництва». Господарські групи штабу «Ост» діяли у тісному контакті з військовим командуванням, окупаційною владою (в тому числі і румунських зон окупації), представниками німецьких монополій.

³ Див. наприклад: *Леонтьев А.* «Зелена папка» Геринга. — М., 1942; Докладна історіографія проблеми — див.: *Щетников В.П.* Юг України в Великій Отечественній війні (К вопросу об экономической политике в Транснистрии) // Историческая память: Историко-краеведческий ежегодник. — Вып. 5: На чаше весов региональной политики. — Одесса, 2003. — С. 30–39.

⁴ Див.: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. материалов. Тт. 1–3. — М., 1966. — Т. 2.

⁵ Цит. за: *Левит И.Э.* Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.IX.1939–19.XI.1942). — Кишинев, 1981. — С. 157.

⁶ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. — М., 1958. — Т. 2. — С. 583, 582.

⁷ Тим більше, що ще до початку війни Берлін проводив тут підтримку антирумунську діяльність, спираючись, при цьому, на заможних німецьких колоністів.

⁸ Гальдер Ф. Военный дневник. — М., 1972. — Т. III, кн. 1. — С. 116.

⁹ Документ мав офіційну назву «Угода про забезпечення безпеки, адміністрації та економічної експлуатації території між Дністром і Бугом (Трансністрія) та Бугом і Дніпром (область Буг–Дніпро)».

¹⁰ Див.: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. — М., 1958. — Т. 2. — С. 697–699.

¹¹ Див.: Левім І.Е. Назв. праця. — С. 171–172.

¹² Там само. — С. 161, 156–157.

¹³ Див. про це у зб. документів: Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. — Кишинев, 1976; Радянська Буковина. 1940–1945: Докум. і матеріали. — К., 1967; Советский Придунайский край. 1940–1945 гг. Докум. и материалы. — Одесса, 1968 та ін.

¹⁴ Цит. за: Левім І.Е. Назв. праця. — С. 164.

¹⁵ Там само. — С. 305.

¹⁶ Див.: Попович К.Ф. Память времени: Записки военного разведчика. — М., 2002. — С. 77–78.

¹⁷ Новосолов О.В. Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.): дис. ...канд. іст. наук.: 07.00.02. — Івано-Франківськ, 2007. — С. 165–166.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Verenca O. Administratia civilă română în Transnistria. — Chişinău, 1993. — P. 58.

²⁰ Левім І.Е. Назв. праця. — С. 289.

²¹ Див.: Щетніков В.П. Роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) // Історія Одеси. — Одеса, 2002. — С. 403.

²² Одесса. — 1942. — 19 сент.

²³ Щетніков В.П. Роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). — С. 404.

²⁴ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. Р-2242: оп. 1, спр. 1098, арк. 53–54.

²⁵ Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки: в 4-х кн. / Гл. ред. кол. В.А. Золотарёв. — Книга третья. Освобождение. — М., 1999. — С. 145.

²⁶ ДАОО. — Ф. Р-2244: оп. 1, спр. 3, арк. 99.

²⁷ Молва. — 1943. — 8 апр.

²⁸ Verenca O. Administratia civilă română în Transnistria. — P.62, 65.

²⁹ Ibidem.

³⁰ ДАОО. — Ф.Р-2250: оп. 4. 30 од. збер.

³¹ Левім І.Е. Назв. праця. — С. 276.

³² Загоруйко М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург». (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). — 3-е изд., доп. — Москва: Экономика, 1980. — С. 54.

³³ Цит. за: Мюллер Норберт. Вермахт и оккупация (1941–1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с немецкого Аргемова А.П. и др. — М., 1974. — С. 136.

³⁴ Правда. — 1944. — 9 май.

³⁵ Verenca O. Administratia civilă română în Transnistria. — P. 65–68.

³⁶ Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны. Документы и материалы 22 июня 1941 г. — 31 декабря 1943 г. — М., 1944. — Т. 1. — С. 210–211.

³⁷ *Мюллер Норберт*. Назв. праця. — С. 189.

³⁸ *Олійник Ю.В.* Німецький окупаційний режим на Хмельниччині: Економічне пограбування і спроба земельної реформи (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 216.

³⁹ Національний Архів Республіки Молдова (*дали* — ANRM). — Ф. 706: оп. 1, спр. 648, арк. 292.

⁴⁰ *Verenca O.* Administratia civilă română în Transnistria. — P. 45.

⁴¹ *Левім І.Е.* Назв. праця. — С. 303–304.

⁴² Див. наприклад: ДАОО. — Ф.-Р-2243: оп. 1 (справи за 1941 1944 рр.); Ф.-Р-2244: оп. 1, 2 (справи за 1941 1944 рр.); Ф.-Р-2254: оп. 1. (справи за 1942 1944 рр.); Ф.-Р-2258: оп. 1. (справи за 1943 рік); Ф.-Р-2264: оп. 1. (справи за 1943 1944 рр.) та ін.

⁴³ *Verenca O.* Administratia civilă română în Transnistria. — P. 53.

⁴⁴ ДАОО. — Ф.-Р-2244: оп. 1, спр. 3, арк. 22.

⁴⁵ Див.: Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945. Сборник документов и материалов: в 2-х т. / Ред. кол. С. Я. Афтенюк и др. — Т. 1. — Кишинёв, 1975. — С. 152.

⁴⁶ *Verenca O.* Administratia civilă română în Transnistria. — P. 48.

⁴⁷ *Щетников В.П.* Юг Украины в Великой Отечественной войне (К вопросу об экономической политике в Транснистрии). — С.34.

⁴⁸ *Verenca O.* Administratia civilă română în Transnistria. — P. 54.

⁴⁹ *Щетников В.П.* Юг Украины в Великой Отечественной войне (К вопросу об экономической политике в Транснистрии). — С. 35.

⁵⁰ *Verenca O.* Administratia civilă română în Transnistria. — P. 33–34.

⁵¹ *Левім І.Е.* Назв. праця. — С. 273, 282.

⁵² Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. — Київ-Львів, 2003. — С. 260.

⁵³ *Dallin A.* Odessa, 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. — RAND, RM — 1875: California, 1957. — P. 140–141.

⁵⁴ *Verenca O.* Administratia civilă română în Transnistria. — P. 70.

⁵⁵ *Ibidem.* — P. 72.

⁵⁶ *Ibidem.* — P. 74–75.

⁵⁷ *Ibidem.* — P. 74–75.

⁵⁸ *Dallin A.* Odessa, 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. — P. 130.

⁵⁹ *Ibidem.* — P. 132–133.

⁶⁰ Одесская газета. — 1943. — 10 авг.; Молва. — 1943. — 16 окт.

⁶¹ *Левім І.Е.* Назв. праця. — С. 312, 313.

В этой статье анализируются актуальные аспекты экономической политики румыно-немецкой администрации на территории украинского междуречья Днестра и Южного Буга в 1941–1944 гг. Рассматривается проблема взаимозависимости немецкой и румынской моделей хозяйствования в промышленной и сельскохозяйственной отраслях. Показана этапность и последовательность осуществления на практике румыно-

германского хозяйствования именно в «Транснистрии», по сравнению с другими румынскими и немецкими оккупационными зонами на территории Украины.

Ключевые слова: «Транснистрия», украинское население, оккупация, экономика, промышленность, сельское хозяйство, колхозы, трудовые общины, торговля, налоги, Антонеску, Гитлер.

This article examines the relevant aspects of the economic policy of the Romanian-German administration in the territory Ukrainian Southern between the rivers Dniester and Bug in 1941–1944. Considers the problem of interdependence of German and Romanian business models in the industrial and agricultural sectors. Shows the stages and sequence of implementation in practice of the Romanian-German economy is in «Transnistria», as compared to other Romanian and German occupation zones in Ukraine.

Keywords: Transnistria, the Ukrainian population, occupation, economy, industry, agriculture, farms, labor, community, trade, taxes, Antonescu, Hitler.

ПІСЛЯОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

УДК «715»:33(477)«1940/1950»

Ігор Ветров
(Київ)

ВІД ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ — ДО ЕКОНОМІЧНОГО КУРСУ: ВІДРОДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ У 40–50-ті рр. ХХ ст.

Матеріали розкривають основні фактори, що визначили геополітичну стратегію керівництва Радянського Союзу та відповідний економічний курс. У статті розглядаються концептуальні підходи до вирішення складних завдань відбудови важкої індустрії країни у 1943–1945 рр.

Ключові слова: відбудова, воєнна економіка СРСР, військово-промисловий комплекс, важка індустрія.

Феноменологія Другої світової війни, окрім іншого, полягає ще й у тому, що в її просторі й часі перепліталися різні процеси і явища воєнного, дипломатичного, політичного, соціально-економічного порядку. В той час, як одні країни, активно задіяні в збройній боротьбі, залишилися недосяжними для супротивника (для прикладу Сполучені Штати Америки і Канада), інші — стали гігантськими театрами бойових дій (Україна, Білорусія, Російська Федерація, Польща, Франція, Німеччина, Угорщина та інші). Всі учасники війни вступили і виходили з неї по-різному, зі своїми втратами і здобутками.

У жовтні 2006 р. в Москві відбулася міжнародна конференція, на якій обговорювався алгоритм «виходу з війни». Упорядники збірника матеріалів цього наукового форуму Ж. Радвані та Б. Бонвеч у вступі до видання зазначили: «Кінець війни можна точно датувати стосовно конкретних держав, але не до людей, які пережили війну. Для них вирішальний фактор — це усвідомлення, сприйняття подій. ... Між завершенням бойових дій на сході (на Волзі) і на заході (на Бузі) пройшло півтора роки. До формальної капітуляції в Берліні залишалося ще кілька місяців. Це був тривалий перехід від війни до миру, що ніяк не наступав:

адже після закінчення бойових дій майже відразу почалася фаза холодної війни. Відкриті баталії змінив період прихованої воєнної загрози. Цей стан дуже влучно схарактеризував Раймонд Арон, назвавши його мир через терор (Terrorfrieden), та Дітер Сейнхаас — як «організоване безмир'я» (organisierte Friedlosigkeit). Розвиваючи свою думку, автори вступної статті вказали, що з вересня 1945 р. війни не було, але не існувало й миру, «що відображалось не тільки у відносинах між державами й політичними блоками. Стан «відсутності миру» в цей перехідний період проявлявся і у внутрішньому житті країн — учасників війни. У Радянському Союзі формальне закінчення війни навіть не означало завершення бойових дій, оскільки в прибалтійських республіках, Західній Білорусії, Західній Україні продовжувалися збройні зіткнення між національним підпіллям і новою, радянською владою. Вони були, як правило, продовженням протистояння періоду німецької окупації. Те ж відбулось і в Польщі, де впродовж якогось часу йшли сутички між членами Армії Крайової та комуністами. Час «нуль» як початок абсолютно нового етапу в історії тут не наступив»¹.

Вихід з війни супроводжувався взаємодією зовнішніх і внутрішніх чинників. Баланс між ними визначав пріоритети тієї чи іншої держави. Керівництво Радянського Союзу, звичайно ж, мало враховувати ступінь і масштаби руйнувань, матеріальних і людських втрат, що різко знизили рівень життя основної маси населення. Однак Й. Сталін прагнув максимально скористатися результатами війни і статусом країни — переможниці, перетворивши її на одного зі світових лідерів. Геополітичні амбіції Кремля викликали не просто стурбованість Заходу, а системну протидію, що, зрештою вилилась у «холодну війну». Свідомо втягуючись у новий етап протистояння з «капіталістичним світом», Кремль певні сподівання пов'язував з формуванням «соціалістичного табору», який розташовувався по периметру західних та південно-західних кордонів СРСР. Та навіть за цих умов стартові позиції Радянського Союзу у цих геополітичних «перегонах» були незрівнянно гіршими, ніж у його західних опонентів. Перш за все, попри створення альтернативної сировинно-промислової бази у східних районах країни, найбільш розвинені індустриальні регіони у європейській частині країни були зруйновані й потребували капітальної відбудови (в багатьох випадках практично «з нуля»). Аби повернути їх до життя, необхідні були колосальні затрати фінансових, матеріальних та людських ресурсів, яких гостро бракувало.

Встановлення та підтримка прорадянських режимів у лімітрофах також потребував солідних коштів і матеріальних засобів. До того ж, на відміну від окупованих гітлерівцями країн Західної Європи центрально- та східноєвропейські держави, особливо Польща, більшою мірою постраждали від війни, що також суттєво підвищувало «ціну питання».

Тим часом лідери західного світу — США, Великобританія і Франція — перебували в значно кращих умовах. Бойові дії та окупація Франції не супроводжувалися тактикою «випаленої землі». Британські острови, хоч і стали об'єктом нищівних бомбардувань Люфтваффе, все ж залишилися недосяжними для сухопутних військ противника. Масштаби збитків, яких зазнали ці держави не йдуть у жодне порівняння зі шкодою, заподіяною Радянському Союзу Німеччиною та її союзниками. Сполучені Штати Америки взагалі вели, так би мовити, дистанційну війну, яка звісно, вимагала значних ресурсів і напруження сил, супроводжувалась людськими втратами, але водночас сприяла активізації ринку, збільшенню держзамовлень приватним компаніям та фірмам, частковому розв'язанню проблеми зайнятості. Володіючи гігантськими капіталами, Вашингтон виходив з війни не просто переможцем, а гравцем, який «роздавав карти»: США виступили світовим донором для країн, що постраждали від війни, отримавши від нього не стільки економічні, скільки політичні дивіденди. Відмова Москви від участі в реалізації «плану Маршалла» лише посилювала позиції Сполучених Штатів і значно ускладнювали завдання, пов'язані з відновленням економічного потенціалу Радянського Союзу, який міг розраховувати винятково на власні ресурси.

Якщо з зовнішньополітичною доктриною Кремль визначився ще в ході війни, то внутрішньополітичний курс, зокрема його економічна складова, потребували суттєвих коректив з урахуванням проблем, які належало вирішувати, окрім тих, що лежали на поверхні. Додавалися традиційні для більшовицької системи суперечності, не усвідомлені правлячою елітою, а тому пролонговані на повоєнний період. Вони продовжували суттєво впливати на характер влади, відносини по лінії держава-суспільство, ефективність управління економікою та її продуктивність.

СРСР вийшов з війни такою ж тоталітарною державою, якою він вступив у неї. Більше того, кінцева перемога слугувала для Сталіна і його найближчого оточення неспростовним доказом правильності обраного курсу, життєздатності соціально-економічного ладу, що базувався на приматі й абсолютній домінанті держави. Відсутності приватної власності та конкуренції, державному розподілі ресурсів і матеріальних благ, забороні будь-яких автономних форм суспільної самоорганізації тощо. Ще у 1951 р. Ханна Арендт у праці «Джерела тоталітаризму» вказувала на атомізацію суспільства та руйнування будь-якого публічного та плюралістичного політичного простору в країні, що управляється таким чином². А сучасні дослідники Ален Блюм та Мартіна Меспуле зазначають з цього приводу: «Тоталітариський підхід постолоє погляд на радянську історію як політичну, майже не залишаючи місця для суспільства. При цьому політика розглядається не як вираз специфічних переплетень чи зіткнень

між соціальними групами, а як така, що вибудовується автономним чином за логікою самодостатності та дій, що мають головним чином внутрішнє цільове призначення. Соціальні зв'язки не беруться до уваги, реально діючими вважаються лише політичні відносини. ... Суспільство не стає об'єктом розгляду, оскільки, залишаючись ніби в автономному стані, воно виявляється підпорядкованим винятково силі політичного рішення. Існування кожної людини залежить від її місця у вертикальній ієрархії, винятково політичній за своєю сутністю»³. Автори проводять паралелі між концептами Х. Арендт і Д. Оруела, який у праці «Література і тоталітаризм» писав, що тоталітарна держава «характеризується тим, що вона командує мисленням, але не влаштовує його раз і назавжди. Вона спочатку встановлює незаперечні догми, а потім з дня на день змінює їх. Вона потребує таких догм, тому, що їй необхідне абсолютне підкорення своїх суб'єктів, але вона не може уникнути змін, що диктуються імперативами силової політики»⁴.

Ці та інші спостереження Х. Арендт і Д. Оруела підривають віру в тотальну ефективність комуністичної системи сталінського штибу. У 70-і роки сформувалась група західних фахівців (згодом їх назвали «ревізійністами»), які піддали сумніву спроможність тоталітарного дискурсу теоретично обґрунтувати перспективи цієї системи, оскільки він залишав осторонь дискусії (а фактично заперечував існування) внутрішньої суперечності та соціальну напругу.

Якщо радянські суспільствознавці та ідеологи моделювали об'єкт за поверховими ознаками, то «ревізійністи» поставили в центр уваги політичні процеси з усіма їх внутрішніми антагонізмами, зіткненнями і протистояннями на всіх соціальних шарах.

Та поряд з цими опонуючими теоріями А. Блюм та М. Меспуле виокремили дослідницький напрям, позначений новаторськими підходами, що стимулювали розробку не спрощеної, а більш комплексної історії, не тільки соціальної історії політики, а й політичної історії суспільства. Визнання за індивідами активної участі в діях, показ з усією очевидністю тертя і конфліктів, внутрішньо притаманних групам керівників, вели до розриву з уявленнями про систему сталінської влади як монолітного блоку. ... «Викриваючи недоліки цієї системи, вони показали, що політичні позиції та ухвалені рішення були продиктовані різного роду соціальною логікою, і тому чіткіше виявили людей, які перебували за фасадом апарату»⁵. Адепти цього вектора радянологів — К. Інгерфлом, С. Даллін, С. Котт, а також сам А.Блюм — зосередилися на таких дослідницьких операціях, пов'язаних на аналізі мотивацій та механізмів ухвалення рішень, що ставить саму серцевину повсякденної діяльності держави. При першому погляді на управлінську верхівку СРСР здається,

що вона була монолітною, а всі рішення стратегічного порядку глибоко продумувалися, моделювалися, підкріплювалися належними матеріально-фінансовими й трудовими ресурсами та послідовно втілювалися в життя. Насправді ситуація була дещо іншою. Навіть Й. Сталін, перш ніж зупинитися на певному рішенні, неодноразово та в різний спосіб (від спеціальних нарад і засідань політбюро ЦК ВКП(б) до тостів на прийомах у Кремлі перевіряв свої думки на ближньому оточенні. І навіть за дуже жорстких умов тоталітарної системи, «партійної дисципліни» й незаперечного авторитету вождя у вищому ешелоні влади та серед управлінської еліти постійно циркулювали ідеї та міркування щодо вдосконалення існуючого порядку речей та суттєвої корекції економічного курсу, які явно відхилялися від «генеральної лінії». Усвідомлюючи неефективність організації господарських відносин, найсміливіші представники апарату пропонували ліквідувати паралелізм в керівництві економікою країни, коли партійні органи фактично дублювали функції наркоматів, главків та інших відомств на всіх без винятку рівнях. Побоюючись втратити найефективніший важіль влади й перепрограмування ідеологічної матриці. Й. Сталін не пішов на такий крок, адже це могло запустити процеси, які правлячій верхівці було б складно контролювати.

Існував ще один, надзвичайно важливий чинник, що визначав економічний курс Кремля, — радянський ядерний проект. США спровокували СРСР на пошук адекватної відповіді, створивши атомну бомбу й продемонструвавши її «можливості» ще під час війни. У Москві розуміли, що без такої зброї мріяти про паритетні умови боротьби за світове лідерство не варто. Тому підготовчі роботи 1942–1945 рр., що набули інтенсивності з ухвалою постанови ДКО від 28 вересня 1942 р. «Про організацію робіт з урану», вийшли на якісно новий рівень після ядерного бомбардування Хіросіми і Нагасакі. 20 серпня 1945 р. ДКО видав постанову «Про спеціальний комітет ДКО». До складу якого увійшли ключові фігури партійно-радянського істеблішменту на чолі з Л. Берією. На цей орган покладалося керівництво атомним проектом. Упродовж 8 років відбулося майже 150 засідань Спецкомітету, в ході яких представники вищого ешелону влади і наукової еліти обговорювали всі питання, пов'язані з реалізацією цього унікального завдання. Увесь хід робіт — від ухвалення рішень — до кінцевого «продукту» зберігався у суворій таємниці й продемонстрував надзвичайно високий рівень виконавської дисципліни.

Радянські лідери свідомо йшли на гігантські фінансові й матеріальні витрати заради геополітичних цілей. Американські витрати для створення атомної зброї 2 млрд дол. (30 млрд руб.). Дані про вартість радянського проекту — суперечливі й неповні. Так російський історик М. Симонов

вказує, що лише у 1947–1949 рр. на цю програму асигнували 14,5 млрд. руб.⁶ Скільки коштів потребували ці роботи за весь період 1942–1951 рр., визначити складно, зокрема тому, що витрати «розклалися» в інші галузі. Враховуючи рівень тогочасних технологій в СРСР, можна припустити, що радянський проект виявився принаймні не дешевший від американського. А в тодішніх вимірах це були колосальні кошти, які «відривалися» від інших, життєво необхідних, галузей виробництва і соціальної сфери. Спустошена війною Україна також взяла на себе частку цього тягаря.

І знову, як і під час Другої світової війни, дався взнаки феномен мобілізації економіки, заснованої на концепції фінансових, матеріальних та людських ресурсів у певних виробничих нішах. Доволі жорстка ізоляція таких ніш від інших виробничих напрямів та соціальних програм створювала досить незначну, навіть неприродну ситуацію, коли окремі привілейовані об'єкти працювали в умовах оптимального режиму і на новітньому технологічному рівні, а всі інші — на попередньому (з незрідка застарілими технологічними лініями, обладнанням та відповідної якості продукцією).

Залишаючись у політичному відношенні одним з підмурків геополітичної стратегії, ядерний комплекс, що формувався у 40 — на початку 50-х років, одночасно слугував однією з основ тоталітарного режиму сталінського зразка. Він на довгі десятиліття визначив економічні пріоритети СРСР, у яких важка індустрія була покликана в першу чергу обслуговувати військово-промисловий комплекс, а вже потім забезпечувати випуск засобів виробництва.

Для України відбудовна стратегія набувала особливого значення, оскільки важка індустрія республіки зазнала катастрофічних втрат внаслідок евакуаційних заходів радянського уряду в другій половині 1941 р., бойових дій і тактики «випаленої землі», яку застосовували обидві воюючі сторони. Нині важко встановити, яка кількість збитків проходить по кожній з цих «граф». Адже в радянській період всі вони «списувалися» на окупантів. Загальні цифри втрат (у версії радянської історіографії) становили: 16,1 тис. зруйнованих та пошкоджених підприємств, у тому числі 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 — коксохімічної промисловості, 882 шахти Донецького вугільного басейну, сотні інших основних і допоміжних виробництв, комунікацій та інфраструктура (зокрема 10 магістральних залізниць, 5,6 тис. залізничних мостів, 1,8 вокзалів і станцій)⁷.

Німецькі та румунські господарські структури та фірми на завершальному етапі окупації України прагнули вивозити або максимально пошкодити максимальну кількість промислового устаткування. Співробітники

концерну «Фрідріх Крупп і К°» транспортували до Райху обладнання, напівфабрикати і метал з Новокраматорського машинобудівного заводу — одного з найбільших об'єктів галузі, а власники концерну «Герман Геринг» — гірниче устаткування з шахт і рудників Донецького і Криворізького басейнів, акціонерне товариство «Схід» — обладнання трубопрокатного заводу ім. К. Лібкнехта (Дніпропетровськ). Апаратуру, вузли технологічних ліній, інструменти й верстати з більшості підприємств Києва, Харкова, Одеси, Горлівки, Дніпродзержинська, Єнакієве, Костянтинівки, Макіївки, Маріуполя, Дніпропетровська переправляли до Німеччини. Незважаючи на те, що на підконтрольній їм території перебувало не так багато індустриальних об'єктів, румунська окупаційна адміністрація також долучилася до пограбування галузі. До Румунії було вивезено майже на суму 948 млрд лей (у довоєнній валюті).

У матеріалах Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів окупантів з території УРСР було переміщено за кордон 127,8 тис. електродвигунів, понад 781,6 тис. металорізальних верстатів, понад 19 одиниць ковальсько-пресового обладнання, 2,4 млн т руди чорних металів за складських запасів, 276 тис. т чавуну і феросплавів, 984 тис. т рейок і прокату чорних металів⁸.

Системної руйнації внаслідок евакуації, бойових дій та свідомого пошкодження зазнали харківський тракторний і турбогенераторний, крामаторські машинобудівні гіганти, мелітопольський дизельний, одеський ім. Січневого повстання, київські «Арсенал», ім. Леніна, ім. Горького, «Ленінська кузня», «Червоний екскаватор» та інші підприємства, що становили основу вітчизняної важкої промисловості. Надіславши спеціальні комісії у складі керівників республіки, провідних фахівців та науковців на ці об'єкти, керівництво країни одержало висновки про ступінь руйнувань, а також масштаби відновлювальних робіт. На цьому ґрунті уряд міг визначати найважливіші галузі й окремі заводи, на які в першу чергу спрямовувалися кошти, матеріали, кадри.

Та все ж вирішальні орієнтири відбудови залежали від концептуальних засад внутрішньої політики. За спостереженням зарубіжних та вітчизняних фахівців, у період війни з'явилися нові штрихи соціально-економічного життя, що трактувалося як «обмеження волонтаристської практики» (Н. Верт). До них віднесено послаблення державного контролю за різними формами вільного ринку, заохочення дрібнотоварного виробництва, підвищення рівня життя мешканців сільської місцевості, що уникла окупації. Ці та інші риси життя у поєднанні з почуттям гордості за перемогу над загарбниками, формували певні очікування змін у суспільно-політичному та соціально-економічному житті, демократизації режиму, лібералізації соціальних відносин. Слід зазначити, що наміри

вдатися до трансформацій еволюційного характеру існували і в деяких представників «правлячого класу» (про спроби обмежити вплив партії вже згадувалося вище).

Якщо період 1943–1945 рр. відбудовні роботи здійснювалися у вибіркового способу (першочергова увага приділялася об'єктам стратегічного значення), то після завершення війни постало питання про магістральні шляхи відродження економіки та перспективи розвитку в майбутньому. Підготовка проекту 4-го 5-річного «плану розвитку народного господарства» супроводжувалася полемікою довкола концептуальних підходів. Посилаючись на сприятливу міжнародну ситуацію секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов, голова Держплану М. Вознесенський, голова РНК РРФСР М. Радіонов, перший секретар Курського обкому ВКП(б) П. Доронін та інші впливові функціонери вищої ланки доводили можливість та обстоювали необхідність більш збалансованого розвитку промисловості й сільського господарства, групи «А» та групи «Б». Фактично це означало, що під сумнів ставилась ідея неминучої конфронтації з колишніми союзниками по Антигітлерівській коаліції, а отже, і форсованого нарощування військово-промислового комплексу. Зекономлені ресурси можна було б використати для відродження виробничої та соціальної сфер.

Їх опоненти — Л. Берія, Г. Маленков та їхні однодумці дотримувались іншої думки. Передбачаючи швидкий поступ провідних капіталістичних країн у повоєнний період, їхню здатність адаптуватись до викликів часу та вміння реалізувати на практиці інноваційні технології, «яструби» використовували як головний козир те, що Сполучені Штати Америки володіли ядерною зброєю. Гідною відповіддю та надійною гарантією досягнення й дотримання рівноваги в майбутньому вважалося виведення обороноздатності Радянського Союзу на рівень, що мав забезпечити йому роль світової держави, «оплоту соціалізму на планеті».

Перевагу цієї групи забезпечило поєднання об'єктивних і суб'єктивних чинників: неврожай 1946 р. (це створило підґрунтя для жорстоких форм управління аграрною сферою), маніпуляції з масовою свідомістю (головним меседжем у цьому випадку виступила загроза з боку буржуазних держав), а також смерть А. Жданова в 1948 р., що суттєво послабила позиції прихильників зміни курсу⁹.

Якщо у 1943–1944 рр. уряд надавав перевагу короткотерміновому плануванню (максимально на пів року), то вже 25 березня 1945 р. на союзному рівні затвердили постанову «Про народногосподарський план відновлення і розвитку народного господарства на 1945 р.», що визначала завдання відбудови на завершальному етапі війни. Таким чином, у цей час не існувало продуманої, розрахованої на тривалу перспективу програми фінансування, забезпечення об'єктів будматеріалами, устатку-

ванням, енергоносіями, матеріалами, трудовими ресурсами. Однак, навіть у межах короткострокового планування закладалися надзвичайно високі економічні показники. Форсований розвиток важкої індустрії мав забезпечити подвійне збільшення випуску валової продукції у визволених регіонах країни. Передбачалися швидкі темпи відновлення й нарощування виробництва в машинобудівній галузі, насамперед виготовлення устаткування для металургії, вугільної, нафтової промисловості, енергетики, а також тракторів та сільськогосподарської техніки¹⁰.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР затвердила Закон «Про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр.». На основі визначених у ньому контрольних показників восьма сесія Верховної Ради УРСР у серпні 1946 р. ухвалила Закон «Про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.». Документом передбачалося досягнення довоєнного рівня виробництва промислової та сільськогосподарської продукції, а в окремих галузях — його перевищення. Цілком в руслі сталінської економічної доктрини ставилося завдання зосередити головну увагу на відновленні індустрії і транспорту та зміцненні оборонної спроможності СРСР, оснащення Збройних сил новітніми зразками техніки та озброєння. Обсяг всього промислового виробництва планувалося збільшити на 3% (порівняно з 1940 р.), електроенергії — на 13%, будівельних матеріалів — у 1,5–2 рази, металургійного обладнання — в 2,2 рази, тракторів — 2,5 рази.

Поряд з цим у п'ятирічному плану йшлося про піднесення виробництва продукції сільського господарства й предметів широкого вжитку, стабілізацію грошового обігу та кредитних відносин в економіці, зниження цін на товари, зростання рівня заробітної плати та премій за виконання й перевиконання планових завдань, винаходи і раціоналізаторство, впровадження нових технологій, заходи, спрямовані на вирішення житлової проблеми, відновлення соціальної та комунальної сфер. Наслідком виконання 5-річного плану мало стати помітне підвищення життєвого рівня людей¹¹.

Уявлення про пропорції розвитку різних галузей виробничої і невиробничої сфер дає структура капіталовкладень. Загальний обсяг капіталовкладень у період 1946–1950 рр. у республіці становив 6,7 млрд руб., тобто 19,2% від загальносоюзних. 55,6% з них спрямовувалось у промисловість, 10,9% — у транспорт і зв'язок, 12,6% — у житлове будівництво, 14,4% — у комунальну та соціальну сфери і лише 6,5% — в аграрний сектор¹².

Як бачимо у плани закладалися істотні диспропорції між різними галузями виробництва, сільським господарством, «соціалкою». Крім того

запропоновані та юридично закріплені на вищому рівні стратегічні рішення переконливо свідчили про остаточний вибір Кремля. Сталін і його найближче оточення, як і до того, залишилися адептами тотального директивного планування і командно-адміністративних методів управління економічними процесами. Реконверсія промисловості після завершення війни спричинила у 1946 р. спад виробництва на 17 відсотків порівняно з попереднім роком. Однак труднощі об'єктивного характеру стали ще одним «аргументом» для широкого застосування «ручного управління» економікою. Та як тільки у 1947 р. показники економічної діяльності продемонстрували обнадійливо позитивні тенденції, уряд взявся корегувати деякі параметри 5-річного плану. Звільнивши М. Вознесенського* та його прихильників з Держплану, які обстоювали збалансований план і гармонійні принципи господарювання, Й. Сталін повернувся до моделі 30-х років з її політикою пріоритетів окремих галузей і «великих проектів» (на кшталт «сталінського плану перетворення природи» чи створення штучного моря в Західному Сибіру).

За офіційними даними радянської статистики, у 1948 р. обсяг промислового виробництва в Радянському Союзі перевищив довоєнний на 18%, а в 1950 — на 73%. Виробництво товарів групи «А» з 1940 р. до завершення 5-річки збільшилося на 105 %, групи «Б» — на 23%. Обсяг виробництва промислової продукції в УРСР на 15% перевищив довоєнний рівень. У роки 4-ї п'ятирічки зростання промислового виробництва в республіці були найвищими за всі роки радянської влади і становили 30% на рік¹³.

Що насправді стоїть за цими цифрами? На думку Н. Верта, фаза швидкого зростання у 1947–1948 рр. і навіть «перегріву» у 1949–1950 рр. змінилася фазою політичного сповільнення, що тривало до 1954 р. Вчений зазначає, що «з 1948 р. промисловість певною мірою зазнала труднощів, виливаних надволюнтариським переглядом показників четвертого п'ятирічного плану. Це нагадувало динаміку загострення економічних і соціальних конфліктів 30-х років: розпорошення капіталовкладень, йдучи назустріч вимогам директорів підприємств, дезорганізація виробництва через незавершене будівництво, відсутність дійового контролю за діяльністю директорів (внаслідок чисток, що охопили держплан у 1948–1949 рр.), напруженість у середовищі робітничого класу.

... Повернення до моделі розвитку 30-х рр. викликало значні економічні потрясіння, що різко погіршили у 1951–1953 рр. всі економічні показники, та серйозну напругу в суспільстві. ... Період 1945–1953 рр., що вирізнявся великою цілісністю, сприймається нині як завершення,

* У 1949 р. М. Вознесенського розстріляли без суду.

підсумок економічної та політичної лінії, яка здійснювалася після відмови від непу»¹⁴.

Успіхи війни та відбудови підживлювали ілюзію універсальності й високої ефективності командно-адміністративних підходів до управління економічними процесами. Та все ж на рубежі 40–50-х рр. наслідки гіперіндустріалізації, централізації та ідеологічної мотивації економічних рішень проявлялись все більше. Непідкріплені належними фінансовими, матеріальними і кадровими ресурсами, а також новітніми технологіями та ринковими стимулами, планові орієнтири досить далеко виходили за межі реальних можливостей і або не виконувалися (як це було в металургії та вуглевидобутку), або ж досягалися ціною надзвичайних зусиль, позаекономічними засобами, екстенсивними методами господарювання.

Прагнення за допомогою політичних рішень керувати масштабними, макроекономічними процесами породжували цифроманію, сфальсифіковані узагальнюючі дані, відставання в організації й технічному забезпеченні праці, збільшення її інтенсивності замість продуктивності.

Замість того, щоб розвивати свої сильні сторони й відмовлятися від негативних, таких, що пережили себе, система вперто ставила міркування геополітичного та ідеологічного порядку на перше місце, а все інше «підганяла» під це «прокрустове ложе». Це не вирішувало нагальних проблем, а лише переводило їх у латентний стан. З часом кількість помилок, порушень основних законів економічного та суспільного розвитку набули статусу критичної маси, за якої система у попередньому вигляді функціонувати вже не змогла.

¹ Победители и побежденные. От войны к миру: СССР, Франция, Великобритания, Германия, США (1941–1950). — М., 2010. — С. 5, 6.

² Арендт Х. Джерела тоталітаризму. — 2-е вид. / Пер. з англ. — К., 2005. — 584 с.

³ Блюм А., Меспуле М. Бюрократическая анархия: статистика и власть при Сталине. — М., 2008. — С. 5.

⁴ Цит. за: *Traverso E.* Le Totalitarisme, le XX siècle en debat. — Paris, 2001. — P. 387–388.

⁵ Блюм А., Меспуле М. Назв. Праця. — С. 6, 7.

⁶ Симонов Н.С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление. — М., 1996. — С. 242.

⁷ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) — К., 1999. — С. 27.

⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр. В 3 т. Т. 3: Радянська Україна у завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944–1945 рр.) — К., 1969. — С. 155.

⁹ Верт Н. История советского государства 1900–1991. — М., 1992. — С. 295, 296.

¹⁰ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам 1917–1967 гг.: Сб. док. за 50 лет: В 5 т. Т. 3.: 1941–1952 гг. / Сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков. — М., 1968. — С. 229–231.

¹¹ Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946–1950 гг. — М., 1946. — С. 8–10.

¹² Економічна історія України. Історико-економічне дослідження у двох томах. Том. 2. — К., 2011. — С. 71.

¹³ История социалистической экономики СССР. В 7 т. Т. 6. — М., 1976. — С. 187, 188; Экономика Советской Украины 1945–1975 гг. — К., 1975. — С. 72, 73.

¹⁴ Верт Н. Назв. праця. — С. 301, 302.

Материалы раскрывают основные факторы, определившие геополитическую стратегию руководства СССР и соответствующий экономический курс. В статье рассматриваются концептуальные подходы к решению сложных задач восстановления тяжелой индустрии страны в 1943–1953 гг.

Ключевые слова: геополитика, стратегия, экономика, восстановление, тяжелая индустрия, планирование.

Materials reveal the main factors that determined the geopolitical strategy leadership of the Soviet Union and the appropriate economic policy. The article reviews conceptual approaches to solving complex problems of reconstruction heavy industry of the country in 1943–1945.

Keywords: reconstruction, military economy of the USSR, the military-industrial complex, heavy industry.

ВИКОРИСТАННЯ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ ТА ПРИМУСОВОЇ МІГРАЦІЇ ТОТАЛІТАРНИМИ РЕЖИМАМИ (на матеріалах Волині)

Стаття присвячена дослідженню причин примусової міграції та визначенню ролі глобалізаційних процесів в рамках примусової міграції. Примусова міграція та примусова праця мають своє історичне коріння та є негативним наслідком глобалізаційних процесів. В статті також розглядається фактор економічної експлуатації як причина примусової міграції.

Ключові слова: примусова міграція, примусова праця, Друга світова війна, глобалізація, Волинь.

Глобалізаційні процеси, розпочавшись на зорі ХХ ст., стали інтенсивнішими та досягнули небаченого розмаху вже в ХХІ ст. Нові технічні можливості дозволили швидко здійснювати міграції капіталу, людських, сировинних та виробничих ресурсів. За формулюванням російського дослідника О. Блінова, глобалізація — це «історичний клин, який розтинає звичну темпоральність політичного, економічного, культурного й інформаційного простору»¹.

Разом з позитивними рисами глобалізації все більше проявляються негативні прояви та наслідки цього явища для людства. Один з них — примусова праця та примусова міграція, які виникають на фоні існування природної трудової міграції. Намагаючись наростити економічний потенціал, тоталітарні режими не зважали на дотримання природних прав людини: свободи пересування, прав на житло, працю, тощо.

Загалом під поняттям «примусова праця» розуміється виконання будь-якої роботи або служби, що вимагається від особи під загрозою покарання, для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг².

Особливо яскраво ці процеси проглядаються в період Другої світової війни, що стала глобальною за кількістю учасників, охопленою територією та кількістю жертв.

Використання примусової праці було необхідним для нацистської Німеччини, оскільки війна з Радянським Союзом вимагала нових люд-

ських ресурсів для військової промисловості. Початковою датою масового вивезення українців на примусові роботи можна вважати 21 березня 1942 р., коли контроль над людськими ресурсам отримав новостворений орган — Імперське бюро для використання робочої сили, на чолі з генеральним уповноваженим — гауляйтером Тюрингії, обергрупенфюрером СС Фріцем Заукелем³. Його завданням було, вживати на власний розсуд будь-яких заходів щодо забезпечення потреб німецької військової промисловості у робочій силі, як у Великому Райху включно з протекторатами і генерал-губернаторством, так і на окупованих територіях. Всього за період окупації лише з Ровенської області на примусові роботи до Німеччини було вивезено 22272 осіб, Волинської — 30000 осіб місцевого населення⁴.

У співвідношенні до кількості всього населення, яке проживало в довоєнний період, кількість примусових мігрантів вивезених з Ровенської та Волинської областей є незрівнянно меншою в порівнянні з сусідніми областями, що простежується з таблиці 1.

Таблиця 1.

Співвідношення загальної кількості населення на 1 січня 1941 р. та кількістю депортованого населення в окупаційний період⁵

Область	Кількість населення на 1 січня 1941 року	Кількість депортованого населення в окупаційний період	%
Тернопільська	1576000	164046	10,4
Львівська+ Дрогобицька	2546000	170370	6,69
Кам'янець-Подільська	1770000	117020	6,6
Станіславська	1462000	68361	4,67
Житомирська	1725000	59975	3,47
Волинська	1031000	30000	2,9
Ровенська	1223000	22272	1,8*

* — цей показник є найнижчим серед усіх областей України⁶.

Цю різницю дослідники пояснюють кількома факторами:

- лісова та болотиста, важкопрохідна місцевість волинського Полісся, що унеможлиблювала блискавичні акції німецької адміністрації з примусового вивезення молоді до Німеччини;

- активна діяльність підпільних формувань (УПА, радянські партизани, Армія Крайова), які ставали на захист молоді та активно заохочували її приєднуватися до власних воєнізованих утворень;
- слабка мережа місцевої адміністрації та її низька спроможність, з огляду на широке розгортання підпільно-партизанських рухів різного спрямування.

29–30 травня 1943 р. в Луцьку під час наради з приводу вербування робітників до Німеччини гебітскомісари округу «Волинь» відверто визнали свою неспроможність в розгортанні масових депортацій у зв'язку з недовістю методу облави та вдалим переховуванням місцевого населення у лісових масивах⁷.

Доля примусових мігрантів з Волині була непередбачуваною і різноманітною за умовами праці та географією тимчасового проживання. Підтвердженням цього факту є доля Якименка Аркадія Йосиповича, мешканця села Пісків Костопільського району Ровенської області, якого нацистська окупаційна влада депортувала на примусові роботи в трудовий табір «Streubel» (Штройбель) на острів Олдерні в Атлантичному океані, де він перебував з 1942 по 1944 роки⁸. Острів Олдерні входить до групи Нормандських островів, що були єдиними британськими островами, окупованими в період Другої світової війни⁹.

Радянський Союз також не відмовлявся від використання практики примусової праці та примусових міграцій на території Волині.

Радянська влада таким чином вирішувала кілька завдань одночасно:

- вдало боролася з опозиційно налаштованими до радянської влади громадянами;
- присвоювала майно противників колективізації, представників націоналістичного підпілля та їх сімей;
- отримувала практично безкоштовні робочі руки для відбудови промисловості та її розвитку в областях СРСР з важкими кліматичними умовами.

При цьому влада свідомо йшла на порушення прав людини, гарантованих «сталінською» Конституцією.

Варто зазначити, що радянські органи місцевої влади детально відстежували настрої місцевого населення та його реакцію на масові депортації у віддалені області СРСР. Мешканка міста Ровно Мацнева у спілкуванні з сусідами сказала: «...Звернення уряду є останнім попередженням до учасників УПА, після чого радянська влада перейде до масового переселення всіх мешканців західних областей України в східні області СРСР, а західні області будуть заселені жителями з східних областей СРСР»¹⁰.

Такі очікування не були безпідставними, адже секретар Ровенського обкому КП(б)У В. Бегма в доповідних записках республіканському пар-

тійному керівництву як один із заходів боротьби з націоналістичним підпіллям неодноразово пропонував дозволити виселення сімей підпільників у більш широких обсягах, а окремі населені пункти повністю знелюднити¹¹.

Як виняток у практиці роботи позасудових органів радянська Феміда наводила приклади того, що правосуддя є об'єктивним та неупередженим, вказуючи на винесення виправдальних вироків обвинуваченим. В «Огляді справ на посібників бандитів ОУН–УПА за VI квартал 1946 та I квартал 1947 років» є цілий розділ, де вказуються лише 5 таких справ.

Обвинувачувані в посібництві УПА В. Волощук, П. Козярець, Ф. Курач-Ярута, що полягало в заготівлі продовольства, в ході судового засідання відмовилися від власних показань та визнали себе невинними. Інші обвинувачувані, які проходили за цією ж справою, заявили про те, що обмовили В. Волощука, П. Козярець, Ф. Курач-Ярута. Військовий трибунал МВС Ровенської області розцінив, це як достатню підставу для виправдання останніх.

Аналогічний випадок мав місце також з двома обвинувачуваними, батьком та сином сім'ї Шухрїїв, які підозрювалися у наданні сараю для переховування підпільників УПА. В ході судового засідання військовий трибунал МВС Ровенської області не знайшов підстав для обвинувального вироку підсудним¹².

Варто зазначити, що приклади цих справ є лише незначною частиною з всієї мозаїки радянського правосуддя та є швидше поодинокими випадками в практиці судочинства.

Кількість виселених з території Ровенської та Волинської областей станом на 25 квітня 1947 р. сімей учасників підпілля УПА та руху справ на ці сім'ї, виселених згідно з рішеннями Особливої наради по їхніх справах, можемо побачити з Таблиці 2.

Таблиця 2.

Довідка про виселення сімей учасників підпілля УПА та руху справ на ці сім'ї, виселених згідно з рішеннями Особливої наради по їхніх справах¹³

Найменування органу УМВС:	Всього виселено сімей за період 1944–1946 рр.	Всього виселено осіб за період 1944–1946 рр.	Розглянуто справ Особливою нарадою МВС СРСР
Ровенська	2991	7345	2786
Волинська	2534	7438	2418
Всього:	5525	14783	5204

Різниця в кількості виселених сімей та розглянутих справ Особливою нарадою МВС СРСР полягає в тому, що 192 справи депортованих ще перебували на розгляді Особливої наради, 95 — на дооформленні, 29 — на заключенні в Прокуратурі, а 5 справ було припинено УМВС у зв'язку зі смертю підозрюваних.

З огляду на вищенаведені статистичні дані, можемо зробити висновок, що радянські позасудові органи не поспішали давати правове підґрунтя масовим примусовим міграціям, або просто не встигали цього робити через поспіх у виконанні вказівок вищого партійного керівництва: дехто з депортованих зустрічав рішення по власній справі в дорозі, а дехто — вже на новому місці перебування. Окремі депортовані не доживали до винесення рішення Особливою нарадою з огляду на важкі умови транспортування у віддалені області СРСР та свій похилий вік чи стан здоров'я.

Проте навіть такі невибагливі «правові» норми позасудових органів радянської влади виявлялися важкими для виконання представниками місцевої партійної верхівки, яка дозволяла собі застосовувати терор до місцевого населення на практиці. Один з таких фактів став відомим завдяки журналістській діяльності кореспондента центральної газети «Известия» Стекольников, який викрив факт «порушення соціалістичної законності» в Зарічненському районі Ровенської області. В серпні 1944 року в с. Залізниця Зарічненського району секретар місцевого райкому Костіков влаштував привселюдне повішення місцевих мешканців. В поясненні вищому партійному керівництву Костіков обґрунтовував свої дії тим, що виїзний військовий трибунал, ввіймавши місцевих бандитів, вирішив здійснити «правосуддя» на місці у зв'язку з неможливістю транспортування підозрюваних за 18 км до районного центру. В результаті розслідування та з'ясування обставин Костіков отримав партійне стягнення у вигляді виключення з лав ВКП(б) 30 грудня 1946 року¹⁴.

Це був не єдиний випадок свавілля представників місцевого партійного активу, з яким зіткнувся Стекольников, працюючи на Ровенщині. Колишнім секретарем Клеванського райкому Янчуком у 1946 р. в період проведення хлібозаготівель здійснювалися незаконні репресії мешканців с. Голишів Клеванського району¹⁵.

Факти кореспондента Стекольников підтвердилися Комісією створеною для вивчення даного питання, яку очолював вихідець з Ровенської області, член Політбюро Д. Мануїльський. За результатами розслідуваних фактів секретар Ровенського обкому В. Бегма отримав догану¹⁶.

Таке свавілля виконавців пояснюється великою кількістю люмпенізованих елементів, які проникли в партійні лави ВКП(б) та бажали особливо догодити вищому керівництву, не гребуючи нехтуванням юридич-

них та моральних норм. Зрозуміло, що така практика взаємодії з місцевим населенням не сприяла укоріненню та зміцненню авторитету радянської влади на Волині, а представники місцевої адміністрації викликали своїми діями невдоволення державним апаратом у цілому. Дружина колишнього директора лісгоспу Дубровицького району Ровенської області Зольєва в розмові з джерелом НКВС висловила своє ставлення до чергового звернення уряду до повстанців з вимогою припинити опір в обмін на амністію: «Пам'ятаєш, коли німці відступали, вони теж кидали листівки із закликами до офіцерів Червоної Армії здаватися в полон. Вони відчували, що їм скоро буде потрібно втікати з України. Так і совети, зараз відчують власну невпевненість, починають просити учасників УПА виходити з лісів. Хай краще ніхто не виходить, а домагаються свого, а то всі будуть в Сибіру». Співрозмовниця Зольєвої Є.Нахора пішла у власних в оціночних судженнях ще далі: «Совети кажуть, що німці вороги... Німці не виселяли нас до Сибіру і на каторжні роботи у Донбас, не саджали в тюрми і не вішали нас»¹⁷. Злочини нацистського окупаційного режиму викликали обурення в місцевого населення, проте радянська влада не змогла дати волинянам основного — спокою після стількох років воєнного лихоліття.

В процесі депортацій чітко відстежувався економічний аспект, зокрема майно депортованих передавалося представникам влади.

У Волинській області склалися описи майна за всіма господарствами примусових переселенців у віддалені області СРСР. За їхніми результатами було здано 600 тонн зерна та вивезено 15 тонн картоплі. В Ровенській області худоба, свині та птиця передавалися до колгоспів та радгоспів області¹⁸. Незрідка траплялися факти розграбування майна депортованих, що не викликає подиву на фоні безправності виселених та всездозволеності представників репресивного апарату.

В практиці примусових міграцій та використання примусової праці тоталітарними режимами проглядається декілька закономірностей та спільних проявів:

- максимальна економічна експлуатація депортованих для потреб промисловості тоталітарних держав;
- дискримінаційні обмеження прав примусових мігрантів;
- використання депортаційної практики, як методу покарання місцевого населення за опір місцевій адміністрації;
- відсутність чітких рамок та обмежень стосовно категорії місцевих мешканців, які могли бути депортованими для примусової праці;
- відсутність чіткого юридичного підґрунтя для здійснення примусових міграцій, або підлаштування правових норм під потреби тоталітарних режимів.

Практика примусових міграцій стала можливою завдяки тому, що нові історичні умови вимагали від тоталітарних режимів міцної економічної бази та великої кількості ресурсів, в тому числі людських. Вдалих економічних ініціатив для заохочення міграційної та економічної активності населення тоталітарним режимам так і не вдалося відшукати, очевидно, що такі важелі конкурентності, підприємницької ініціативи, можливі лише у демократичному суспільстві. В глобалізованому світі у тоталітарних держав закономірно виникає бажання здійснювати примусові міграції та використовувати примусову працю. Саме тому, для регулювання та унеможливлення таких дій 10 серпня 1956 року було ратифіковано Конвенцію Міжнародної організації праці № 29 «Про примусову або обов'язкову працю», а також Конвенція МОП № 105 «Про скасування примусової праці»¹⁹.

Загалом примусові міграції вкладалися у цілком злагоджену демографічну політику тоталітарних держав, які впливали зокрема і на категорію розселення примусовими методами замість інструментів пропаганди, економічного заохочення, створення сприятливих соціально-побутових умов, тощо.

В соціально-демографічному плані застосування практики примусових міграцій та примусової праці також мало своє значення: вплив на природну статеву-вікову структуру регіону, вилучення найбільш працездатної та економічно активної вікової групи з системи господарювання, зменшення показників шлюбності, народжуваності, негативне сальдо міграції, тощо. Ці демографічні показники можуть стати предметом окремої уваги дослідників та показати вагу втрат депортованого населення на фоні функціонування суспільства в цілому та Волинського регіону, зокрема.

¹ *Блинов А.С.* Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка [Текст] / А.С. Блинов. — М., 2003. — С. 35.

² Електронний ресурс. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_136; *Стасів О.* Заборона примусової праці як конституційна засада трудового права // Вісник Львівського університету. Серія. юрид. — 2001. — Вип. 53. — С. 262.

³ *Довгополий Я.* Українці на примусових роботах в Третьюму Рейху / Я. Довгополий // Всесвіт. — 2001. — № 3–4. — С. 27; *Писцьо В.* Українські оstarбайтери Рівненщини: вербування та умови життя / В.Писцьо // Науковий вісник Волинського національного університету ім.Лесі Українки. — 2009. — №13, — С. 207.

⁴ Оstarбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / гол. редкол. І. Дем'янюк. Сер. книг «Реабілітовані історією». — Рівне, 1996. — С. 11.

⁵ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. В 2 т. / Ред. колегія: В.А. Смолій (голова) та ін. Книга друга — К., 2011. — С. 61.

⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. / Ред. колегія: И.Д. Назаренко (рук.) и др.; Пер. с укр. яз. Изд. доп. и дораб. — Т. 3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.) — К., 1975. — С. 153.

⁷ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. В 2 т. — К., 2011. — С. 56.

⁸ Архів УНФ «Взаєморозуміння та примирення», спр. 09-1998, 09/376-98.

⁹ Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.subbrit.org.uk/sb-sites/sites/a/alderney/lager_syft/index.shtml

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*dali* — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 1700, арк. 6.

¹¹ ЦДАГО. — Спр. 889, арк. 30.

¹² Там само. — Спр. 4964, арк. 119–120.

¹³ Там само. — Спр. 4968, арк. 4.

¹⁴ Там само. — Спр. 4955, арк. 11.

¹⁵ Там само. — Арк. 36.

¹⁶ Там само. — Спр. 4955, арк. 69.

¹⁷ Там само. — Спр. 1700, арк. 12.

¹⁸ Там само. — Спр. 4968, арк. 11.

¹⁹ Електронний ресурс. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_013

Статья посвящена исследованию причин принудительной миграции и определению роли глобализационных процессов в рамках принудительной миграции. Принудительная миграция и принудительный труд имеют свои исторические корни и является негативным последствием глобализационных процессов. В статье также рассматривается фактор экономической эксплуатации как причина принудительной миграции.

Ключевые слова: *принудительная миграция, принудительный труд, Вторая мировая война, глобализация, Волынь.*

To research the causes of forced migration and to determine the role of globalization in the framework of forced migration. Forced migration and forced labor have their historical roots and is a negative consequence of globalization. The paper also considers the factor of economic exploitation as a cause of forced migration.

Keywords: *forced migration, forced labor, World War II, globalization, Volhynia.*

З ІСТОРІЇ ВІДБУДОВИ МОСТІВ, ШТУЧНИХ СПОРУД НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ УКРАЇНИ 1943–1948 рр.

У статті автор узагальнює окремі аспекти відбудови важливої складової залізничної мережі України — мостів, тунелів, інших штучних споруд, які суттєво впливають на повноцінну роботу будь-якого транспорту, тим паче залізничного.

Ключові слова: відбудова, військові операції, залізниця, мости, штучні споруди, робітники, спеціальні військові частини.

Історія Другої світової війни займає чільне місце у вітчизняній і зарубіжній історіографії. На перший погляд складається враження, ця тема всебічно вивчена. Однак, з багатьох питань відсутні узагальнюючі праці. До певної міри це стосується й історії залізничного транспорту України й такого її аспекту — як відбудова мостів і штучних споруд, без яких залізниця не в змозі повноцінно здійснювати перевезення. Це пояснюється низкою обставин. По-перше, переважна більшість річок в республіці течуть з півночі на південь. Так, на Дніпрі, від Києва до Херсона було 15 залізничних мостів, на Десні — 7¹. Харківську область перетинали течії 11 річок, через які пролягали залізничні мости у 30000 погонних метрів. Зі згаданої кількості пошкоджено, було зруйновано і знищено під час німецько-румунської окупації та військових дій 1941–1943 рр. 24000 погонних метрів, у тому числі різні мости через р. Сіверський Донець, Мжу, Оскол, Уділ, Харків, Орель та інші водні артерії². По-друге, частина території західноукраїнських областей розташована в гірській місцевості, на якій без мостів, віадуків і тунелів рух транспорту неможливий. Колишній нарком шляхів сполучення СРСР, І. Ковальов стверджує: «Залізничні шляхи через Карпатський перевал проходили через гірсько-лісисту місцевість»³. Усі 8 місцевих віадуків (загальною протяжністю 1180 метрів, висотою 30–48 м, на кривих радіусом 250–400 м та схилах 22–25 %, два з 4 тунелів (довжиною 490–1800 м) 17 середніх і великих мостів довжиною 727 погонних метри на момент звільнення перебували в руїнах⁴. Упродовж 1944–1945 рр., на Львівській залізниці вже вдалося відновити 588 мостів, 89 труб, 4 тунелі, 9 шляхопроводів, 202 будівлі⁵.

Опубліковані факти й ті, що є в архівних джерелах, спонукають істориків транспорту до певних узагальнень.

Джерелами для вивчення проблеми є праці І. Ковальова⁶, Г. Куманьова⁷, Ю. Д'якова⁸, М. Данилюка, М. Панчука⁹ та інші. З цієї теми майже відсутні узагальнюючі публікації за винятком розвідок наукового співробітника Меморіального комплексу «Музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» Т. Іонової¹⁰ і автора даної публікації¹¹.

На час визволення від окупантів на Північно-Донецькій, Південно-Донецькій, Південній, Сталінській і Південно-Західній залізницях експлуатаційна довжина шляхів становила 10844 км, було зруйновано гітлерівськими окупантами 9203 км, (80,3%). Від знищено й спалено 2087 залізничних мостів, що становить 80,0% загальної кількості¹².

На Північно-Донецькій магістралі до 1 жовтня 1943 р. відбудували 6 великих мостів, 14 труб і один тунель. Загальна протяжність відбудованих штучних споруд сягала 5886 погонних метрів¹³, а станом на 1 грудня 1943 р. на Північно-Донецькій дорозі налічувалося 793 мостів з яких середніх — 94, великих — 35, а також труб — 552. Окупанти зруйнували 676 мостів, (малих — 552, середніх — 83, великих — 35). На той час встигли відновити 304 малих, 25 великих, 13 середніх мостів¹⁴.

На Південно-Донецькій залізниці було зруйновано 28 мостів, з яких, станом на 1 жовтня 1943 р. відбудовано 10 загальною протяжністю 454,9 погонних метрів¹⁵.

Коли розпочали відновлення мостів через річки Лугань і Північний Донець, на Луганському підприємстві ім. Жовтневої революції укомплектували мостопоїзд в кількості 780 робітників і виготовили мостові конструкції. Допомогу надали воїни-залізничники під керівництвом Г. Богарнікова. Міст через Північний Донець звели за 20 діб. Своїми силами залізничники відремонтували шість мостів на ділянці Куп'янськ–Рубіжне¹⁶.

Стримував пропуск поїздів на фронт зруйнований міст на перегоні Сватово–Гончарівка. Залізничники працювали на його відбудові без перерви вдень і вночі і за 12 діб відновили¹⁷. Це дало змогу розпочати інтенсивний рух поїздів у напрямі Лисичанська.

Окупанти зруйнували великі мости через Дніпро, відбудову яких вели залізничні війська й спеціальні формування НКШС, а потім цивільні залізничники. На це націлювала постанова ДКО від 26 травня 1943 р. «Про відновлення залізничних доріг у звільнених районах». НКШС наказом від 18 червня 1943 р. реорганізував мостопоїзди № 1 і № 2 у мостобудівні загони. Очолили їх досвідчені фахівці — К. Кузнецов, І. Беренбойм та І. Цюрупа. Щоб покрити брак матеріалів, вдалися до зняття конструкцій з 12 мостів на тилових колях, якими мало користувалися і направили їх на відбудову мостів на Дніпрі¹⁸.

Також було збільшено чисельність особового складу залізничних військ, яким додали техніки, матеріалів і готових конструкцій. За кожною частиною й спеціальними військовими формуваннями НКШС закріпили мостовий перехід. Партійні органи відмобілізували на відбудову кожного моста більше понад 3 тис. чол. місцевого населення¹⁹.

У районі Дніпропетровська мости поновлювалися в два етапи. Спочатку спорудили наплавний, потім висоководний тимчасові мости на обході. Для виконання робіт прибув спеціальний пантонно-мостовий полк з тилових районів²⁰. Разом із залізничниками побудували естакаду завдовжки 156 метрів. Сам перехід зводили 8 діб, укладаючи щодоби по 105 метрів²¹.

Одночасно велось будівництво висоководного мосту, для чого забили 1088 палів, встановили 192 пролітні конструкції вагою чотири тони кожна, змонтували 33 проміжних конструкції по 20–35 тонн, звели дві естакади довжиною понад 200 метрів. Роботи проводилися з 1 листопада до 10 грудня 1943 р.²² Складнощі з його експлуатацією виникли навесні 1944 р., під час льодоходу, коли зусиллями особового складу трьох батальйонів, цілодобово, будували льодорізи і відновили пошкоджені мостові конструкції²³.

Відновлення штучних споруд відбувалося за умов продовження масштабних бойових дій, які вимагали матеріального забезпечення. Так, на Лютізькому плацдармі пропускних можливостей залізничних ліній не вистачало. На станції Бахмач накопичилося 687 вагонів з вантажем для військ 1-го Українського фронту. Довелося прокладати колонні шляхи, споруджувати мости з настилом нижче рівня води²⁴.

ДКО, Уряд, НКШС, органи влади республіки приділяли відновленню мостів підвищену увагу, щоб вийти на заплановані темпи відбудови. Так, ДКО постановою від 7 жовтня 1943 р. «Про підготовку до відбудови мостів через Дніпро» зобов'язав НКШС відновити їх у визволених районах Києва, Черкас, Дніпропетровська і Запоріжжя. На це відводили 40 діб²⁵.

Щоб прискорити надходження вантажів на фронт, військове керівництво, органи влади на місцях вирішили будувати тимчасові залізничні мости через р. Дніпро в Києві, Кременчука, Дніпропетровську²⁶. Так, під час проведення наступальної операції в районі Києва на Букринському плацдармі 2 тис. добровольців з місцевого населення разом із залізничниками за 11 діб звели міст довжиною 700 метрів²⁷. У Києві було два великих залізничних мости через Дніпро — Подільський і Дарницький. Важливість останнього лише зросла в умовах війни, оскільки однойменна станція залишалася основною базою фронтових комунікацій, через яку проходив великий потік вантажів. Тому пілоти Люфтваффе їх посилено

бомбардували²⁸. Для нарощування темпів наступу військ 1-го Українського фронту на території Правобережжя велике значення мало будівництво 1059 метрового мосту в районі станції Дарниця поблизу Києва. Військова рада встановила термін його введення в дію — 20 діб. Роботи велися цілодобово і досягли кульмінації на початок наступу на Київ 3 листопада 1943 р. 19 листопада його завершили споруджувати²⁹. На це пішло 13 діб³⁰. Будівельники забили 1092 палі, встановили металеві конструкції загальною вагою 800 тонн. Керували роботами начальник П. Кабанов і головний інженер Г. Зінгоренко³¹. Високі темпи ведення були обумовлені підвищеною потребою у свіжих танкових резервах. Тому командуєчий фронтом генерал М. Ватутін просив прискорити роботи³². Відтак доречною є думка про те, що в руках мостобудівників по суті перебували ключі від успішного завершення Київської оборонної операції»³³.

Одночасно з будівництвом низьководних мостових переправ залізничники розпочали відновлення висоководних мостів. Так, у районі Києва міст довжиною 1578 м розпочали зводити 15 грудня 1943 р. і завершили 20 лютого 1944 р. Побудували його за 60 діб³⁴.

Загалом, за допомогою спеціальних будівельних формувань НКШС на київському відділенні Південно-Західної залізниці до 15 січня 1944 р. було споруджено 37 великих і малих мостів³⁵.

Міст у районі Кременчука зводили залізничні війська 2-го Українського фронту. Тимчасово для перевезень пристосували низьководний мостовий перехід. За 17 днів після його введення на правий берег Дніпра пройшло 2 тис. вагонів з боєприпасами та військовою технікою, що надало змогу радянським військам утримувати правобережний плацдарм в районі Знамянки і Користовки, а згодом перейти в наступ і звільнити м. Кіровоград. Тимчасовий залізничний міст 900 метрів був зведений на обході старого, зруйнованого. Середньодобові темпи відбудови сягали 30 погонних метрів на добу³⁶. Будували військовослужбовці мостозагону № 1, мостопоїзду № 10. Вони відсипали 20 тис. кубометрів ґрунту, забили понад 700 палей, поставили 38 пролітних конструкцій загальною вагою 1250 тонн. На роботи витратили 52 тис. людино-годин замість 68,7 тис. за діючими нормативами збудували міст за 37 діб³⁷.

У районі м. Дніпропетровська з 25 квітня 1943 р. УБВР 3-го Українського фронту впродовж 7,5 діб, побудувало залізничну понтонну переправу, яка відіграла важливу роль в забезпеченні військ, що розширяли плацдарм на правому березі Дніпра³⁸. З 14 листопада до 11 грудня 1943 р. мостом пройшло 247 поїздів (12266 вагонів) з вантажем для військ³⁹. У міру того, як розгорталися роботи, для надійності мостових конструкцій управління Сталінської магістралі спільно з Дніпропетровським інс-

титутом інженерів залізничного транспорту створили мостові випробувальні станції у складі: начальника, з місячною посадовим окладом 1400 руб.; ст. інженерів (2 особи) відповідно — 1 тис. рублів; інженерів (3 особи) 800 руб.; ст. техніків (2 особи) 600 руб.⁴⁰

На початку 1944 р. ДКО зобов'язав НКШС, а останній своїм наказом від 26 лютого 1944 р. доручив управлінням залізниць розгорнути відновлювальні роботи на 37 великих мостах, з яких на річках України: Сіверський Донець — 5, Дніпро — 5, Десна — 4, Сож — 3 Прип'ять — 2, Березина — 1⁴¹. Перелік мостових переходів, на яких роботи здійснювалися в першу чергу. Роботи на Дніпрі розпочали з видалення пошкоджених конструкцій мостів⁴²:

Дорога	Мости	Довжина мосту
Сталінська	Кондрашівський	227 м
	Запоріжжя (старий Дніпро)	370 м
	Запоріжжя (новий Дніпро)	738,4 м
	у Дніпропетровську	1524 м
	у Дніпропетровську	1383 м
	Кременчуку	1003 м
	Черкасах	1075 м
	Дарницький	1095 м
Південно-Західна	у Каневі	—
	на р. Десні	—
	у Чернігові	556 м

У Запоріжжі ворог зруйнував два мости. Тимчасовий міст було зведено нижче за течією, відсипавши більше 500 тис. кубометрів полотна. Побудували ще два мости через Новий і Старий Дніпро завдовжки 1886 метрів, шість середніх мостів, 14 кілометрів дороги. Експлуатували їх до 1952 р., коли замінили капітальними⁴³.

Навесні 1944 р. відновлювалися мости на звільнених територіях Правобережної України. Складність ситуації полягала в тому, що підвезення матеріалів ускладнювалося весняною неогодою, а фронт потребував термінових поповнень. Навіть з огляду на це на лінії Водолій — Колосівка міст через р. Інгул побудували за три тижні й 4 травня поїзди рушили у напрямку фронту. Для наведення інших мостів через ріки Інгул і Південний Буг використали понтони, які доставили по воді з містами Дніпропетровська і Запоріжжя через Дніпро-Бузький лиман, за 500 кілометрів⁴⁴.

На лінії Цвітково–Христинівка–Вапнярка зруйнований міст на станції Губник висотою 12 і довжиною 250 метрів відновили у термін з кінця березня до 8 квітня. Відтак поїзди рушили в напрямку Вапнярки, Жмеринки, Могилів-Подільського⁴⁵.

Наприкінці 1944 р. ДКО ухвалив постанову «Про відновлення залізничних шляхів через Карпатський перевал». Планували відкрити залізничний рух між станціями Львів–Стрий–Мукачеве–Чоп–Шаторальяцейхель, Львів–Перемишль–Загуж–Бановце–Михаляни, а також відновити висаджений у повітря міст через Тису неподалік станції Чоп. Таким чином відновити рух поїздів у напрямку Чоп–Дебрецен⁴⁶. На Карпатській гірській ділянці в районі станції Лавочного працювала 45-а залізнична бригада. Солдати працювали без необхідної техніки під дощульним дощем по 16–20 годин на добу. Завдяки самовідданим зусиллям залізничних бригад за один місяць було відновлено 150 км залізниці, зведено 3 великих, 18 середніх, 24 малих мости, 6 віадуків, 2 тунелі⁴⁷. Як наслідок, карпатськими коліями пішли військові ешелони на південний захід.

Рух відновили тимчасово встановленою колією Стрий–Мукачеве. На цій ділянці необхідно було відбудувати три тунелі, з яких на території УРСР перебували два загальною довжиною 800 метрів. На іншій ділянці Коломия–Делятин–Рахів тимчасовий рух поїздів відкрили 3 травня 1945 р. трьома тунелями⁴⁸.

Таким чином, через відбудовані мости й штучні споруди на значній частині шляхів західноукраїнських областей вдалося поновити рух поїздів, а відтак ці території й транспортні артерії були використані для перебазування військ, техніки під час проведення наступальних операцій, а потім і в європейських державах. Одразу по завершенню війни залізничні шляхи стали вагомою частиною економічної інфраструктури цих регіонів та всієї України. Однак остаточне завершення всіх відновлювальних робіт на об'єктах залізничного транспорту, пошкоджених у роки Другої світової війни, відбулося у 1948 р., зокрема у Карпатах, на багатьох ділянках ще не ходили поїзди⁴⁹. У 1948 р. розпочалося відновлення залізничної колії на напрямку Самбір–Сянок–Ужгород із реконструкцією тунелів та віадуків та приведення їх до вимог стандартів залізничної колії колишнього СРСР⁵⁰.

Довелося повторно реконструювати і вже збудовані мости воєнного часу на інших магістралях України. Так, Міністерство шляхів сполучення 16 вересня 1946 р. зобов'язало провести огляд штучних споруд Південно-Західної дороги. Інспекції піддали 163 дерев'яні мости. Було встановлено, що 13 з них перебувало в незадовільному стані, тому на 9 з них швидкість поїздів не перевищувала 15 км на годину, ще на чотирьох — відповідно 25 км⁵¹.

Таким чином, завдяки надзвичайним формам організації праці, спеціальні військові формування, залізничники та місцеве населення відновили основні залізничні мости в стислі терміни. Відтак залізнична мережа республіки отримала можливість функціонувати в умовах війни, а залізничники — виконувати замовлення військових та органів влади на місцях у процесі відбудови.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 77, спр. 12, арк. 4–5.

² Там само. — Спр. 32, арк. 21.

³ Ковалев І.В. Транспорт Великой Отечественной войне (1941–1945). — М., 1981. — С. 559.

⁴ Там само. — С. 359.

⁵ Перша колія. До 150-річчя Львівської залізниці. — Львів, 2011. — С. 184.

⁶ Ковалев І.В. Назв. праця.

⁷ Куманев Г.А. Война и железнодорожный транспорт СССР. 1941–1945. — М., 1988.

⁸ Дьяков Ю.А. Развитие транспортно-дорожной сети СССР в 1941–1945 гг. — М., 1997.

⁹ Данилюк М., Панчук М. На службі фронту і тилу. — К., 1974.

¹⁰ Іонова Т.Б. Історія створення залізничних мостів через Дніпро в районі Києва у 1943–1944 рр. // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. 3.

¹¹ Мазило І.В. Залізничники на відбудові мостів через ріки України 1943–1944 рр. // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. — К., 2006. — Вип. 10. — Ч. 2. — С. 362.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 77, спр. 7, арк. 209.

¹³ Там само. — Арк. 41.

¹⁴ Там само. — Спр. 32, арк. 28.

¹⁵ Там само. — Арк. 39.

¹⁶ Железнодорожники в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. — М., 1985. — С. 258.

¹⁷ Там само. — С. 259.

¹⁸ Там само. — С. 261.

¹⁹ Там само. — С. 265.

²⁰ Там само. — С. 266.

²¹ Там само. — С. 267.

²² Там само.

²³ Там само. — С. 280.

²⁴ Ковалев І.В. Назв. праця. — С. 268–269.

²⁵ Іонова Т.Б. Назв. праця. — С. 245.

²⁶ Ковалев І.В. Назв. праця. — С. 266.

²⁷ Там само. — С. 268.

²⁸ Железнодорожники... — С. 278.

²⁹ Іонова Т.В. Назв. праця. — С. 245.

³⁰ Там само. — С. 245.

- ³¹ Железнодорожники.... — С. 269.
- ³² Там само. — С. 252
- ³³ Там само. — С. 252–253.
- ³⁴ Ковалев І.В. Назв. праця. — С. 269.
- ³⁵ Мазило І.В. Залізничники на відбудові мостів через ріки України 1943–1944 рр. — С. 362.
- ³⁶ Ковалев І.В. Назв. праця. — С. 268.
- ³⁷ Іонова Т.Б. Назв. праця. — С. 257.
- ³⁸ Железнодорожники.... — С. 270.
- ³⁹ Ковалев І.В. Назв. праця.. — С. 268
- ⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 77, спр. 33, арк. 93–94.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 43, арк. 1.
- ⁴² Там само. — Спр. 43, арк. 4.
- ⁴³ Железнодорожники.... — С. 271.
- ⁴⁴ Там само. — С. 286.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Перша колія.... — С. 183.
- ⁴⁷ Мазило І.В. Відновлення роботи і розвиток залізничного транспорту в західно-українських областях 1944–1950 рр. // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. — Львів, 2010. — С. 551.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Перша колія.... — С. 188–189.
- ⁵⁰ Там само. — С. 210.
- ⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 77, спр. 271, арк. 76.

Статья посвящена рассмотрению отдельных аспектов восстановления мостов, искусственных сооружений на железнодорожном транспорте Украины.

Ключевые слова: *восстановление, военные операции, железная дорога, мосты, искусственные сооружения.*

The article deals with separate aspect of bridges restorin , artificial railway installations of Ukrain.

Keywords: *restoring, military actions, railway, artificial installations.*

РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНІ ДІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ КОЛАБОРАНТІВ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано правову практику радянської держави стосовно «зрадників Батьківщини», «пособників окупантів», воєнних злочинців. З'ясовано законодавчо-нормативну базу карально-репресивних дій радянської влади щодо зазначеної категорії осіб.

Ключові слова: *колаборація, судова практика, воєнні злочинці, репресивні органи.*

Радянські законодавчі документи, судова практика дають можливість стверджувати, що в роки війни та й повоєнний час репресивні органи різному ставилися до «зрадників Батьківщини», «пособників окупантів». Так, протягом війни за цей злочин каралися не тільки колишні поліцаї, вояки різних добровільних національних формувань, які воювали на боці Третього рейху, агенти абверу та ті, що були причетні до скоєння злочинів проти цивільного населення, партизанів, військовополонених, а й їх родичі. Отже, радянський уряд порушував принцип презумпції невинності, як один з основоположних демократичних правових принципів судочинства, згідно з яким обвинувачений вважається невинним до тих пір, поки його провина не буде доведена судом.

Протягом 90-х років — на початку ХХІ ст. українська історіографія приділяла певну увагу дослідженню даної проблеми, зосередивши увагу на те, що гарантія законності грубо порушувалася у процесі розгляду кримінальних справ на осіб, яких було заарештовано як «зрадників Батьківщини», «пособників окупантів». Заслужують на увагу праці українських істориків С. Білоконя, Д. Веденєєва та Г. Биструхіна, І. Біласа, Т. Вронської, І. Дерейка, В. Нікольського, Н. Платонової, В. Сергійчука, Є. Скляренко, В. Стецкевича та ін.¹, у яких автори підкреслюють, що полон юридично необґрунтовано розглядався радянським урядом як кримінальний злочин, а грубі порушення норм міжнародного права були частково виправлені і засуджені лише після смерті Й. Сталіна.

Радянський Союз не тільки першим сформулював принципи відповідальності і покарання воєнних злочинців, але й першим реалізував їх на

практиці. З листопада 1942 р. почала працювати Надзвичайна державна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів гітлерівських окупантів. Спираючись на Накази Президії Верховної Ради СРСР, розпорядження Генерального Прокурора СРСР про міри покарання гітлерівських злочинців, а також «зрадників Батьківщини» і «пособників окупантів» з числа радянських громадян, всі «гітлерівські злочинці», «шпигуни», «зрадники» каралися спочатку смертю через розстріл, а з квітня 1943 р. — через повішання. «Пособники окупантів» каралися засланням на каторжні роботи на 15–20 років. Протягом війни Верховний Суд СРСР, Президія Верховної Ради СРСР корегували права репресивних органів і, у першу чергу, військових трибуналів, а також здійснили перекваліфікацію злочинів. Перегляд прав репресивних органів та перекваліфікація злочинів, перш за все, пояснювалися необхідністю вживати запобіжні заходи щодо масового дезертирства червоноармійців на бік ворога. Несанкціонований перехід на окуповану гітлерівцями територію без мети здійснення зради кваліфікувався теж як «акт сприяння ворогові». Наприкінці війни права військових трибуналів стосовно винесення вироку до «зрадників Батьківщини» були розширені. Репресивні органи мали право самі вирішувати питання про кваліфікацію та перекваліфікацію злочинів за судовими справами такої категорії репресованих. Часто-густо судові органи виходили за межі висунутих обвинувачень, не вказували ознаки, які б чітко кваліфікували злочин чи як «зрада Батьківщини», чи «пособництво окупантам», чи будь-який інший. Не дивно, що під час реабілітації судові колеги часто констатували: за відсутністю кваліфікуючих ознак «зради не було», а репресовані були «засуджені безпідставно» або «репресію до них застосовано з політичних мотивів», а тому на цій підставі кожен з них «підлягав реабілітації як необгрунтовано засуджений»².

Радянські правоохоронні органи ще під час війни, а потім у повоєнні роки провели ряд судових процесів над «зрадниками Батьківщини». Аналіз документів тих судових процесів, якими оперують дослідники, надають можливість тільки частково уявити масштаби колабораціонізму на тимчасово окупованій гітлерівцями території України в роки війни. Сьогодні також важко встановити й загальну кількість колаборантів, так як певна кількість з них загинула ще в роки війни під час бойових дій, певній частині вдалося уникнути покарання під час відступу гітлерівців. Отже, проблема остаточного підрахунку загальної кількості зрадників, які причетні до скоєння злочинів проти цивільного населення, партизанів, військовополонених ще залишається відкритою.

Архівні документи надають можливість уявити загальну кількість розстріляних радянськими партизанськими з'єднаннями та загонами «зрадників» та «агентів». Так, «Зведена відомість» свідчить, що 36 партизан-

ськими з'єднаннями та загонами України, а також представниками 3-го та 4-го Українських фронтів упродовж воєнних дій було розстріляно 3 891 особа, серед яких 1089 — «агентів», 2802 — «зрадників»³. Протягом 1942–1943 рр. у партизанських загонах України було виявлено та розстріляно 930 «агентів», 139 «зрадників» та знищено партизанами серед цивільного населення 1798 «зрадників». Всього 2927 осіб⁴.

Аналіз відомостей особового складу 5-ти батальйонів Кам'янець-Пдільського партизанського з'єднання імені Ф. Михайлова свідчить про те, що нерідко вояки-партизани дезертували після боїв. За даними на 19 травня 1944 р. у другому батальйоні загальна кількість особового складу становила 450 вояків, з них колишніх військовополонених — 405, з яких до цього служили у німців — 85, у поліції — 3, у гіві — 1, у козацтві — 8, в різних легіонах — 36, у робочих командах — 37 осіб. Отже, особовий склад цього батальйону відповідає на питання, хто саме дезертував⁵.

Радянські спецслужби у перші повоєнні роки вимагали від Західних держав видачі осіб, які були винні або причетні до скоєних злочинів проти радянських громадян. З початку окупації Німеччини й до 1 січня 1947 р. на території радянської окупаційної зони було заарештовано 14820 осіб, які підозрювалися у скоєнні злочинів проти миру і людства. Радянські військові трибунали засудили з них 14240 осіб, серед яких 138 — до вищої міри покарання, а 13960 — до інших покарань, виправдано — 142. Залишається невідомим, скільки осіб було страчено на місці здійснення ними злочинів. Серед виданих західними союзниками радянській стороні колаборантів були й ті, хто служив в роки гітлерівської окупації у 27-му німецькому поліційному полку, який здійснив ряд злочинів в районах Києва, Одеси, Криму та ін. У січні 1947 р. британські органи влади передали радянським спецслужбам 247 поліцаїв з цього полку⁶.

Частина воєнних злочинців була справедливо покарана, але багатьом з них вдалося уникнути переслідування з надією на те, що з часом настане термін давності й вони будуть врятовані. Для подальшого переслідування й покарання військових злочинців велике значення мав Наказ Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1965 р. «Про покарання осіб, винних у злочинах, незалежно від терміну їх здійснення», а також аналогічні документи, прийняті в інших державах, Конвенція Генеральної Асамблеї ООН від 26 листопада 1968 р. про незастосування терміну давності до військових злочинів та злочинів проти людства. Організація Об'єднаних Націй цим підтвердила обов'язок держав переслідувати злочинців проти людства, незалежно від терміну здійснення ними злочинів⁷.

Ще в роки війни, коли територія України визволялася від гітлерівців, почалися ув'язнення колаборантів репресивними відділами НКВС і

НКДБ. Серед ув'язнених за політичними мотивами 2/3 становили українці. Нерідко заарештовували й невинних людей. Так, після визволення від гітлерівців Маріуполя, заарештовано учителя — відомого краєзнавця М. Фененка. З м. Старобельська на Луганщині було репресовано колишнього червоноармійця-поета І. Лук'яненка, якого влітку 1942 р. було важко поранено і після цього він потрапив у німецький полон. Цей «гріх» І. Лук'яненко спокутував у сталінських концтаборах⁸.

Місцеві та фронтові органи НКДБ та Смершу проводили роботу по перевірці «на благонадійність» західних українців під час їх мобілізації на фронт. Безпосередньо в частинах та з'єднаннях Червоної армії бійці проходили нову перевірку на лояльність до радянської влади, яку здійснював Смерш. Так, у березні 1944 р. у 161-му запасному стрілецькому полку (серед нового поповнення з Ровенщини) було виявлено 200 націоналістів, а також 25 колишніх старост та поліцаїв, що приховували свою діяльність при окупантах. Згідно з вироками судів, всі призовники, які співпрацювали з гітлерівськими окупантами, в залежності від ступеню своєї провини, або отримували вищу міру покарання, або відправлялися до штрафних батальйонів, рот, в яких вони кров'ю мали «спокутувати свою провину перед батьківщиною за те, що активно не виступали проти німців», або відправлялися до радянського тилу для подальшої перевірки⁹.

Режим, що встановлювався на визволеній від гітлерівців території України, жорстко обмежував в'їзд до великих міст України, прикордонної зони. Так, 11 жовтня 1943 р. РНК УРСР прийняв Постанову № 345 «Про тимчасове обмеження в'їзду громадян до м. Харкова», 19 лютого 1944 р. Київський міськком КП(б)У, а 5 жовтня 1944 р. Київською обласною Радою депутатів трудящих та Київським міськкомом партії про паспортний режим у м. Києві та проведення обліку населення і виселення з м. Києва певних категорій громадян. До цієї категорії належали особи, що співпрацювали з німецькими й не тільки окупаційними органами влади, поліцаї та їх родини. Перелічені категорії виселялися через 24 години після повідомлення їм даного рішення, а у разі невиконання рішення про виселення, до цих осіб вживалися арешт та позбавлення волі. Як зазначає Т. Вронська, з часом, до категорій осіб, які підпадали під обмеження на проживання у великих містах, потрапили також репатріанти, колишні військовополонені, тощо¹⁰.

За наказом НКВС УРСР про активізацію боротьби з представниками окупаційної адміністрації і пособниками від 30 листопада 1941 р. передбачалося організувати у ворожому тилу знищення представників «фашистської адміністрації»: старост, мерів, керівників поліцейських органів та агентури гестапо¹¹. Пропонувалося також широко використовувати

партизанів, диверсійні групи, розвідувальну агентуру, терористичні групи. Директива НКВС УРСР про підготовку у прифронтових районах чекістських резервів для роботи на визволеній території України від 16 грудня 1941 р. також визначала головні завдання міських і районних апаратів НКВС: виявлення всіх осіб, які співпрацювали з гітлерівцями у адміністративних органах (управах, старост, поліцаїв та ін.), а також пособників та «антирадянських елементів»¹². Циркуляр НКВС СРСР про організацію оперативно-чекістської роботи на визволеній території від 18 лютого 1942 р.¹³ спрямовував органи НКВС на те, щоб їх діяльність у визволених містах і районах починалася з арештів всіх раніше виявлених ставлеників і активних пособників німців. Пропонувалося ставити на облік особовий склад розвідувальних, контррозвідувальних, поліцейських та адміністративних німецьких органів, які діяли на тимчасово окупованій гітлерівцями території, а також господарів та мешканців будинків, де розміщувалися німецькі органи, офіційні співробітники, розвідники, обслуговуючий персонал. Підлягали арешту члени магістрату, місцевого управління, старости, службовці поліції та інших адміністративних німецьких органів, «зрадники Батьківщини», провокатори, німецькі пособники, учасники створених гітлерівцями банд, члени та кандидати ВКП(б) і ВЛКСМ, які пройшли реєстрацію у німців. Циркуляр не залишив поза увагою жінок, які вийшли заміж за офіцерів, вояків, чиновників вермахту. Їх необхідно було теж заарештувати, як і всіх «дрібних» службовців: рядових канцелярських службовців, охоронників, прибиральниць та інших, але тільки у тому випадку, коли вони були причетні до здійснення злочину.

Існує багато звітів партизанських командирів і комісарів, в яких присутні дані про загальну кількість розгромлених поліцейських управ, розстріляних колаборантів. Так, керівник підпільної групи Н. Ковальов с. Ясногорка (м. Краматорськ) повідомлював, що з жовтня 1941 р. по березень 1942 р. група знищила 66 гітлерівців та їх пособників. Протягом жовтня 1941 р. — лютого 1943 р. партизанським загonom на чолі з Є. Потирайлом, на території Ямського району на Донеччині було розгромлено 4 поліцейні управи, знищено 1 тис. німецьких вояків, поліцаїв, шпигунів та інших зрадників. Партизанськими загонами Г. Іщенко, Сивороного, Мележика, Карнаухова, Агафонова та інших, що діяли на території Краснолиманського району на Донеччині, було знищено 60 поліцаїв. За звітом Дебальцівського партизанського загону протягом жовтня 1941 р. — липня 1942 р. було знищено 35 колаборантів¹⁴.

Масове «чищення» радянськими репресивними органами відбулося серед етнічних німців, кримських татар ще в роки війни, коли частина України була визволена від гітлерівських окупантів. Протягом 1943—

1945 рр. було заарештовано серед етнічних німців як «зрадників» та «пособників окупантів» та інших «антирадянських елементів» 653 особи¹⁵. Після визволення Києва від окупантів і повернення радянської влади, всіх «фольксдойче» було притягнуто до кримінальної відповідальності на підставі ст. 54¹ «а» КК УРСР як «зрадників Батьківщини». Обвинувачувалися вони в тому, що «співчували фашистському ладу і користувалися привілеями німецької влади». Масові депортації «зрадників» відбулися в Криму у травні–червні 1944 р., коли за суцільний «колабораціонізм» поголовно були виселені 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів. На думку авторів фундаментальної праці «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.» за редакцією академіка А. Смолія, «це був яскравий епізод застосування широкомасштабного насильства над цілими народами і як наслідок морального гатунку — демонстрація слабкості влади»¹⁶. До середини травня 1944 р. в Криму органами НКВС та НКДБ було виявлено 8521 особу, які кваліфікувалися як «антирадянськи настроєні елементи»¹⁷.

Репресивні радянські органи, спираючись на відповідні директиви, циркуляри, накази НКВС, НКДБ, УНКДБ, після визволення від окупантів міст і районів України, приступили до покарання учасників масових розправ над мирним населенням, партизанами, військовополоненими. Так, із спецповідомлення начальника УНКДБ по Київській області наркомуну держбезпеки УРСР, відомо, що 23 січня 1944 р. у м. Києві за присудом військово-польового суду 8-го гвардійського танкового корпусу були повішені активні учасники масових звірств над киянами Є. Устинов, Н. Юшков, В. Баранов¹⁸. Ці колаборанти брали участь у арештах єврейського населення, жорстоко знущалися над людьми: били, напівживими закопували в землю, грабували. Під час смертної кари Устинова, Юшкова, Баранова були присутні майже 500 осіб з місцевого населення, серед яких було чимало тих, хто був свідком масових звірств над киянами.

Причетною до колабораціонізму виявилася певна частина комуністів і комсомольців, яких було залишено для підпільної і партизанської боротьби. На окупованій гітлерівцями території України залишилося 113 тис. членів партії. За неповними даними, окупанти знищили 46500 комуністів. На вимогу окупантів 21872 комуністи зареєструвалися у гестапо, а 34291 член партії знищив свої партійні квітки. Відомо також, що 6756 членів партії відмовилися від компартійної приналежності. З поверненням радянської влади на територію України, почалися масові виключення комуністів і комсомольців з партії й комсомолу з формулюванням: «не виконав вказівки Сталіна, не вів збройної боротьби проти окупантів»¹⁹. Після вигнання гітлерівців відбувався процес розгляду персональних справ комуністів і комсомольців, які залишалися на окупованій

ворогом території²⁰. Більшість комуністів вели себе пасивно, ніякої роботи проти гітлерівців не проводили і часто, навпаки, співпрацювали з ними. З поверненням радянської влади, частина комуністів не бажала, з різних причин, реєструватися у РК КП(б)У. Так, з довідки інструктора організаційного відділу ЦК КП(б)У Кушніра від 28 січня 1944 р. відомо, що на Житомирщині певна частина комуністів, яка пережила гітлерівську окупацію, побоювалася, що буде покарана за співпрацю з ворогом, частина — вичікувала, щоб побачити, як карають. На думку інструктора Кушніра, комуністи, які не бажали реєструватися, «не внушають доверия и не могут быть восстановлены в партии»²¹.

Аналіз архівних документів: довідок про практику розгляду справ комуністів, які залишалися на окупованій гітлерівцями території України, а також судові справи, які були заведені на комуністів як колаборантів, свідчать, що під час розгляду питання про виключення з партії членів або кандидатів в члени КП(б)У, обкоми і райкоми не приділяли належної уваги питанню розгляду справ комуністів, які залишилися на окупованій території. Протоколи засідань бюро обкомів і райкомів партії свідчать про те, що нерідко доля комуністів вирішувалася без наявності на цих засіданнях самих обвинувачених. Частими були й випадки, коли обкоми КП(б)У, як це було, наприклад, у м. Харкові, виключили з партії тих, чії справи були не до кінця вивчені або, навпаки, відновлювали осіб, діяльність яких в роки гітлерівської окупації була дуже сумнівною. Прикладом можуть бути справи комуністів М. Шульги та М. Коноплі. Так, пораненого червоноармійця Шульгу разом з госпіталем, в якому він лікувався, було захоплено німцями у полон. Залишилося невідомим, чим він займався до березня 1943 р., коли Харків було визволено від окупантів. Не розібравшись, обком КП(б)У м. Харкова однозначно виключив його з партії. В іншому випадку, навпаки, рішенням Харківського обкому партії від 19 січня 1944 р. було відновлено у членстві комуніста М. Коноплю, яка декілька разів протягом окупації м. Харкова викликала до поліції. Її справу не було доведено до кінця²². Аналіз багатьох справ, заведених партійними і репресивними радянськими органами, надає можливість констатувати, що час від часу деякі справи перевірялися відповідними судовими комісіями, які відмічали порушення радянського судового законодавства: людей заарештовували без належного оформлення на це документів; часто кидали до КПЗ й забували про них; свідчення у протоколах свідків були загальні й зовсім не конкретні і т. ін.²³ Порушення набрали настільки масового характеру, що ЦК КП(б)У підготував проект Постанови від 28 квітня 1944 р. з питання партійно-масової роботи у Харківській та Сталінській областях. Було запропоновано ліквідувати помилки, які були зроблені під час перевірки справ комуністів, які зали-

шалися на окупованій ворогом території. Документи свідчать, що справи комуністів, яких було запідозрено у співпраці з гітлерівцями або у пособництві німцям, розглядалися дуже повільно. Так, у Дніпропетровській обласній парторганізації на 1 травня 1946 р. було зареєстровано 35276 комуністів. На 14 травня 1946 р. по області залишалися не розглянутими ще 6249 облікових карток. На цей час партійні комітети області «довели до кінця» тільки 4523 персональні справи на комуністів²⁴. Важко приходилося тим комуністам і безпартійним, які жили в окупації й не проводили ніякої антигітлерівської роботи. Таких однозначно було віднесено до категорії «політично неблагонадійних», їх образливо називали «зрадниками Батьківщини», «фашистськими слугами», «трофейними», цій категорії українського суспільства було важко працевлаштуватися²⁵. Збулися найстрашніші очікування О. Довженка, який у своїх щоденникових записах писав про великі страждання українського населення за те, що люди залишилися під гітлерівською окупацією.

Разом з тим, до кримінальної відповідальності після визволення території України від окупантів, а також у повоєнні роки справедливо були притягнуті за скоєні злочини проти цивільного населення, радянських військовополонених й партизанів колаборанти — громадяни України. Судові процеси проти злочинців відбувалися по всій території республіки. За даними МВС України, за період 1944–1948 рр. було засуджено на заслання на різний термін 4216 осіб з числа колаборантів, які служили у німецьких формуваннях²⁶. За результатами дослідження російських істориків, кількість засуджених військовополонених з числа громадян СРСР, які служили у вермахті або брали участь у війні на боці Німеччини, становила більше 220 тис. осіб, кількість військових злочинців становила 14 тис. 100 осіб, яких було направлено до спецтаборів НКВС. Близько 57 тис. осіб померли під час транспортування до цих таборів від хвороби й холоду. Загальна кількість заарештованих «зрадників Батьківщини» з числа військовослужбовців вермахту на 9 травня 1945 р. становила 291 тис. 100 осіб²⁷.

Під час спецзаходів та роботи оперативних органів по виявленню німецької агентури, колаборантів серед інтернованого контингенту, військовополонених вермахту, не рідко вдавалося розкрити замаскованих серед радянських службовців спецтаборів колишніх дезертирів Червоної армії, колаборантів, вояків СС і т. д. Відомо, що на основі агентурних розробок, у 35-й конвойній дивізії було виявлено рядового 233-го полку В. Серебрянського, який дезертував з Червоної армії на початку війни, здався до німецького полону, записався до поліційного батальйону. За вірну службу гітлерівцям отримав звання віце-фельдфебеля. Його поліційне формування брало участь у боротьбі проти партизанів. Серебрян-

ського 20 листопада 1945 р. було заарештовано й засуджено за ст. 54-1 «б» КК УРСР. Розкриті були також німецькі агенти — машиністка штабу окремого батальйону у м. Києві Безелюк, червоноармієць 51-ої дивізії конвойних військ НКВС Лютов — колишній вояк СС. Тільки в 1945 р. у військах НКВС Київського округу було заарештовано 293 особи, серед яких 73 — «за зраду і пособництво ворогові»²⁸.

Узагальнені дані СРСР про кількість притягнутих до кримінальної відповідальності, а також заарештованих та засуджених до вищої міри покарання осіб за справами органів державної безпеки у 1943–1947 рр. виглядають так: за цей час було притягнуто до кримінальної відповідальності 658379 осіб, серед яких було арештовано 533718, з них за «зрадництво і антирадянську діяльність» — 487206, засуджено до вищої міри покарання — 21178. В 1945 р., окрім осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності органами державної безпеки СРСР, було заарештовано органами СМЕРШ НКО 111156 осіб²⁹. Найбільше було арештовано органами державної безпеки за «зрадництво та антирадянську діяльність» у 1943 р.: всього притягнуто до кримінальної відповідальності 263837 осіб, в тому числі, арештовано — 141253, з них за «зрадництво і антирадянську діяльність» — 125838, засуджено до вищої міри покарання — 12589.

Вироком військового трибуналу військ НКВС Вінницької області від 3 листопада 1944 р. був засуджений за ст. 54¹ «а» КК УРСР як «зрадник Батьківщини» Б. до розстрілу з конфіскацією всього майна. Ухвалою військової колегії Верховного суду СРСР від 7 листопада 1945 р. вирок щодо Б. було змінено — розстріл замінено на 25 років каторжних робіт. У вересні 1941 р. Б. добровільно поступив на службу в поліцію, проживаючи тоді у с. Голики Іллінецького району Вінницької області. Він брав участь у переслідуваннях, арештах, розстрілах, грабежах громадян. Винність Б. у зраді Батьківщині і переході на бік ворога підтверджена наявними у справі доказами: показаннями шести свідків. Керуючись ст. 7 Закону УРСР від 17 квітня 1991 р., ст. 393, 394 КПК, Пленум Верховного Суду України також визнав винність зрадника Б. у вчиненні злочину, передбаченого ст. 54¹ «а» КК УРСР і матеріалами справи доведеного. «Зрадник Батьківщини» Б. реабілітації не підлягав³⁰.

Справи, які за характером діяльності засудженого, а також за відсутністю в цих діях злочину, під час перегляду судовою колегією в кримінальних справах Верховного Суду України, як, наприклад, від 15 грудня 1994 р., були закриті³¹. Так, вироком військового трибуналу військ МВС Запорізької області від 6 липня 1949 р. Б. був засуджений на підставі ст. 54¹ «а», ч. 2. ст. 54¹⁰ КК УРСР до 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах з конфіскацією майна і поразкою у правах на

п'ять років. У касаційному порядку справа Б. не розглядалася. Постановою президії Запорізького обласного суду від 1 квітня 1994 р. Б. «обґрунтовано засудженим за ст. 54¹ «а» КК УРСР, а за ч. 2 ст. 54¹⁰ КК УРСР вирок було скасовано і справу закрито за відсутністю в діях Б. цього злочину. Він був визнаним винним за те, що після окупації гітлерівцями с. Скельки Василівського району Запорізької області протягом січня 1942 р. — травня 1943 р. працював старостою сільської громади, слушно виконував завдання окупантів по здачі хліба, худоби, сприяв відправці на роботу до рейху мешканців с. Скельки, допомагав окупантам у відправці до вермахту продовольства, боеприпасів. Під час судового розслідування діяльності старости с. Скельки була встановлена й підтверджена його патріотична діяльність: він надавав допомогу партизанам продуктами харчування, брав участь у розвідувальних та бойових діях у партизанському загоні, а потім — у Радянській армії, мав нагороди. Під час окупації, за показанням свідків-односельчан, добре ставився до населення. Надавав допомогу партизанам і переслідувався німцями за те, що брав участь у бойових діях разом з радянськими парашутистами, які переховувалися у дніпровських плавнях. Патріотична діяльність старости громади села Скельки підтверджена клопотанням численних жителів Василівського району Запорізької області. Отже, даних про те, що Б. «зрадник Батьківщини» в справі не встановлено, а тому, як зазначено у протесті заступника Генерального прокурора України, Б. необґрунтовано засуджений за ст. 54¹ «а» КК УРСР. Судові рішення щодо Б. підлягали скасуванню, а справа — закриттю. Вирок трибуналу військ МВС Запорізької області, а також постанову президії Запорізького обласного суду судова колегія скасувала, а справу Б. закрила за відсутністю в його діях злочину.

Прикладів судового розслідування злочинної діяльності колаборантів України та їх покарання можна навести багато. Судові процеси над колаборантами відбувалися протягом війни та у повоєнні роки. Під час війни, спираючись на спеціальні циркуляри, таємні накази репресивних органів НКВС, НКДБ, партизанські загони, підпільні організації, диверсійні групи також знищували колаборантів: поліцаїв, старост, бургомістрів, які своєю діяльністю допомагали німцям у встановленні «нового» режиму. Багатьом з колаборантів вдалося уникнути покарання, але їх надія на те, що з часом настане термін давності на злочинну діяльність, не здійснилася. СРСР та інші держави прийняли документи, в тому числі й Конвенцію Генеральної Асамблеї ООН від 26 листопада 1968 р. про незастосування терміну давності до військових злочинів та злочинів проти людства.

Разом з тим, процес покарання зрадників несправедливо торкнувся невинних народів. За колабораціонізм певної частини українського сус-

пільства, змушена була розраховуватися вся нація. Пособництво та співпраця з гітлерівцями частини нацменшин коштувала етнічним німцям, кримським татарам та іншим народам України та Криму депортації. Не обійшлося й без перекручень, помилок, необгрунтованих арештів людей, яких, за різних обставин, несправедливо було обвинувачено у пособництві або зрадництві. Репресивна діяльність органів НКВС, НКДБ, військово-польових трибуналів необгрунтовано, про що свідчать постанови Верховного Суду України, була поширена на все населення, яке залишилося на окупованій території України й автоматично було зараховано до «політично ненадійних». Цим пояснювалося небажання частини комуністів реєструватися після вигнання окупантів у РК КП(б)У. Порушення радянського судового законодавства набрали масового характеру, що підтверджується спеціальними постановами ЦК КП(б)У. Паралельно з цим відбувався процес пошуку зрадників, пособників окупантів, які здійснили злочини проти мирного населення, радянських військово-полонених, партизанів. Радянські спецоргани виявили гітлерівських агентів з числа місцевого населення, замаскованих зрадників — колишніх вояків вермахту та СС, поліцаїв з числа населення України й карали їх відповідно до скоєних злочинів.

Радянське керівництво справедливо покарало військових злочинців та колаборантів. Війна дійсно була тією обставиною, яка змушувала військові трибунали підвищити рівень репресивних заходів щодо злочинів, які визнавалися радянським кримінальним законодавством як «контрреволюційні». Разом з тим, звинувачувальний ухил у діяльності радянських репресивних інституцій — незаперечний факт, адже у поле репресій потрапила значна кількість безвинних людей, долі яких скалічили помилки та недоліки правової радянської системи. Більшовицький режим не визнавав того, що моральна психологічна криза, яку переживало населення України в роки окупації, а також колабораціонізм — це результат не лише злочинів жорстокого гітлерівського режиму, а й сталінського.

¹ *Белоконь С.И.* Механізм большевицького насилія. Конспект исследования. — К., 2000. — 128 с.; *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія. — К., 2007. — 568 с.; *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945): Монографія. — К., 2006 — 405 с.; *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. — К., 1994; *Вронська Т.В.* До питання про мораль воєнного часу // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. праць. Вип. 6. — К., 2002. — С. 191–193; *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній

території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. праць. Вип. 1. — К., 1997. — С. 125–143; *Дерейко І.* Від колаборації до резистансу: діяльність 115 (62-го українського батальйону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції в 1942–1944 рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 1. — С. 179–193; *Нікольський В.* Статистика соціального складу репресованих радянськими органами державної безпеки у 1943–1957 рр. / За документами архіву СБ України // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 1. — С. 103–129; *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. — Донецьк, 2003. — 624 с.; *Платонова Н.* Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті–60-ті роки ХХ ст. (За документами Державного архіву МВС України) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 1. — С. 91–102; *Склярченко Є.* «Підсумкова доповідь про бойову й агентурно-оперативну роботу 4-го управління НКДБ УРСР в 1941–1945 рр.» // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 15–27; *Сергійчук В.* Боротьба за волю, а не коляборація. (Ч. 1) // Визвольний шлях. — 2001. — Кн. 3. — Березень. — С. 49–62; *Сергійчук В.* Боротьба за волю, а не коляборація. (Закінчення) // Визвольний шлях. — 2001. — Кн. 4. — Квітень. — С. 43–57; *Стецькевич В.* «Каратимуть за те, що народ був під німцями і мусив якомсь жити» // Дзеркало тижня. — 2005. — № 23. — 18 червня та ін.

² Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В.Т. Малярєнка. — К., 1997. — 464 с.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 121–122.

⁴ Там само. — Арк. 124.

⁵ ЦДАГО України. — Ф. 96, оп. 1, спр. 24, арк. 1, 9, 14, 30, 96.

⁶ *Семиряга М.И.* «Коллаборационизм». Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. — М., 2000. — С. 785, 786.

⁷ Там само. — С. 789.

⁸ *Лаврів П.І.* Історія Південно-Східної України. — К., 1996. — С. 168, 169.

⁹ *Гриневич В.А.* До питання про діяльність ОУН у Червоній Армії в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. праць. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 211, 212.

¹⁰ *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визвольній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. праць. Вип. 1. — К., 1997. — С. 128–130.

¹¹ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. Науково-документальне видання. — Київ-Львів, 2003. — С. 232, 233.

¹² Там само. — С. 372.

¹³ Там само. — С. 374–382.

¹⁴ Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) Сб. докум. и матер. — Донецк, 1980. — С. 91–92, 103–11, 144.

¹⁵ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). — С. 364.

¹⁶ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 697.

¹⁷ Бугай М.Ф. Депортація кримських татар у 1944 // Укр. іст. журн. — 1992. — № 1. — С. 34.

¹⁸ Київ у дні нацистської навали. — С. 444, 445.

¹⁹ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна» [Спогади та роздуми очевидця]. — К., 2002. — С. 259, 260.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 149; 161; 340; 399–401; 767; Там само. — Ф. 57, оп. 4, спр. 38.

²¹ Там само. — Спр. 346, арк. 2–3.

²² Там само. — Спр. 401, арк. 222, 226.

²³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. — Кн. 2. Док. та матер. — К., 1994. — С. 638–641, 646–649, 663–666; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 395, арк. 5–6.

²⁴ ЦДАГО України. — Спр. 340, арк. 196–199

²⁵ Першина Т.С. До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 3. — С. 26, 27.

²⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. — С. 546.

²⁷ Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. — М., 2001. — С. 510, 511.

²⁸ Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). — К., 2002. — С. 279–280.

²⁹ Київ у дні нацистської навали. — С. 73, 74.

³⁰ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. — К., 1997. — С. 453, 454.

³¹ Там само. — С. 427–429.

В статтє проанализирована правовая практика советского государства в отношении «изменников Родины», «пособников оккупантов», военных преступников. Установлено законодательно-нормативную базу карательно-репрессивных действий советской власти к указанной категории лиц.

Ключевые слова: *коллаборация, судебная практика, военные преступники, репрессивные органы.*

In the article the legal practice of Soviet state concerning «traitors to the Motherland», «Nazi collaborators» and war criminals is analyzed. The legislative basis of punitive and repressive actions of authorities against given social group is explained.

Keywords: *collaboration, legal practice, war criminals, repressive structures.*

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1:94(477)«1939/1945»

Тарас Нагайко
(Переяслав-Хмельницький)

СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА ЯК ДОМІНАНТА ІСТОРІЇ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті здійснено спробу виокремити актуальний соціальний вектор у вивченні історії Другої світової війни, продемонструвати його бачення провідними вітчизняними теоретиками. Одночасно вона є спробою осмислення автором стану розвитку сучасної української історіографії у цій тематичній ніші.

Ключові слова: історична наука, Друга світова війна, історіографія, соціальна історія, повсякденність.

Оцінки значення Другої світової війни для історії людства, наукові та суспільно-політичні інтерпретації причин, подій та наслідків цієї катастрофи, сформували загальне негативне ставлення як до її винуватців, так і до самої суті питання. Тоталітарні системи створили підґрунтя для імперських зазіхань, геноциду, знущань, насильства, грабунків, приниження, ігнорування прав людини на території багатьох держав світу. Відтак, сьогодні війна однозначно засуджується цивілізованою світовою спільнотою. Аби подібна катастрофа не повторилася знову, її досліджує та осмислює вже не одне покоління вчених.

За лаконічною дефініцією «Воєнне лихоліття 1939–1945 рр.», що іноді вживається дослідниками для означення одного з найжахливіших за своїми згубними наслідками періоду історії людства — Другої світової війни, криється неосяжний інформаційний пласт, який вміщує суперечливу правду буття мільйонів громадян, значний відсоток яких за національним складом становили українці. Проте, маючи чи не найбільші втрати у цій війні, Україна й донині не отримала свого власного усталеного погляду на трагедію, що спіткала мільйони її мешканців. Причинами цього є тернистий шлях, котрий пройшла вітчизняна історична наука в умовах тоталітарного ладу, а також складні суспільно-політичні процеси, які дик-

тують сьогодні неоднозначне сприйняття різними суспільними групами тогочасних подій. Їх трактування, як на науковому рівні так і на рівні, політичних еліт та пересічних громадян, що визначають суспільну думку та формують історичну пам'ять, сьогодні є досить заангажованими, а подекуди, навіть, спекулятивними. Адже на відміну від загальносвітової та, зокрема, європейської практики спокутування та примирення, вшанування пам'яті жертв, а також засудження відповідних політичних режимів та ідеологій, скажімо, в сусідніх Росії та Білорусії поняття «війна», окрім загальної трагічної візії, несе у собі й іншу, не менш значущу складову, а саме: з одного боку одержана у війні Перемога виступає базисною основою для утвердження ідеологічних міфів, покликаних об'єднати поліетнічне суспільство в умовах федеративного державного устрою, а з іншого, — сприяє зміцненню владної вертикалі.

Радянська ідеологія сповідувала практику урочисто-помпезного відзначення цієї події. Меморіалізація всенародного подвигу, патетико-героїчна візія війни в історичних працях, художніх творах, мистецтві заклали фундамент для формування міфу про Велику Вітчизняну війну, як про явище з двовимірним ціннісним спектром: «наші та німці», «буржуазні націоналісти та народні месники», «герої та зрадники» — подібні категорії не залишаючи місця вираження альтернативним оцінкам, що сприймалися як зрада соціалістичним ідеалам.

Говорячи про це, не можна не звернутися до думок одного з перших вітчизняних дослідників, який відкрито виступив за об'єктивне вивчення історії Другої світової війни М. Ковалюк, зокрема, висловлених ним у вже помертві надрукованій статті у 2003 році. На наш погляд, саме вони заклали теоретико-методологічний фундамент, а висловлюючись військовою термінологією, плацдарм для сучасних істориків війни. Дослідник стверджував: «Відзначення ювілейних дат Великої Вітчизняної війни не може зводитися лише до бездумної і безоглядної глорифікації, акцентуації лише на подвигах і перемогах <...> Такі спрощені схеми не мають нічого спільного з історичною наукою і лише завдають шкоди свідомому й адекватному сприйняттю справжньої, а не вигаданої історії всенародної епопеї <...> За умови правдивого і чесного показу всього химерного переплетіння трагедії і подвигу, слави і безслав'я, смерті і безсмертя ця епоха стане зрозумілою і близькою нащадкам...». «...Але не всі вітчизняні автори зуміли «вичавити з себе раба» і вийти на рівень доідеологізованої демократичної історіографії. З кінця 80-х рр. триває процес самодіяльного перенавчання вітчизняних істориків, засвоєння норм цивілізованої історіографії, загальнодемократичних засад авторської культури і простих, зокрема, істин: як слід і як не слід писати праці з історичної проблематики. Завдання полягає і в тому, що усвідомити, що справді демократична історіографія, позбавлена огріхів кон'юктурщини — ознака

західноєвропейського суспільства. Увійти до Європи з тоталітаризованою історичною наукою Україні не вдасться»¹.

Визнаючи Другу світову війну центральною подією ХХ ст., М. Коваль наголошував, що процес формування нової історіографії є об'єктивно назрілим, а відтак невідворотним. Отже, на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії відбувається методологічний і тематичний поворот, позначений пошуком нових вимірів війни та їх осягнення.

Сьогодні, враховуючи думки авторитетних сучасних дослідників, можна говорити про те, що створені у радянський період на обмеженій джерельній базі кон'юнктурні історичні дослідження зумовили необ'єктивне в цілому висвітлення історії Другої світової війни. З цього приводу діаспорний вчений Р. Сербин писав: «Постала нова колективна пам'ять, яка віддзеркалювала те, що про війну писала радянська історична наука. А писала вона під диктовку Компартії»².

Варто зазначити, що між відвертим замовчуванням цілої низки тем та невиправданим героїко-патетичним пафосом переможців губилася найбільш гостра — соціальна тематика. Більш розлогу оцінку ситуації, що вплинула на розвиток історіографії війни дає сучасний вітчизняний теоретик О. Лисенко: «...Тоталітаризм деформував масову свідомість, сприйняття дійсності й перетворював подвійні моральні стандарти на норму. Особливо відчутно це позначилося на формуванні знань і уявлень про наше минуле. Клоновані у високих партійних кабінетах парадигми за допомогою вчених мужів обростали відповідною аргументацією і через підручники, засоби масової інформації, масові ідеологічні засоби впроваджувались у свідомість мільйонів людей»³.

Звичка сприймати факти в ідеологічному супроводі прямо позначилася на вивченні соціальних аспектів історії Другої світової війни. Той же О. Лисенко стосовно цієї обставини зауважує: «На периферії наукового інтересу залишається сфера соціальної історії... — вчений додає — Саме цей сегмент минулого у нас залишається найменш опрацьованим і саме він обіцяє найбільш цікаві і вагомні здобутки у перспективі»⁴.

Історична правда та сьогоднішнє загальне суспільне сприйняття подій того часу поступово дистанціюються від штучної моделі історичної пам'яті про війну, що почала формуватися за радянської дійсності. Натомість за останні два десятиліття суспільне усвідомлення та наукове вивчення подій Другої світової війни дозволяють констатувати, що ця тема набула яскраво вираженого соціального забарвлення. Соціальна історія як пріоритетний напрям наукового пошуку утвердилася у європейській історіографії задовго до того, як вітчизняна історична наука звільнилася від ідеологічного диктату з боку радянських ідеологічних служб. Сукупно з новими методологічними підходами та прийомами вона розвинулася відразу в кількох напрямках, що зосереджують свою увагу на мікрорівневих

процесах історичного розвитку суспільства, особливостях повсякденного існування, умовах побуту, психологізації тощо. Вважаємо за доцільне перелічити лише деякі з них: локальна історія, історія «знизу», історія ментальностей, нова культурна історія, міська історія, історія сім'ї, гендерна історія, історія повсякденності, усна історія та інші. У більш широкому розумінні, у тій чи іншій мірі, можна говорити про них, як про сегменти історичної антропології, предмет дослідження якої є принципово іншим історичним тлом порівняно з політичною макрорівневою доктриною радянської історичної школи, де основними акцентами, на які спрямовувався погляд дослідника, були керівна роль комуністичної партії, зростання економічних показників тощо. Існуючий класовий підхід, сутністю якого було виокремлення великих суспільних груп, виключав антропоцентризм з подібних досліджень, де «народні маси» виступали загальною безликою субстанцією, що була позбавлена конкретної індивідуальності.

Будь-який історик у своєму дослідженні прагне відтворити минуле. На думку німецького вченого Ранке, саме це і є його основною метою та завданням наукового пошуку. Вітчизняний вчений В. Стецкевич зауважив, що сучасні європейські дослідники дотримуються гуманістичного підходу до вивчення всіх історій війн, коли головна увага зосереджується на вивченні долі простої людини в умовах воєнного лихоліття. Вдаючись до оцінки стану сучасної історіографії війни, вчений зауважує: «Об'єктивно, вона поки що лише виходить на рівень описання історії народу України». Разом з тим, вчений окреслює основні тематичні вектори дослідницької рефлексії: «Людина і її доля у минулій війні», «олюднення історії війни»⁵. Пропонована ним класифікація спектру актуальних соціально-орієнтованих тем засвідчує свідоме акцентування на антропо-психологічній моделі вивчення війни, де домінантними постають етнокультурні, етнопсихологічні, соціокультурні, духовні вектори історичного пізнання. Зокрема, він наголошує на залученні новітніх методик, виробленні методологічних підходів, що забезпечать формування нового масиву джерел, збереження народної пам'яті про цей період.

Отже, визначаючи пріоритетні аспекти дослідження історії Другої світової війни, вітчизняні дослідники ще на початку 2000-х років визнали креативну перспективу саме за її соціальною складовою. Той же В. Стецкевич, аналізуючи сучасне історіописання воєнної доби, зазначав: «Особливо помітні зміни у світоглядних орієнтаціях дослідників, їх прихильність до досягнення історії у гуманітарних та антропологічних вимірах». Однак, дослідник критично висловлюється щодо стану вивчення, аспектів пов'язаних саме з соціальною історією: «... Життя цивільного населення, і особливо, його побутове, повсякденне життя, доля простої й пересічної людини, окремих груп і спільнот, тобто усе те, що потребувало (та по-

требує ще й досі!) так званих мікроісторичних методологічних підходів, опису повсякдення людини, її психології, настроїв, душевного й морального стану тощо, майже не вивчалось, або вивчалось дуже “мляво” й поверхово. Весь радянський доробок з історії війни — це ілюстрації її історіописання на макрорівнях»⁶. Разом з тим, ґрунтовно характеризуючи напрацювання радянських та вітчизняних вчених, він стверджує, що сучасна українська історіографія, приділяючи дедалі більше уваги темі «людина в добу війни», почала витісняти з дослідницького ареалу проблематику бойових дій та операцій, історико-партійні сюжети тощо. Дещо перефразовуючи авторську цитату, зазначимо, що йдеться про долю простої людини, простих сімей, які потрапили в лещата війни⁷. Прогнозом та оцінкою В. Стецкевича щодо розвитку вітчизняного історіописання війни є те, що воно «піднімається до досягнення й висвітлення війни у гуманітарних вимірах — у тих вимірах, які ставлять людину в центр дослідження»⁸.

Цієї ж позиції дотримується й відомий вітчизняний теоретик історії повсякденності О. Удод, окреслюючи мікрорівневі методологічні засади наукових студій воєнної доби він звертає увагу на три основні тенденції, що їх супроводжують в історіографії — деміфологізацію, дегероїзацію та деромантизацію війни. Натомість вчений зауважує, що «традиційна воєнна історіографія — це, за великим рахунком, макроісторія»⁹.

Можливо, саме через ці обставини донині вітчизняна історична наука не може наважитися на очищення від ідеологічних нашарувань. Адже у такому випадку історія війни постане зовсім іншою, аніж ми звикли. Поглянувши на події 1939–1945 рр. «знизу» ми отримаємо війну очима навіть не істориків, і тим більше не ідеологів, а безпосередніх її свідків. Чи можлива подібна ситуація? На підтвердження правомірності цієї візії наведемо тезу, висунуту російським вченим С. Журавльовим у передмові до книги німецького дослідника А. Людке «Історія повсякденності в Німеччині: Нові підходи до вивчення праці, війни і влади», де він зауважує, що «вітчизняні «наукові школи» ще належним чином не усвідомили, що під зовні безпечною вивіскою *Alltagsgeschichte* (повсякденне життя — *Авт.*) ховається небезпечний «троянський кінь» <...> Як тільки справжня наукова «історія повсякденності» опиниться на полі традиційної історіографії, ініційоване нею вивчення соціальних практик може поставити під сумнів «загальновизнані» наукові концепції і написані на їх основі «фундаментальні» праці»¹⁰. Висловлюючись подібним чином, С. Журавльов дає зрозуміти, що зображення історичної дійсності «знизу», через призму мікро-соціальних явищ не є вигідним для вже існуючих, усталених концепцій.

Красномовною у цьому відношенні публікація польського дослідника А. Новака «Історик на полі битви за пам'ять», у якій останній ставить

риторичне питання: «Кому належать трупи жертв війни? Якої вони національності?»¹¹ Ці запитання є рефлексію вченого на відзначення урочистостей з нагоди 70-ї річниці з дня початку Другої світової війни, що пройшли у Польщі 1 вересня 2009 року.

У продовження цих міркувань дозволимо собі звернутися до статті В. Стецкевича «Вітчизняне історіописання війни (деякі проблеми методології)», що вийшла у 2006 р., у якій автор на підставі глибокого осмислення подій 1939–1945 рр. вдався до окреслення векторів осягнення проблематики війни. Аналізуючи антропоцентризм та україноцентризм, як можливі моделі теоретико-методологічного поступу, він деталізує думку про те, що: «тема «Людина в добу війни» поступово стає домінантою всього українського історіописання війни і дозволяє показати її, перш за все, у вимірах людського життя, через долю пересічної людини, яка опинилася в жорнах війни, а вже потім як історію воєнних подій на фронтах, як історію партій, державних і громадських структур та організацій, галузей господарства тощо»¹². Автор навіть виокремлює особливу пріоритетну проблематику — «Людність України в роки війни 1939–1945 рр.».

Цікаве спостереження щодо бачення формування ідеологічного виміру війни радянською історіографією в одній зі своїх статей навів О. Лисенко. Зокрема він зауважив: «На відміну від західної історіографії, в якій існувала не тільки конкуренція ідей, а й конкуренція понять, радянська література історичного профілю стала полігоном для випробування потужної ідеологічної зброї з далеким радіусом дії»¹³. Вчений наголошує на абсолютизації та сакралізації цієї теми радянською історичною наукою. В іншій своїй публікації він твердить: «Україна має власний алгоритм формування пам'яті про війну. Незважаючи, що в радянські часи вона, принаймні назовні, мала уніфікований вигляд, насправді існували суттєві відмінності у сприйнятті воєнної доби, скажімо в Україні, Російській Федерації ...»¹⁴.

Підбираючи назву для наукового форуму, редактори одного з вітчизняних наукових часописів вгадали з акцентом, трактуючи період Другої світової війни як виклик для української історіографії. З-поміж іншого учасникам дискусійного обговорення на його сторінках пропонувалося висловитися стосовно того наскільки, на їх думку, термін «Велика Вітчизняна війна» сприяє т.з. державній міфології, а також спробувати визначити місце українського історіографічного дискурсу у світі. У контексті вищезазначеного привертає увагу теза вітчизняного дослідника І. Патриляка: «Нарешті час перестати боятися говорити правду про минулу війну та спробувати визначити «український рахунок» не лише категоріями людських і матеріальних втрат, а й категоріями морально-психологічних і політичних втрат та здобутків української нації»¹⁵.

Безумовно, подібна рефлексія є ілюстрацією того, про що говорив М. Коваль, а саме — вітчизняні історики змогли «вичавити з себе раба», що дозволило більш об'єктивно, на новому гносеологічному рівні сприймати ті події та явища, що вже набули парадної канонічності, створивши чи не найпотужнішу за своїм впливом історичну ідеологему.

Не занурюючись більш детально у розлогі фахові оцінки визнаних наукових авторитетів, дозволимо собі погодитись з думкою про те, що загальна тенденція у вивченні Другої світової війни схиляє сучасних дослідників визначати соціальний вектор, як один з основоположних. Задля об'єктивного та повноцінного дослідження цього періоду вітчизняної історії науковці змушені дотримуватися саме цієї концептуальної парадигми. Основними чинниками, що формують нині означену позицію, виступають вже згаданий вище процес деромантизації, а також україноцентризм, що зумовили концентрацію саме на людинознавчому аспекті війни. Адже багато в чому Україна виступала у війні саме як етнічний суб'єкт.

Донедавна вітчизняна історіографія майже не висвітлювала життя та побут людини в екстремальних умовах воєнного лихоліття, деталі та особливості життєдіяльності окремих соціальних груп. Ця обставина пояснюється тим, що такий актуальний для європейської історичної думки напрям, як «історія повсякденності» порівняно недавно розпочав своє утвердження в українській історичній науці. Тривалий час проблематика повсякденного життя взагалі не входила до спектру проблем, які розглядалися вітчизняною історичною думкою. Натомість, у західній історіографії цей напрям досліджень відомий з 60-х рр. ХХ ст. Проте нині ця тенденція змінилась під впливом об'єктивних реалій. У доробку сучасних вітчизняних істориків війни виокремлюються дослідження, сфокусовані на повсякденному житті суспільства, окремих верст та груп населення¹⁶. Нині склалася ситуація, коли саме український вимір став домінуючим у фундаментальних дослідженнях історії Другої світової війни. Інтенсивна інтеграція до європейського наукового простору та поява в цьому контексті міждисциплінарних гуманітарних студій лише сприяють цьому процесові.

Останнім часом вітчизняна історіографія Другої світової війни значно збагатилася дослідженнями, спрямованими на вивчення долі пересічних громадян. При цьому до уваги беруться як великі верстви, так і окремі соціальні кагорти. З-поміж подібних досліджень варто згадати праці, присвячені українським селянам, остарбайтерам, військовополоненим, дітям війни, інвалідам тощо (Т. Вронська, С. Гальчак, Г. Голиш, І. Дерейко, О. Лисенко, Т. Пастушенко, О. Перехрест та ін.). Такий диференційований підхід базується на вивченні конкретних особливостей, притаманних

кожній соціальній групі. Разом з тим сукупно це дозволяє осмислити значно ширший спектр проявів воєнного лихоліття. Адже за персональними долями окремих людей простежуються загальна тенденція, що розкриває війну, не лише як суспільно-політичну, а й соціальну та особистісну трагедію. У деяких монографіях та узагальнюючих академічних працях вміщено відповідні розділи, де з позиції антропоцентризму відображено соціальні аспекти, реалії повсякденного життя населення, стратегії виживання громадян, психологічні фактори тощо¹⁷.

Погляд з позиції сучасного україноцентричного бачення, визначив певний поворот української історичної думки в бік соціальної моделі історіописання. Це підтверджує й офіційна стратегія розвитку вітчизняної історичної науки, зафіксована у Постанові Президії Національної академії наук України від 5 травня 2010 р., де зокрема визначено, що пріоритетним напрямом дослідження зазначеного періоду має стати «осмислення гуманітарного і цивілізаційного виміру війни в історичній ретроспективі й перспективі, з'ясування місця людини у збройному конфлікті світового масштабу і його наслідків»¹⁸. Отже, окреслена людиноцентристська візія має утвердитись, як один з елементів офіційної парадигми періоду Другої світової війни.

Для подальшого об'єктивного вивчення періоду Другої світової війни, на нашу думку, варто змінити героїко-патетичну емоційність в дослідженнях емпіричним раціоналізмом. Саме задля того, аби розібратися у складних політико-соціальних аспектах, визначити роль та місце окремих соціальних верств у війні, поряд з класичними традиційними схемами дослідники мають послуговуватися мікрорівневим інструментарієм, що здатен залучати до наукового обігу якісно новий емпіричний матеріал. У цьому випадку «історія повсякденності», як соціально орієнтований напрям (парадигма) виступає повноцінним концептом осягнення минулого через історію традиційних соціальних практик у будь-яких сферах і на всіх рівнях суспільного буття.

На завершення звернемося до міркувань М. Ковалю, де, на нашу думку, представлено погляд, що обумовив розвиток вітчизняної історіографії війни. Вчений твердить, що легендарне покоління воєнної епохи буде лише принижене сфальсифікованою історією. Зокрема, він зазначив: «Саме гірка правда народної трагедії і героїзму, а не підсолоджена кривда здатна збуджувати й утверджувати щирі, а не фальшиві патріотичні почуття, добру, а не байдужу пам'ять, повагу, а не зневагу»¹⁹. Зрозуміло, що такий підхід, якщо не порушить, то, неодмінно, потіснить з історичного п'єдесталу монолітний безапеляційний ідеологічний міф війни.. Західні теоретики вже давно відмовилися від категоричних суджень з елементами патетики, прагнучи знайти нові точки відліку й теоретичні

позиції у висвітленні подій Другої світової війни. З огляду на сучасні процеси розвитку вітчизняної історичної науки, саме соціальна модель осмислення війни виглядає на сьогодні більш виправданою та суспільно запитаною. Адже саме вона спроможна здійснити основне завдання, що висувається перед істориком війни — всебічного неупередженого осмислення подій, явищ, чинників героїчного і трагічного минулого, справжнім і єдиним виміром якого постає самоцінність людського життя.

¹ Коваль М.В. 1941-й рік і проблеми історичної пам'яті // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2003. — Вип. 7. — Ч. 1. — С. 4–5.

² Сербин Р. Україна після 22 червня 1941 року: міфи та реальність // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2003. — Вип. 7. — Ч. 1. — С. 39.

³ Лисенко О.Є. Один народ — дві історії війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2004. — Вип. 8. — Ч. 1. — С. 3.

⁴ Лисенко О.Є. Назв. праця. — С. 7.

⁵ Стецкевич В.В. Історіософські осягнення війни 1939–1945 рр. М.В. Ковалем (суб'єктивні роздуми, рефлексії та прикладні висновки) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2004. — Вип. 8. — Ч. 2. — С. 15.

⁶ Стецкевич В.В. Україна в роки навали 1941–1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. 1. — С. 173.

⁷ Стецкевич В.В. Україна в роки навали 1941–1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. 1. — С. 179.

⁸ Стецкевич В.В. Назв. праця. — С. 191.

⁹ Удод О.А. Деромантизація історії війни як методологічна проблема // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. 1. — С. 237.

¹⁰ Журавльов С.В. История повседневности — новая исследовательская программа для отечественной исторической науки / У кн. Людке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти. — М., 2010. — С. 10.

¹¹ Новак А. Історик на полі битви за пам'ять // Україна модерна (Пам'ять як поле змагань). — Ч. 15(4). — Київ–Львів, 2009. — С. 96.

¹² Стецкевич В.В. Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (деякі проблеми методології) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2006. — Вип. 10. — Ч. 1. — С. 78.

¹³ Лисенко О.Є. Деякі методичні проблеми дослідження історії Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 7.

¹⁴ Лисенко О.Є. Україна по війні: підсумки та перспективи // Вісник Черкаського університету — Серія: Історичні науки. — Черкаси, 2011. — Вип. 202. — Ч. 1. — С. 8.

¹⁵ Патрляк І. Друга світова війна як виклик для української історіографії // Україна модерна (Війна переможців і переможених). — Ч. 13(2). — Київ–Львів, 2008. — С. 48.

¹⁶ Боряк О. Повсякденне життя сільського населення України в період окупації під час Другої світової війни // Архіви України. — 2005. — № 1–3 (256). — С. 450–469; Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2008. — 20 с.; Нагайко Т.Ю.

Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди» — Переяслав-Хмельницький, 2009. — 273 с.; *Нагайко Т.* Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни / Нагайко Т. // *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. ст. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 148–165; *Перехрест О.Г.* Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського*: зб. наук. пр. Серія. Історія. — Вінниця, 2005. — Вип. 9. — С. 163–172. *Стецькевич В.* Людність Наддніпрянщини в добу окупації: деякі аспекти буття і виживання // *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. статей. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 125–136; *Удод О.* Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 — листопад 1943): питання методології та історіографії // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* — К., 2006. — Вип. 15. — С. 384–391; *Шайкан Валентина.* Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944. — К., 2010. — 80 с.

¹⁷ *Скоробагатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). — Х., 2006. — 376 с.; *Беркгоф К.* Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні за нацистського режиму / Пер. з англ. Тараса Цимбала. — К., 2011. — 455 с.; *Кучер В.І., Потільчак О.В.* Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія / — К., 2011. — 368 с.; *Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України.* — К., 2006. — Т. 2 — 653 с.; *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси.* — К., 2011. — Кн. 2. — 943 с.

¹⁸ Сучасні дослідження історії Великої Вітчизняної війни: проблеми теорії, методології, методики // Постанова Президії Національної академії наук України <http://www.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2010/regulations/Pages/140.aspx>

¹⁹ *Коваль М.В.* 1941-й рік і проблеми історичної пам'яті // *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. ст. — К., 2003. — Вип. 7. — Ч. 1. — С. 4.

Статья призвана выделить актуальный социальный вектор в изучении истории Второй мировой войны, продемонстрировать его видение ведущими отечественными теоретиками. Одновременно она является попыткой осмысления автором состояния развития современной украинской историографии в этой тематической нише.

Ключевые слова: *историческая наука, Вторая мировая война, историография, социальная история, повседневность.*

The stated topic aims to highlight relevant to today, the social vector in the study of the history of World War II, to demonstrate its vision of leading national theorists. Simultaneously it is an attempt of understanding by the author the development of modern Ukrainian historiography in this regard.

Keywords: *science history, World War II, historiography, social history, everyday life.*

ДОКУМЕНТИ

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 років»**

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ
НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МЕМОРІАЛЬНОГО
КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 років»
на 2012–2020 рр.***

**ЗАТВЕРДЖЕНО ВЧЕНОЮ РАДОЮ
МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ**

**Протокол № 1
від 12 січня 2012 р.**

Київ-2012

* «Концепція» пропонується фахівцям з історії Другої світової війни для обговорення та пропозицій.

Музейна інституція — унікальний багатофункціональний комплекс, що виконує місію хранителя національної свідомості та історичної пам'яті народу, лабораторія синтезу теоретичних і практичних компонентів, робота якої визначається науковою та навчально-просвітницькою спрямованістю. В контексті процесів соціокультурної трансформації, що відбуваються нині, сформувався новий тип музею, основні функції якого — акумулювання, збереження, популяризація національної та світової історико-культурної спадщини, пріоритет наукової діяльності, як своєрідного стрижня розвитку музею, навколо якого обертаються всі складові музейної комунікації.

Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» — потужний, широковідомий в Україні та за її межами науково-дослідний та культурно-просвітницький центр, у стінах якого триває безперервний процес наукового пошуку, експозиційно-виставкових новацій та просвітницьких ініціатив. Меморіальний комплекс є важливим майданчиком для фахових наукових дискусій, вироблення новітніх методологічних підходів до музейної роботи. Саме таким музей має залишатися у майбутньому. Подальша інтенсифікація наукової роботи у всіх площинах і вимірах, постійне її вдосконалення, пошук та реалізація нових ідей — запорука сталого розвитку Меморіального комплексу.

Інтенсивний розвиток сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії, прискіплива увага до проблем найбільшого збройного конфлікту ХХ століття з боку світової спільноти, неоднозначні процеси в українському соціумі, геополітичні виклики зумовлюють переосмислення та уточнення концептуальних засад наукової діяльності Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, змушують підвищувати конкурентоспроможність наукових досліджень у царині музеєзнавства та воєнної історії, спонукають до формування концепції національної пам'яті як «мозаїки індивідуальних, професійних, регіональних досвідів і пам'ятей», що дозволить зберегти поряд з узагальнюючими візіями пам'ять про героїзм і страждання, жертвовність і звитягу, подвиг і біль, досвід і спогади на рівні окремої людини у багатоаспектному вимірі Другої світової війни.

Формування нової системи ціннісних координат та історичної пам'яті про війну позначений певними суперечностями, що в свою чергу вимагає пошуку нових наукових, культурних і просвітницьких парадигм. В умовах переходу від однієї соціально-політичної системи до іншої музей вийшов на новий рівень осягнення і репрезентації воєнної доби, що зумовлює не лише необхідність теоретичного осмислення та всебічного аналізу історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, а й від-

повідальність за коректну, аргументовану, науково підтверджену музейну інтерпретацію історичного факту.

Існування впродовж понад двох десятиліть незалежної України у складі світової спільноти, принципові зміни на політичній мапі, природне зменшення учасників та свідків воєнних подій, поступове перетворення історичної пам'яті про війну з синхронної на ретроспективну — всі ці фактори призвели до концептуальних еволюцій у музейній справі, серед яких слід назвати перехід від класових критеріїв та «естетичної пропаганди» до усвідомлення загальнолюдських цінностей і значення історико-культурної спадщини; розвиток гуманітарних складових історичної дійсності, естетичного смаку і творчої уяви, своєрідного орієнтиру на Людину, її внутрішній світ та духовну культуру; наукову діяльність музею як продуцента фундаментального історичного знання та суб'єкта комунікативної системи.

Використання соціально-гуманітарної моделі «переживання» й увічнення історії дозволяє по-новому сформулювати соціальну місію Меморіалу, сконструювати концептуальну модель музею як багатофункціонального культурного комплексу, визначити в кінцевому результаті ті цільові орієнтири, котрими Меморіальний комплекс зможе керуватися у своєму подальшому розвитку.

Рухаючись у фарватері світової історичної науки, залучаючи модерний методологічний та методичний інструментарій, генеруючи новітні концепції та інтерпретації історичного процесу, актуалізуючи історичну пам'ять, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років і в майбутньому акумулюватиме та зберігатиме національну та світову історико-культурну спадщину, займатиметься тезавруванням емпіричного та реліквійного масиву, проводитиме фундаментальні та прикладні історико-музезнавчі дослідження, реалізовуватиме потужні експозиційно-виставкові проекти, залишатиметься суб'єктом культурного і духовного становлення модерної української нації, впливатиме на формування національної ідеї, відіграватиме в суспільстві об'єднувальну роль.

Загальні положення

Формулювання концептуальних засад (Концепції) наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» обумовлене необхідністю подальшого визначення та схвалення своєрідної комплексної моделі музею у найближчому майбутньому, пріоритетних характеристик його науково-дослідної, науково-фондової, науково-експозиційної, науково-просвітницької, нау-

ково-методичної, науково-видавничої та науково-реставраційної складових.

Затвердження саме цих векторів майбутнього розвитку Меморіалу, які є фундаментальними для організації музейного життя, дозволить зреалізувати науково-музеологічний пласт роботи Меморіального комплексу, його структурних наукових підрозділів як системну діяльність із визначеною цільовою спрямованістю.

Нормативно-правовою основою концептуальних засад (Концепції) наукової діяльності є Конституція України, Закони України «Про музеї та музейну справу», «Про культуру», «Про наукову і науково-технічну діяльність», Положення про Музейний фонд України, Положення про національний заклад (установу) України, а також Статут Меморіального комплексу, рішення вченої ради музею, наукові здобутки Меморіалу, кращий вітчизняний і світовий музейний досвід.

Концепція наукової діяльності Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років на 2012–2020 рр. є основою для підготовки річних планів наукових досліджень, організації науково-дослідної, науково-фондової, науково-експозиційної, науково-просвітницької, науково-методичної, науково-видавничої та науково-реставраційної діяльності, а також визначає мету, принципи, завдання і механізми розвитку наукової роботи.

У визначенні нових аспектів Концепції науковий колектив музею керується як набутками фундаментальної історичної науки за останні роки, так і власним творчим досвідом реалізації попередніх концептуальних засад наукової діяльності. Основним орієнтиром при цьому залишається пошук шляхів комплексної реконструкції адекватної картини минулого, що базується на достовірних документальних джерелах, автентичних музейних предметах і максимально неупередженому їхньому трактуванні.

Наукова діяльність у Меморіальному комплексі є інтелектуальною творчою роботою, що здійснюється у формі наукових досліджень і спрямовується на одержання та використання нових знань, їхнього подальшого втілення у музейній практиці.

Модель музею як науково-дослідної та культурно-освітньої установи, що успішно втілюється на практиці, визначає бачення Меморіального комплексу як:

- *європейського музею* за стилем, технологіями, якістю наукових та екскурсійно-просвітницьких програм, проектів і водночас відповідального перед державою та суспільством, *загальнонаціонального* за змістом і рівнем діяльності;
- *відкритого музею* інноваційного типу, який у той же час зберігає свою музеальну ідентичність, класичні риси музейної установи

- воєнно-історичного профілю, здатного генерувати та забезпечувати трансфер сучасного історичного та музейного знання, задовольняти попит, різноманітні потреби у галузі науки та культури;
- *визнаного дослідницького та просвітницького закладу*, який сповідує принципи музею дослідницького типу, де наукова діяльність є головною домінантою розвитку, і якому притаманна органічна єдність наукового, екскурсійного та просвітницького процесу, єдність фундаментальності та фаховості змісту науки та експозиції;
 - *музейного комплексу* як масштабної всеукраїнської поліфункціональної науково-просвітницько-педагогічної структури, що дозволяє виконувати функцію сприяння інноваційному розвитку, в тому числі різними формами інтеграції науки, просвітництва, соціально-гуманітарної сфери;
 - *музею* зі стійкими традиціями наукового та високохудожнього експонування, пріоритетом науки та сучасних знань, атмосферою творчості та відкритості;
 - *високорейтингового музею*, що володіє високим авторитетом в суспільстві й державі, а також за кордоном, позитивними відгуками відвідувачів та професійними експертними оцінками.

Отже, **провідними напрямками наукової роботи** музею є:

- *науково-дослідна діяльність*: комплексне дослідження теоретичних і практичних проблем історії та музеології, співпраця з фахівцями академічних наукових установ, різноманітних архівів і музеїв; подальше цілеспрямоване комплектування фондів колекцій; опрацювання тем і матеріалів, пов'язаних з експозиційною роботою, написання концепцій, тематико-експозиційних планів; дослідження окремих тем та підготовка до проведення наукових експедицій, а також атрибуція, класифікація і систематизація музейних матеріалів багатотисячної колекції, що сприяє розширенню джерельної бази історичної науки; розкриття музейними засобами, насамперед в експозиції, концептуальної ідеї музейного відображення історії Другої світової війни та її українського аспекту;
- *науково-фондова діяльність*: цілеспрямоване та систематичне формування музейного зібрання, наукове опрацювання музейних фондів; забезпечення обліку, вивчення і збереження музейних предметів та колекцій, створення необхідних умов для їхнього наукового та музейного використання;
- *науково-експозиційна та виставкова діяльність*: наукове проектування музейних експозицій та виставок, розробка тематики і проблематики системи експозицій музею, організація взаємодії музею з широкими колами громадськості; визначення основних суб'єктів

культурного діалогу, який відбувається на виставково-експозиційній площі Меморіалу, виявлення їх ціннісних позицій і орієнтацій; формування основних локусів культурно-історичного змісту; формування збалансованої системи експозиційної комунікації в музеї, визначення місця і ролі стаціонарної експозиції та тимчасових виставок, інших форм культурної взаємодії — традиційних і нетрадиційних для музейної справи;

- *науково-просвітницька діяльність*: практична реалізація просвітницько-виховної функції музею, вдосконалення та розвиток різних форм науково-просвітницької роботи, актуалізація музейних аспектів педагогіки, андрагогіки та психології; багатопланова і різнобічна робота з відвідувачами, зокрема з дітьми та молоддю; розроблення та вдосконалення різноманітних методів залучення відвідувачів, наукові дослідження та розробки в цих напрямках; соціологічні та маркетингові висліди;
- *науково-методична діяльність*: узагальнення та вдосконалення методології та методики опрацювання актуальних питань музейної справи та втілення їх у музейну практику, розробка методичних посібників і рекомендацій, що розкривають як зміст і форми тих чи інших напрямків музейної роботи, так і методи наукової організації музейної роботи; вивчення історії музею, аналіз, узагальнення і поширення його досвіду, питань наукового й архітектурно-художнього проектування експозиції, організація на наукових засадах екскурсійної та науково-просвітницької роботи; розвиток інноваційних методик експозиційно-виставкової діяльності;
- *науково-видавнича діяльність*: видання власної наукової, науково-популярної, методичної та рекламної продукції, її впорядкування, облік та розповсюдження;
- *науково-реставраційна діяльність*: здійснення комплексу науково обґрунтованих заходів щодо зміцнення фізичного стану та поліпшення зовнішнього вигляду, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів музейних предметів та предметів музейного значення із забезпеченням збереження їхньої автентичності; дослідження та узагальнення досвіду реставраційних робіт.

Реалізація вищезазначеної моделі комплексної музейної інституції покликана забезпечити конкурентоспроможність Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» як в українському, так і у міжнародному науковому та музейному просторі.

Концептуальними принципами, на яких ґрунтується наукова діяльність Меморіального комплексу вважаються:

- *об'єктивність*, що розуміється як політична незаангажованість у трактуванні історичних документів, подій, фактів;
- *безперервність* та послідовність, актуальність та інноваційність пошукових зусиль;
- *системність* та логічна структурованість наукових вислідів;
- *єдність* наукових досліджень і науково-просвітницького та екскурсійного процесів та їхня спрямованість на забезпечення потреб музейної практики;
- *спрямованість* наукових досліджень до загальносвітових тенденцій;
- *багатогранність*, всебічність та практична направленість наукової роботи;
- *динамічність* процесу проведення наукових досліджень;
- *доступність* змісту, форми та засобів проведення наукових досліджень;
- *інформативність* проведення наукової роботи;
- *апробованість* результатів наукових досліджень на різних рівнях та в музейній практиці.

Пріоритет наукових досліджень є головною домінантою розбудови Меморіального комплексу як інноваційної структури, що передбачає:

- *розвиток* існуючої наукової школи та започаткування нових напрямів досліджень;
- *системність* і послідовність обсягів наукових досліджень, у тому числі фундаментальних; підвищення конкурсної та грантової активності;
- *оптимізацію* нерозривного зв'язку передових методів наукових досліджень, фондової роботи, науково-просвітницької та науково-експозиційної діяльності;
- *інтеграцію* наукових підрозділів Меморіалу з іншими науковими структурами та установами, в тому числі зарубіжними, що є однією із необхідних умов доведення наукових розробок до практичного впровадження;
- *оприлюднення* результатів науково-дослідної роботи та наукових розробок Меморіалу в наукових виданнях, засобах масової інформації, на нарадах, симпозіумах, конференціях усіх рівнів;
- *збільшення* обсягів наукової тематики, що виконується науковими відділами з метою комплексного вирішення наукових проблем;
- *організацію* та проведення міжнародних, всеукраїнських, міжмузейних наукових і науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів та постійна, активна участь наукових співробітників Меморіального комплексу у різноманітних наукових заходах інших музейних та наукових організацій і закладів;

- *створення* електронної бібліотеки Меморіального комплексу, в якій будуть представлені джерела, рідкісні видання, монографії, статті, картографічні та ілюстративні матеріали, аудіокниги з історії Другої світової війни та інших військово-політичних конфліктів, а також з теорії та практики музеєзнавства;
- *комплексне* впровадження наукового продукту одночасно із наданням науково-просвітницьких послуг з реалізації відповідних музейних технологій.

З метою **стимулювання наукових досліджень**, пріоритетів наукової роботи стосовно інших видів музейної діяльності, підвищення її ефективності передбачається:

- *вести* постійну роботу з удосконалення внутрішньомузейної нормативної бази, у тому числі для стимулювання залучення позабюджетного фінансування наукових досліджень, оприлюднення наукових досліджень у виданнях із високим імпаکت-фактором;
- *визначити* критерії оцінки якості наукових розробок із урахуванням реалій музейно-комунікаційних процесів та існуючих засад наукової експертизи;
- *вживати* заходи щодо підвищення рівня суспільного визнання здобутків наукової школи Меморіального комплексу (участь у загальнодержавних та міжнародних музейних конкурсах, представлення до різноманітних премій і грантів, почесних звань, стимулювання до підвищення фахового рівня, навчання в аспірантурі тощо);

Високий ступінь інформаційної відкритості та інтеграції музею у світовий науковий та музейний простір обумовлює реалізацію системного підходу в широкомасштабній міжнародній діяльності. Це передбачає:

- *офіційне* приєднання Меморіального комплексу до різноманітних міжнародних музейних об'єднань, активна робота у міжнародних організаціях та участь у міжнародних рейтингах;
- *створення* спільних науково-навчальних комплексів із провідними вітчизняними та іноземними музеями;
- *реалізація* через угоди із закордонними музеями програм сприяння мобільності відвідувачів та обміну науковцями.

Запорукою успішної наукової діяльності, появи нових напрямів наукових досліджень, поширення транскордонних інформаційно-телекомунікаційних технологій музейної справи є забезпечення, у тому числі відповідною фінансовою та кадровою підтримкою, подальшого випереджаючого розвитку інформаційно-комунікаційної системи музею (ВЕБ-сайту). Високий ступінь інформаційної відкритості та міжнародної інтеграції, використання Інтернет-ресурсів для підтримки та зміцнення позитивного іміджу Меморіалу, його рейтингу, активної науково-дослід-

ної, науково-фондової, науково-експозиційної, науково-просвітницької, науково-методичної, видавничої та науково-реставраційної діяльності у віртуальному середовищі визначають необхідність створення, у тому числі, “соціальних” Інтернет-мереж музею, а також більш ефективного використання ВЕБ-сайту Меморіального комплексу як центрального ядра цієї системи, що, зі свого боку, забезпечить відповідний зворотний вплив на якісні показники з усіх напрямів наукової діяльності. Нові інформаційні системи, засновані на використанні мультимедійних технологій, лазерних дисків, значно розширюють можливості зберігання та аналізу історичних джерел. Активізується робота над створенням галузевих баз даних, розширюється застосування експертних систем та інших систем штучного інтелекту, глобальних комп’ютерних мереж, перш за все Інтернету.

На порядку денному — реалізація ідеї «віртуального музею» з використанням оригінальних музейних предметів, фото- і кінодокументів. Це дозволить створити принципово нову музейну експозицію, яка не лише забезпечуватиме зорове сприйняття унікальних реліквій, а й супроводжуватиметься відповідними звуковими ефектами і навіть уможливуватиме тактильні відчуття. Інтерактивні експонати будуть доступними для сприйняття людьми із захворюваннями органів зору і слуху: замість візуальних елементів в такій експозиції використовуватимуться аудіо-елементи, а замість слухових — оптичні ефекти. Особливість віртуального сервера полягатиме в тому, що на ньому можуть бути представлені тисячі зображень експонатів з максимально докладним текстом.

На часі розвиток інформаційно-аналітичної складової наукової діяльності Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (у перспективі — створення інфоцентру), активізація розроблення та реалізації рекламної стратегії музею, здійснення системної підготовки й просування до вітчизняного й міжнародного інформаційного простору іміджевих друкованих, електронних, відео-, фото- та інших матеріалів, організація зв’язків із громадськістю тощо.

Формування ціннісних орієнтацій відвідувачів Меморіалу на рівні найвищих загальнолюдських надбань, які поєднують зацікавленість зі стійкими громадянськими, демократичними позиціями, необхідно забезпечувати подальшою розбудовою музею як соціокультурної інституції, що передбачає посилення і використання гуманістичного потенціалу екскурсійного продукту, поширення соціально-гуманітарних напрямів наукових досліджень.

Нарощування наукового потенціалу Меморіального комплексу і надалі необхідно супроводжувати розвитком та поліпшенням матеріальної бази. При вирішенні питань вдосконалення технічного забезпечення першо-

черговим є придбання обладнання та устаткування, що використовуватиметься одночасно для наукових досліджень (за умови їх високої ефективності), створення нових та оновлення існуючих експозицій, збереження й охорони фондової колекції, екскурсійно-просвітницького процесу; забезпечення розвитку сучасних інформаційних та телекомунікаційних технологій (у тому числі розвиток on-line та інших мультимедійних технологій).

В умовах ринкових відносин діяльності сучасних музейних установ притаманне впровадження маркетингових технологій, спрямованих на розширення музейної аудиторії, рекламування науково-музейного продукту і вивчення та формування попиту на нього. Ефективність такої маркетингової стратегії залежить від формування корпоративної пропозиції — міжмузейного співробітництва, реалізації спільних з іншими організаціями і закладами культури програм, здійснення партнерських проектів.

Вихід Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років на новий рівень, забезпечення якості в усіх складових діяльності, що є одним із головних завдань концептуальної стратегії, а одночасно і метою модернізації, і важливим критерієм її успішності.

Основні напрями наукової роботи

1. Науково-дослідна діяльність

Головною метою науково-дослідної діяльності залишається всебічне і ґрунтовне дослідження історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, локальних збройних конфліктів другої половини ХХ століття, поглиблене вивчення та розкриття ролі і місця України у війні, її внеску в Перемогу; увічнення пам'яті мільйонів тих, хто загинув, моральна реабілітація жертв нацизму — військовополонених, «остарбайтерів», в'язнів концтаборів; популяризація та належна пошана до воєнного покоління та ін.

Діяльність наукових підрозділів Меморіального комплексу буде спрямована на:

- *продовження* досліджень з політичної, воєнної, соціально-економічної історії радянського суспільства напередодні, під час та опісля Другої світової війни, з підвищеною увагою на історію радянсько-німецького конфлікту; вивчення та опрацювання малодосліджених напрямків і тем: історія повсякденності, усна історія, воєнна антропологія, «образ ворога» з погляду людини ХХІ століття, злочинна сутність воєн; реалізацію науково-дослідного аспекту музейного проекту «Родинна пам'ять про війну»;

- *подальше* формування та поповнення фондозбірні Меморіалу матеріалами з проблемних аспектів історії України в роки Другої світової війни, локальних війн і конфліктів, які ще недостатньо представлені на просторово-експозиційних площах та фондовому зібранні музею, а саме: український чинник у війні, будні окупаційного життя в Україні, репресії в середовищі Червоної армії, депортації та репатріації населення України, пограбування культурних цінностей і реституційні процеси тощо;
- *продовження* комплектування фондів Меморіалу матеріалами особового походження учасників Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, локальних воєн і воєнно-політичних конфліктів тощо. З цією метою — організація наукових відряджень, кущових та маршрутних польових експедицій;
- *активне* опрацювання та залучення джерел до історії Другої світової війни та збройних конфліктів періоду «холодної війни» з архівосховищ України та зарубіжних країн, адже невідворотна загроза повної втрати надзвичайно важливого, унікального за своїм евристичним і морально-психологічним та інтелектуальним наповненням документального пласту диктує необхідність невідкладних, концентрованих зусиль щодо збереження історичних джерел;
- *подальшу* фіксацію джерельного комплексу усної історії. В іншому випадку втрачаються специфічні риси учасників війни — представників усіх соціальних груп — унікальний материк історичної пам'яті, а залишаються лише офіційні документи й матеріали, за якими не проглядаються мотивації і моделі їхньої поведінки — той складний і суперечливий антропологічний зріз війни, без якого вона сприймається лише як механічний рух армій та військової техніки;
- *накопичення* фактографічного масиву з історії військових частин, з'єднань і об'єднань, що воювали на теренах України; особових справ двічі Героїв, Героїв Радянського Союзу, кавалерів ордена Слави, чотирьох медалей за відвагу, українців та уродженців України; вивчення матеріалів воїнів-українців — учасників вирішальних битв війни, партизанів, борців руху Опору, українців, які діяли у складі антинацистських військових формувань, зокрема різних країн, трудівників тилу, учасників відбудови; а також представників різних національностей — учасників боїв за Україну;
- *продовження* створення Всеукраїнської електронної бази даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів у роки Великої Вітчизняної війни на основі сформованого документального фонду з обліку людських військових втрат України;
- *проведення* роботи з пошуку інформації на загиблих або зниклих безвісти воїнів; фундаментальне вивчення питання обліку військо-

- вих втрат Червоної армії у всіх її аспектах; апробацію історико-соціологічних досліджень історичної пам'яті про війну; актуалізацію соціально-гуманітарного виміру науково-пошукової роботи;
- *продовження* роботи над музейними науковими видавничими друкованими та електронними проектами, підготовки та публікації науково-довідкової, науково-популярної літератури з історії глобальних і локальних мілітарних конфліктів ХХ століття, музейно-методологічних і методичних вислідів;
 - *регулярну* евристичну роботу в Інтернет-мережі з метою виявлення та збереження цінних матеріалів, джерел, наукових монографій, статей, повідомлень, картографічних та ілюстративних матеріалів, дисертацій та авторефератів дисертацій з історії Другої світової війни та локальних збройних конфліктів з метою подальшого їхнього використання в наукових дослідженнях, а також для користування широкого загалу всіх небайдужих до воєнної історії;
 - *участь* у рецензуванні курсових, дипломних і «манівських» проєктів, наукових праць із військової тематики; опонування на прилюдному захисті кандидатських дисертацій;
 - *налагодження* обміну науковою інформацією, літературою, ідеями та робота над спільними проєктами і дослідженнями з науковими інститутами, установами та організаціями.

2. Науково-фондова діяльність

Науково-фондова робота спрямовується на удосконалення структурного та змістовного компонентів фондозбірні Меморіального комплексу, на розроблення науково обґрунтованих шляхів підвищення якості, удосконалення, планування та організації наукових досліджень та науково-дослідної діяльності на базі фондових зібрань, удосконалення методики проведення пошукової роботи та наукового комплектування фондів.

Головною метою науково-фондової діяльності залишається всебічне та ґрунтовне дослідження теоретичних підвалин наукового комплектування фондів, систематизація результатів досліджень з метою їх введення до наукового обігу і подальшої апробації та практичного втілення в музейній практиці, зокрема в реалізації музейного проєкту «Родинна пам'ять про війну», описово-документальна та евристична робота у фондозбірні Меморіалу.

Науково-фондова робота спрямовується на:

- *постійне* поповнення фондів музею новими пам'ятками та джерелами, наукове комплектування документально-реліквійного масиву, в тому числі — закупівля документальних і речових матеріалів періоду війни; пошук нових джерельних пластів стосовно мікроісторії, історії повсякденності, усної історії;

- *проведення* теоретичних досліджень з проблем пошуку, комплектування та збереження документального масиву, особливостей ведення системи фондової документації;
- *наукове опрацювання* зібраних матеріалів, складання науково-уніфікованих паспортів, інвентарних карток тощо;
- *подальше* вивчення носіїв музеальності, їхніх колекцій і зібрань, дослідження історичної, естетичної та художньої цінності музейного предмета, їхнє селекціонування на предмет автентичності, достовірності, інформативності, меморіальної, історичної, вікової, унікальної та ужиткової вартості;
- *удосконалення* довідково-пошукового апарату фондозбірні Меморіального комплексу;
- *створення* фондкових покажчиків, каталогів з окремих проблем воєнної історії, тимчасових фондкових виставок;
- *акумулювання* в довідково-інформаційному фонді (або в бібліотеці) Меморіалу цінних матеріалів, джерел, наукових монографій, статей, повідомлень, картографічних та ілюстративних матеріалів, дисертацій та авторефератів дисертацій з історії Другої світової війни та локальних збройних конфліктів;
- *налагодження* обміну науковою інформацією, літературою, ідеями та робота над спільними проектами і дослідженнями з науковими інститутами, державними установами та пошуковими організаціями;
- *оптимізацію* наукових підходів до заповнення комплексної автоматизованої музейної системи «КАМИС», зокрема «розширення» рубрики «Шляхи приходу експоната в музей, його походження та коротка історія», чітке окреслення методологічно-методичних підходів до написання рубрик «Стисла біографія власника-приватної особи», «Участь у бойових діях» тощо;
- *започаткування* документально-популярних видань музеєзнавчо-джерельного плану, дослідження тих чи інших колекцій, окремих груп музейних предметів, підготовка наукових розвідок на основі матеріалів фондів тощо. У нагоді могло б стати періодичне (або й не періодичне) друковане (або й електронне) видання, наприклад, «Записки з музейного джерелознавства» (назва умовна).

3. Науково-експозиційна та виставкова діяльність

Науково-експозиційна та виставкова робота спрямовуватиметься на удосконалення структури, форм та змісту головної експозиції та виставкових проектів Меморіального комплексу, підвищення атрактивності та експресивності, асоціативності та репрезентативності, афірмативності та екзистенційності, валідності та експліцитності музейного експозиційно-виставкового простору.

Науково-експозиційна та виставкова діяльність буде спрямована на:

- проведення досліджень наукових, інформаційно-довідкових, методологічних і методичних підвалин різнопланових аспектів науково-експозиційної роботи;
- удосконалення головної експозиції Меморіалу, його художньо-просторових експібітів, поповнення та реекспозиції експозиційних розділів і модулів новими фондowymi ресурсами, унікальними раритетами та експозитами тощо;
- обґрунтування та практичне втілення в експозиції нових тем і проектів за допомогою образно-реліквійних комплексів;
- підготовку та здійснення виставкових проектів, зокрема «Родина пам'ять про війну», що популяризуватимуть історичні знання, формуватимуть науковий світогляд, складатимуть інформативний фундамент у просвітницьких та музейно-педагогічних процесах;
- створення електронної експозиції музею, інтерактивних, респонсивних та динамічних виставок тощо;
- налагодження обміну науковою інформацією та ідеями відносно реалізації різнопланових виставок та робота над спільними проектами з вітчизняними та зарубіжними музейним та архівними інституціями.

4. Науково-просвітницька діяльність

Науково-просвітницька робота Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років спрямована на подальше становлення ефективної, соціально вагової системи національно-патріотичного виховання підростаючого покоління, гармонійного поєднання державних та особистих інтересів, формування активної громадянської позиції, подолання негативних процесів і явищ у духовній сфері українського суспільства, становлення наукового світогляду на актуалізовані проблеми вітчизняної та світової історії; поваги до історичного минулого, національних і військових традицій.

Науково-просвітницька робота Меморіалу позиціонується наступними складовими:

- *упровадженням* до освітньо-культурного процесу сучасних досягнень музейної комунікації та інтерпретації, педагогіки та психології, соціології, андрагогіки та дефектології, національних і світових культурних і наукових традицій, підвищення ефективності виховної роботи музейними засобами;
- *урізноманітненням* музейної аудиторії за рахунок створення додаткових послуг та відповідних проектів для родин, людей похилого віку, людей з особливими потребами, іноземців тощо (впровадження

- пілотних музейно-освітнянських проєктів, моделювання інтерактивного «Дитячого музейного центру» зі спеціальною експозицією для різних вікових дитячих груп, із застосуванням ігрових, театралізованих заходів, гуртків-студій та комп'ютерної техніки тощо);
- *здійсненням* різноманітних маркетингових досліджень;
 - *реалізацією* та модифікацією багаторівневих музейно-педагогічних і просвітницьких програм (продовження музейно-педагогічного проєкту «Добридень, музей», започаткування просвітницького аспекту музейного широкоформатного проєкту «Родинна пам'ять про війну»);
 - *продовженням* із урахуванням набутого досвіду практики проведення музейних заходів для різних категорій екскурсантів з нагоди знаменних дат в історії країни, державних свят, ювілеїв воєначальників та видатних особистостей періоду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн тощо;
 - *практикуванням* запрошення учнівської молоді, студентів ВНЗ, військовослужбовців, ветеранів війни та військової служби, їхніх родин, представників міжнародних організацій, посольств, центральних та місцевих органів влади та управління, архівних установ, громадських і пошукових організацій на різноманітні музейні заходи, залучення до участі у волонтерських програмах Меморіального комплексу;
 - *налагодженням* дієвої співпраці та партнерських взаємовідносин із засобами масової інформації для медіа підтримки та презентації музейних проєктів;
 - *підготовкою* та здійсненням спільних проєктів із творчими спілками, ЗМІ (цикли публікацій, радіо та телепередач, довготривалі проєкти у формі постійних рубрик, соціально-гуманітарні акції тощо);
 - *удосконаленням* та активізацією науково-просвітницького «наповнення» віртуального простору ВЕБ-сайту музею для комфортного ознайомлення відвідувачів з музейно-педагогічними та освітніми програмами; використанням новітніх електронних технологій (аудіогіди, інформаційні кіоски тощо);
 - *вивченням* та соціологічним дослідженням музейної аудиторії, її запитів, інтересів і потреб для модернізації та трансформації музейної роботи в цілому.

5. Науково-методична діяльність

Науково-методична робота в Меморіальному комплексі спрямовується на вдосконалення інформаційно-методичного забезпечення співробітнич-

ків, впровадження новітніх стандартів музейної діяльності, підвищення рівня методологічного та методичного забезпечення діяльності музею, активізацію міжмузейної комунікації.

Реалізація науково-методичної діяльності відбуватиметься через наступні складові:

- *узагальнення* та поширення досвіду науково-дослідної, науково-фондової, науково-просвітницької, науково-видавничої та науково-реставраційної роботи в Меморіалі;
- *постійне* осмислення музеологічного, історичного, соціологічного, педагогічного та психологічного наукового продукту, інноваційних технологій та модерних методик музейної діяльності;
- *надання* практичної допомоги науковому колективу з питань теоретичних знань музейної та екскурсійної майстерності (методичні оперативні засідання, заняття, семінари, наставництво, проведення консультацій);
- *розробка* і реалізація музейних інформаційних і методичних програм тощо.

6. Науково-видавнича діяльність

Науково-видавнича робота Меморіального комплексу спрямовується на вдосконалення видання власної наукової, методичної та інформаційно-популярної друкованої продукції; реалізацію спільних видавничих проєктів із українськими та закордонними музейними інституціями та науковими установами.

Передбачається:

- *актуалізувати* роботу над внутрішньомузейними та спільними науковими видавничими проєктами, підготовкою та оприлюдненням науково-довідкової, науково-популярної літератури з історії глобальних мілітарних конфліктів ХХ століття, музейно-методологічними і методичними вислідами;
- *видати* низку наукових і науково-популярних праць, документальних збірників, біографічних і біобібліографічних довідників на основі матеріалів з фондів зібрань Меморіального комплексу на кшталт: «Долі невольників Третього рейху: соціальний, культурологічний та гуманітарний аспекти», «Друга світова війна у розрізі усної історії», «Епістолярні монологи війни», «З досвіду роботи Меморіального комплексу», «Зруйнована Україна. 1941–1944 рр.», «Київ очима ворога», «Партизанські колекції фондозбірні Меморіалу», «Повсякдення війни», «Постаті війни», «Практичний довідник музейного працівника», «Регіональні адреси сповіщень про загибель» тощо; путівників, комплектів буклетів, музейних каталогів та різноманітної рекламної продукції;

- *започаткувати* музейні електронні видання різноманітних наукових, музейних методологічних і методичних досліджень, рекламно-іміджевих публікацій тощо.

7. Науково-реставраційна діяльність

Науково-реставраційна робота музею спрямована на збереження музейних предметів і колекцій, поліпшення їхнього стану, проведення технічної та науково-практичної реставрації з використанням сучасних і перспективних розробок, технологій та наукових досліджень. Продовжуватиметься робота з *виготовлення* науково-проектної документації, *виконання* робіт з дезінфекції та дезінсекції, реставрації та консервації, реабілітації та музеєфікації музейних об'єктів, збереження унікальних раритетів, *удосконалення* реставраційних і консерваційних методик археологічних знахідок воєнного часу; *узагальнення* та поширення досвіду реставраційної методики і практики тощо.

Очікувані результати реалізації концептуальних засад (Концепції) наукової діяльності

Реалізація концептуальних засад (Концепції) наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» має забезпечити:

- **підвищення** результативності наукових досліджень, що сприятиме створенню конкурентоспроможної наукової продукції, дозволить ефективно використовувати її набуток у всіх комунікаційних формах діяльності музею;
- **поліпшення** рекламно-іміджевої діяльності як невід'ємної складової ефективною діяльності Меморіального комплексу на ринку наукової продукції та послуг;
- **активізацію** наукової видавничої діяльності;
- **поглиблення** міжнародного, міжмузейного та внутрішньомузейного співробітництва на основі спільних наукових програм, проектів, розробок, структурних підрозділів, використання та створення спільної науково-технічної бази, організація і проведення спільних семінарів, конференцій, виставок та презентацій тощо;
- **розширення** науково-методичних підвалин діяльності музею;
- **активізацію** процесу подальшого формування, дослідження, зберігання та популяризації музейних колекцій; збільшення документально-інформаційного масиву фондозбірні Меморіального комплексу;
- **удосконалення** науково-просвітницької та науково-екскурсійної роботи, збільшення освітньо-культурного потенціалу Меморіалу, значне розширення категоріальної бази відвідувачів музею;

- **оптимізацію** науково-реставраційної складової розвитку Меморіального комплексу тощо.

Сучасні суспільні виклики, магістральні напрями історичної науки, модерні здобутки музейної комунікації, менеджменту та маркетингу дають імпульси для конструктивно-активної, креативної тактики у царині науки через поширення сфер впливу, форм діяльності, активізації науково-просвітницьких послуг на регіональному, національному та глобальному рівнях, у тому числі й у віртуальному просторі, а вищенаведені тези можуть розглядатися як формула успішності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», що може бути зреалізовано тільки наполегливою ініціативною працею усього колективу Меморіального комплексу.

**Заступник генерального директора
з наукової роботи**

Л.В. Легасова

Вчений секретар

Н.О. Шевченко

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Василь Щетніков
(Одеса)

Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія / НАН України. Ін-т історії України. — Черкаси: Видавничий відділ ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. — 670 с.

Проблематика історії України періоду Другої світової війни для історика України має непересічне, першорядне значення. Серед питань, що від 40-х років ХХ століття привертала увагу вітчизняних дослідників, чи не центральне місце належить проблемі українського села, яке продовжувало нести на собі тягар епохи, що випав на долю народу під час практично всієї першої половини минулого століття. Без великого перебільшення можна сказати, що саме, селянство України взагалі, в його виразній поліетнічній та різноконфесійній специфіці, було головним структуроутворюючим стрижнем всього українського суспільства. Від його позиції та загальнолюдських якостей значною мірою залежав перебіг подій тих трагічних і героїчних років. Через горнило людських страждань, напруженої праці, проявів людської слабкості та величі духу і шляхетності душі українському народу, зрештою, вдалося подолати усі випробування, непорозуміння, відверту ворожість, що спалахувала на тлі небаченого двобою протилежних ідеологій надпотужних тоталітарних режимів, в епіцентрі якого і опинилася Україна.

Саме з зазначених позицій, на нашу думку, і слід розглядати факт появи рецензованої монографії. О.Г. Перехрест є автором багатьох наукових розвідок з цієї проблематики, зокрема монографії «Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)» (НАН України. Ін-т історії України. — К., 2010), матеріалів в узагальнюючих працях Інституту історії України НАНУ «Історія українського селянства», «Економічна історія України», «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» та ін. Монографія, що є об'єктом цієї рецензії, виконана у тісному концептуальному взаємозв'язку з плановими дослідницькими темами відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

Навряд чи потрібно доводити наявність великої кількості спеціальної історичної літератури з проблеми історії українського села в роки Великої

Вітчизняної війни, але ця книга посідає особливе місце у вказаній тематичній ніші. По-перше: перед нами дослідження науковця, що присвятив аналізу даної проблематики не один десяток років. Про це свідчить, велика кількість вміщених у монографії бібліографічних, історіографічних та джерельних посилань. Тільки в рамках першого розділу монографії «Історіографія та джерельна база проблеми» проаналізовано понад 1250 позицій літератури та джерел з сотнями імен вітчизняних та закордонних фахівців, назвами справ із фондів центральних архівів України та Росії, обласних державних архівів, великою кількістю опублікованих збірників документів, періодичних видань. По-суті автор вперше у вітчизняній історіографії зробив детальний аналіз наукових досліджень з питань економічної й соціальної історії українського села воєнної доби. Ретельне опрацювання науковцем наявного історіографічного доробку та значної джерельної бази проблеми дозволило йому на широкій емпіричній базі комплексно відобразити соціально-економічний сегмент історії українського селянства в один із трагічніших її періодів.

У другому розділі — «Українське село напередодні війни» — виклад матеріалу дещо виходить за хронологічні рамки роботи, оскільки присвячений аналізу економічного та соціального становища українського села напередодні війни. Однак такий підхід виправданий, адже ця частина необхідна для розуміння наступного періоду життя села воєнної доби. Безумовним позитивом даного розділу є й те, що матеріал, викладений у ньому, охоплює всі регіони УРСР напередодні нападу Німеччини на СРСР, створюючи комплексну, системну картину економічного і соціального становища села в масштабах усієї України. На значному фактичному матеріалі автор аналізує стан справ в аграрній галузі республіки й робить науково-обґрунтований висновок, що «багатства українського села у передвоєнний період значною мірою визначали економічну і геополітичну міць СРСР», констатує, що у розвитку економіки та соціальної інфраструктури українського села були досягнуті досить високі показники, деякі з яких значно перевищували доколгоспний рівень. Водночас автор зазначає, що їх не варто переоцінювати, оскільки в цілому вони ще повній мірою не відповідали потребам економічного і соціального розвитку республіки, насамперед це стосувалося соціальної сфери села, яка на той час істотно відставала від соціального розвитку міст.

Третій розділ монографії «Українське село в перший період війни (червень 1941 р. — липень 1942 р.)» складається з чотирьох підрозділів. Перший з них присвячено розгляду внеску селянства України у зміцнення обороноздатності Радянського Союзу у перші тижні війни. У рамках другого підрозділу розглядаються різні аспекти функціонування аграрного сектора та становища селянства в умовах швидкого просування

ворога на Схід. У третьому підрозділі автор детально аналізує хід евакуації матеріально-технічних і людських ресурсів села у східні регіони країни, розкриває як беззаперечні здобутки цього процесу, так і втрати, що раніше науковцями майже не розглядалися, аналізує об'єктивні і суб'єктивні чинники, що спричинили призвели до великих втрат під час евакуації. Заслугове на увагу звернення автора в рамках останнього підрозділу до характеристики життєдіяльності українських селян в евакуації.

Проблемам економічного та соціального становища українського села під час окупації присвячено четвертий розділ монографії — «Українське село в період нацистської окупації», який складається з семи підрозділів. За архітекtonікою, змістовним насиченням, кількістю використаних джерел та літератури, хронологічними та географічними рамками, висновками та узагальненнями — це найбільша частина праці. Невеликий, але змістовний перший підрозділ містить, передусім, інформацію про плани нацистського керівництва Райху щодо використання сільськогосподарського потенціалу України у своїх геополітичних і воєнних цілях. О.Г. Перехрест наголошує, що «Гітлер розглядав Україну не як етнічну чи національну одиницю, а лише як країну необмежених економічних можливостей, зокрема, сільськогосподарських, в інтересах Німеччини» (с. 146). Наступні три підрозділи — «Організація сільськогосподарського виробництва окупаційною адміністрацією: плани та результати», «Аграрний аспект колонізаційної політики нацистських окупантів в Україні», «Економічна політика окупаційних властей стосовно селянства» — присвячені характеристиці аналізу політики окупантів в аграрній галузі та методів її реалізації. Важливим є те, що дослідник звертає увагу на наявність двох моделей політики окупантів щодо організації сільськогосподарського виробництва в Україні (передусім серед вищого нацистського керівництва), що, зрештою, призвело до «перемоги» позиції відомства «чотирирічного плану» Г. Герінга та збереження радянської колгоспнорадгоспної системи, оскільки саме ця керівна гілка планувала організувати виробництво на базі великих сільськогосподарських господарств. Політику суцільного пограбування й організованої експлуатації окупантами українського села автор ілюструє на прикладах різних зон України, в залежності від часу їх перебування у залізних лещатах окупаційної влади. У наступному підрозділі — «Соціальна сфера села в період окупації» аналізується стан соціальної інфраструктури села в означений період та руйнівні наслідки політики окупантів у соціальній сфері. У шостому підрозділі розглядаються заходи окупантів з вивезення сільського населення на роботу до Райху та протидія їм. У сьомому підрозділі О.Г. Перехрест розглядає питання взаємовідносин українських селян з радянським партизанським та українським визвольним рухами, їх участі у

них. При цьому він робить це з позицій об'єктивності істини та гуманістичних підходів, без ідеологічних акцентів.

У п'ятому розділі — «Економічний та соціальний стан села в умовах відбудови (1943–1945 рр.)», на основі залучення значного фактичного матеріалу всебічно охарактеризовано економічне та соціальне становище українського села в період відбудови 1943–1945 рр. Автор подав наукову реконструкцію відбудовчого та виробничого процесів в аграрній галузі економіки, проблеми та неймовірні труднощі у справі відродження сільського господарства та соціальної сфери села, узагальнив результати їх відродження. Охарактеризовано податкову й заготівельну політику держави на селі, соціальне становище селянства, його участь в різноманітних патріотичних акціях на допомогу фронту та постраждалим унаслідок війни категоріям населення. Значну увагу приділено соціально-економічним та медико-санітарним наслідкам війни для села. В розділі «Демографічні наслідки війни 1941–1945 рр. для українського села» розглядаються демографічні наслідки війни для сільського соціуму.

Виклад матеріалу супроводжується цифровими показниками, які містяться в майже 200 таблицях у тексті та додатках, кожна з яких містить об'ємну і надзвичайно цінну інформацію, значна частина якої вперше оприлюднена в монографії. Теоретичні положення, висновки та узагальнення, зроблені автором, науково обґрунтовані.

Вважаємо, що монографія О.Г. Перехреста є вагомим внеском у справу дослідження і висвітлення історії українського села і буде корисною для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, а також широкого загалу читачів, які цікавляться актуальними проблемами історії України.

Наукове видання

СТОРІНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей
Заснований у 1997 р.

Випуск 15

Тексти подаються в авторській редакції

Матеріали до друку підготувала: *С. Кривкіна*

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет: *Л. Зубець*

Підписано до друку 24.12.2012 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 21,29. Обл. вид. арк. 18,02.

Тираж 300. Зам. 30. 2012.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4